

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2019

Головний редактор

ЧАБАЙ В.П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П.П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГАВРИЛЮК Н.О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю.В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, ФРН

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І.В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А.В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університета Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАКІН В.Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А.І., член-кореспондент РАН та Франції, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліна, ФРН

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О.Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О.П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В.В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О.В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА І.Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С.А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, ФРН

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 3•2019

Editor-in-Chief

CHABAI V.P., Corresponding Members of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in Chief

TOLOCHKO P.P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

GAVRYLYUK N.O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu.V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUYAKO I.V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISKIKH A.V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVAKIN V.G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

IVANCHIK A.I. Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences,

National Center for Scientific Research of France

FORNASIER J. Professor, doctor. Goethe University Frankfurt am Main, Germany

KAIZER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

KORVIN-PIOTROVSKI O.G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

MOTSIA O.P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

OTROSHCHENKO V.V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PETRAUSKAS O.V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

POTEKHINA I.D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

SKORYI S.A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ZALIZNYAK L.L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

Статті

- БАРДЕЦЬКИЙ А. Б., ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ Д. Ю., ПОТЄХІНА І. Д., СЛОБОДЯН Т. І. Кремаційне поховання на укріпленому поселенні трипільської культури Мирогоща 15
- ШЕВЧЕНКО Т. М., КОТЕНКО В. В. Теракоти з поселення Маслини на хорі Херсонеса Таврійського
- МОЦЯ О. П. Литовська доба в деталях писемної та матеріальної культур України
- ЯНОВ Д. М. Вплив монетної реформи Сулеймана II 1688—1691 рр. на грошовий обіг Аккермана

Публікації археологічного матеріалу

- КРЮТЧЕНКО О. О. Нові дослідження захисних споруд Більського городища
- ЧЕХОВИЧ О. Г. Нові знахідки свинцевих вагових гирь з Ольвії та її хори
- ЗАДНІКОВ С. А. Поселення пізньозарубинського часу в Харкові
- СКИРДА В. В., ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я. В. Знахідки пенківської культури із поселення Черемушна
- ДОЛЖЕНКО Ю. В. Краніологія похованих у давньоруському могильнику біля с. Гушин

Історія науки

- КРОТОВА О. О., СНИЖКО І. А. Історія дослідження Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу
- ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Михайло Юліанович Брайчевський як моральний авторитет української історичної науки та археології

CONTENTS

Articles

- 5 BARDETSKYI A. B., VERTELETSKYI D. Yu., POTIEKHINA I. D., SLOBODIAN T. I. Cremated Burial at the Trypillia Culture Fortified Settlement Myrohoshcha 15
- 19 SHEVCHENKO T. M., KOTENKO V. V. Terracottas from the Maslyny Settlement on the Chora of Tauric Chersonesos
- 40 MOTSIYA O. P. Lithuanian Time in Some Details of Written and Material Cultures of Ukraine
- 48 YANOV D. M. The Influence of 1688—1691 Monetary Reform of Suleiman II on Currency Circulation of Akkerman

Publication of Archaeological Material

- 55 KRIUTCHENKO O. O. New Researches of the Bilsk Hill-Fort Fortifications
- 65 CHEKHOVYCH O. H. New Lead Scale Weights from Olbia and Its Chora
- 75 ZADNIKOV S. A. Settlement of the Late Zarubynets Culture in Kharkiv
- 83 SKYRDA V. V., VOLODARETS-URBANO-VYCH Ya. V. Finds of Penkivka Culture from Cheremushna Settlement
- 98 DOLZHENKO Yu. V. Craniology of Ancient Rus Burials near Hushchyn Village

History of Science

- 113 KROTOVA O. A., SNIZHKO I. A. Research History of the Amvrosiivka Upper Palaeolithic Complex
- 126 ZALIZNIAK L. L. Mykhailo Yulianovych Braichevskyi as Moral Authority of Ukrainian Historical Science and Archaeology

Рецензії

БУЙСЬКИХ А. В. Рец.: О. А. Ручинская. Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.)

ГОРБАНЕНКО С. А., КОЛОДА В. В. Рец.: Ю. О. Пуголовок. Будівельна справа літописних сіверян

132

Book Review

BUISKYKH A. V. Book Review: O. A. Ruchynska. Culture and Society of the Greek Cities of Black Sea Region (VI c. BC — IV c. AD)

138

HORBANENKO S. A., KOLODA V. V. Book Review: Yu. O. Puholovok. Construction Business of Chronicle Severians

Хроніка

До 70-річчя Бориса Вікторовича Магомедова

142

To the 70th Anniversary of Borys Viktorovych Mahomedov

Сергій Борисович Буйських: портрет особистості у кількох вимірах

144

Serhii Borysovych Buiskykh: The Portrait of a Person in Multiple Dimensions

Подвійний ювілей (до 70-річчя Ростислава Всеволодовича Терпиловського)

146

Double Anniversary (to the 70th Anniversary of Rostyslav Vsevolodovych Terpylovskiy)

Пам'яті Валерія Вікторовича Крутілова

147

In Memoriam of Valerii Krutilov

Нові видання

Нові видання відділу археології ранніх слов'ян: до 45-річчя створення

149

New publications

New Publications of the Early Slavs Archaeology Department: to the 45-the Anniversary of Creation

А. Б. Бардецький, Д. Ю. Вертелецький,
І. Д. Потехіна, Т. І. Слободян *

КРЕМАЦІЙНЕ ПОХОВАННЯ НА УКРІПЛЕНОМУ ПОСЕЛЕННІ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МИРОГОЩА 15

Статтю присвячено результатам інтердисциплінарного дослідження кремаційного поховання, яке було виявлене в оборонному рові трипільської культури етапу С-II на поселенні Мирогоща 15 поблизу м. Дубно Рівненської обл. Аналізуються морфологічні особливості і стилістичні мотиви поховальної «урни», питання датування та аналогій цього поховання у контексті пам'яток трипільської культури. За результатами антропологічної експертизи, вперше проведеної на матеріалах кремаційного трипільського поховання, висвітлюються окремі деталі поховального обряду.

К л ю ч о в і с л о в а: Трипільська культура, етап С-II, поселення, кремаційне поховання, антропологічна експертиза.

У студіях трипільської культури один з основних напрямів досліджень присвячений поселенським структурам пізнього етапу С-II (Кричевський 1941, с. 246; Пассек 1949; Лагодовська 1953; Шмаглій 1966; Мовша 1971; Збенович 1974; Круц 1977; Дергачев 1980; Маркевич 1981; Патокова та ін. 1989; Пелешин 1998;

Videiko 1999; Kruts, Ryzhov 1999). При цьому надто великий ареал поширення трипільських пам'яток та відсутність повних публікацій результатів розкопок не дозволяють повноцінно проводити співставлення територіально великих груп і всебічний аналіз. Поступове впровадження нових досліджень мікрорегіонального рівня в майбутньому може вирішити цю проблему. Зокрема, у межах Волинської височини в останні роки спостерігаються суттєві зрушення у вивченні трипільських поселень (Vertelecky, Bardetskyi 2018; Вертелецький, Бардецький 2017; Rybicka 2017, s. 53; Diaczenco et al. 2016; Pasterkiewicz et al. 2013; Вертелецький 2013; Pozikhovskiy 2019).

Дещо раніше, у другій половині ХХ ст., територія Волинської височини була об'єктом трипільським студій М. Пелешина (Пелешин 1997; 1998). До одного з важливих його досягнень можна зарахувати дослідження багатошарового поселення Листвин-Гострий Горб, розташованого на північних схилах Мізоцького кряжу (Пелешин 1997; 1998). Горизонт трипільської культури на цій пам'ятці унікальний тим, що тут зафіксовані сліди великої майстерні по кременеобробці (Конопля, Пелешин 1993; Конопля 1998; Balcer 1983). Водночас керамічні матеріали демонструють наявність великої кількості імітацій та імпорту з різних регіонів поширення трипільської культури пізнього етапу — межиріччя Дністра і Пруту та Східної Волині (неопубліковані матеріали), а у виборі місця розташування поселення його мешканці, очевидно, керувались міркуваннями безпеки (Вертелецький, Бардецький 2017, с. 273; Дергачев 1980; Пелешин 1998). В останні роки розвідками в північно-західній частині Мізоцького кряжу виявле-

* БАРДЕЦЬКИЙ Андрій Богданович — Міжрегіональна громадська наукова організація «Дубенський археологічний осередок», Дубно, Україна, ORCID 0000-0002-1549-7545, bardeckyj@gmail.com

ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ Дмитро Юрійович — докторант Інституту Археології Жешувського Університету, Польща, ORCID 0000-0002-9710-3545, verteletskyi.dmytro@gmail.com

ПОТЕХІНА Інна Дмитрівна — кандидат історичних, завідувачка відділу біоархеології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-5107-8922, dpotekhina@gmail.com

СЛОБОДЯН Тетяна Іванівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-7185-8774, tanya_slobodyan@ukr.net

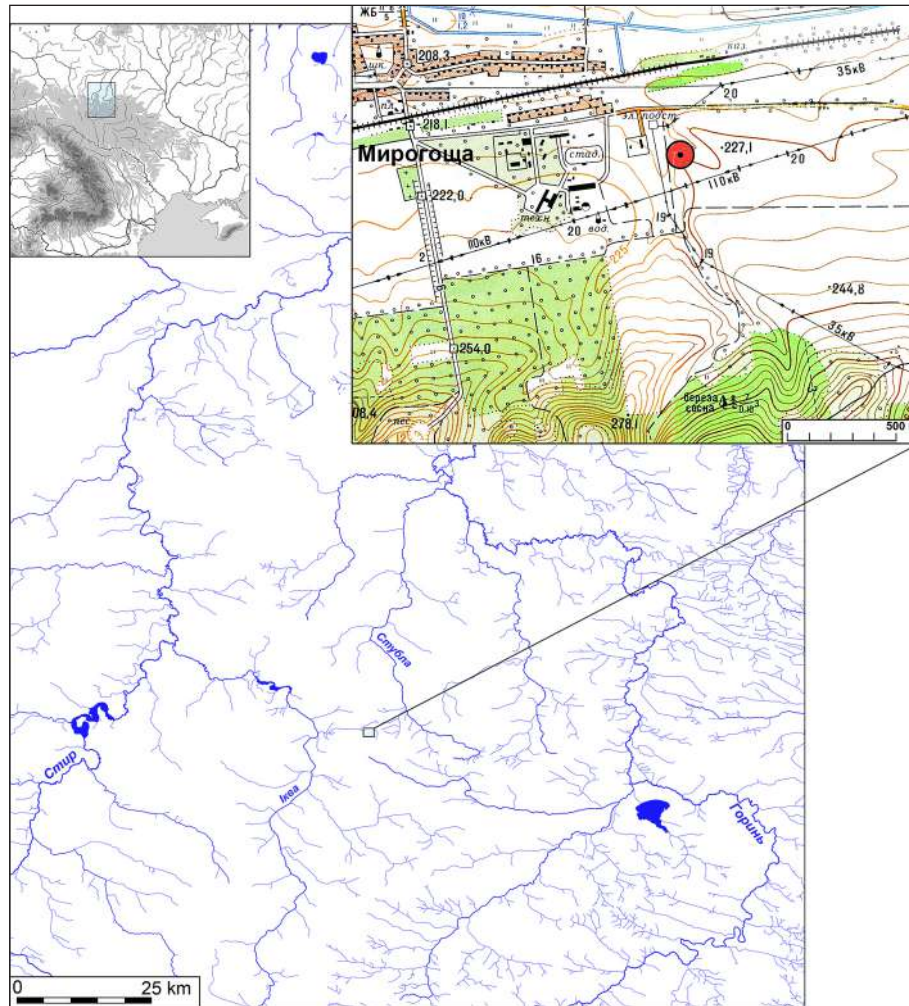

Рис. 1. Мирогоща 15. Локалізація поселення
 Fig. 1. Myrohoshcha 15. Localization of settlement

но сліди подібних до Листвина—Гострого Горба кременеобробних майстерень (Вертелецький, Бардецький 2017), у зв'язку з чим можна розглядати це скупчення пам'яток як центр кременеобробного ремесла мікрорегіонального характеру (Вертелецький, Бардецький 2017). Однією з найбільш цікавих нововідкритих пам'яток у цьому мікрорегіоні є поселення Мирогоща 15 (рис. 1), перші ж дослідження якої дали чудові результати: відкрито залишки фортифікації і кремаційне поховання в ній.

Поселення Мирогоща 15 відкрите А. Б. Бардецьким, Д. Ю. Вертелецьким та В. В. Ткачем під час розвідки у 2013 р., після чого на ньому кілька разів проводили збір підйомного матеріалу. Тоді ж на розораній поверхні було зафіксовано сліди кільцевого рову довкола найбільшої концентрації знахідок. Результати цих робіт опубліковані в статті, присвяченій пам'яткам трипільської культури етапу СІІ на Мізоцькому краї (Вертелецький, Бардець-

кий 2017). Восени 2017 р. на пам'ятці було проведено геомагнітну зйомку під керівництвом М. Пшибили (Przybyła 2019), у результаті чого було підтверджено наявність кільцевого рову (рис. 2: 3).

Головною метою досліджень було з'ясування стратиграфії рову і підтвердження його приналежності до трипільської культури. Для цього в північній частині пам'ятки на схилі балки було закладено розкоп, який мав поперечно перерізати рів. Ще одну розвідкову траншею закладено в центральній найвищій частині поселення з метою перевірки стану збереженості культурного шару (Vertelecky, Bardetskyi 2018, s. 120). Перепад висот по повздовжній осі розкопу становив 2,62—2,67 м. Орний шар, який складався з сірого гумусованого суглинку, мав потужність 0,20—0,27 м і перекривав стерильний лесовий материк, тобто денна поверхня поселення і культурний шар у межах всього розкопу були повністю знищені ерозі-

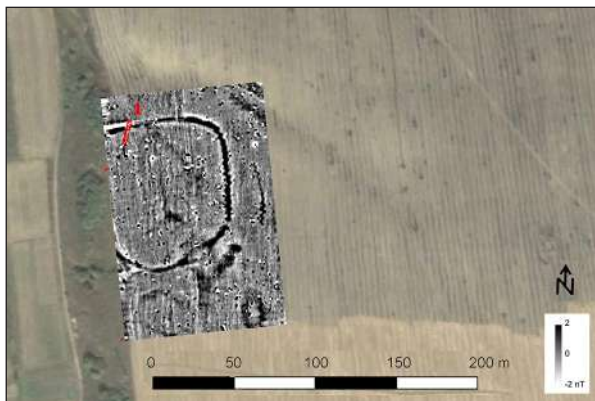

Рис. 2. Мирогоща 15. План геомагнітної зйомки в діапазоні $-2/2$ nT накладений на супутниковий знімок Google (змінений, за: Przybyła 2019) з нанесеним розкопом № 1

Fig. 2. Myrohoshcha 15. Geomagnetic survey plan in the range of $-2/2$ nT overlaid on the satellite Google photograph (modified by: Przybyła 2019) with the site No 1 on it

єю. З орного шару походить незначна кількість крем'яних і керамічних матеріалів (115 фрагментів кераміки і 22 крем'яних відщепи і один фрагмент знаряддя на пластині з площі 44 m^2). Вибірку характерних зразків трипільської кераміки було опубліковано в статті про датування матеріалів трипільської культури з пам'ятки Мирогоща 15, відкритих 2017 р. (Verteletskyi, Bardetskyi 2018).

Північним краєм розкопу шириною 2,0 м було розкрито відрізок рову (об'єкт 1 за польовою нумерацією). Його поздовжня вісь у цьому місці мала магнітний азимут 68° , тобто рів був розрізаний розкопом не впоперек, а дещо навскіс із відхиленням у 22° . Ширина рову становила 4,9–5,1 м, а в профілях стінок розкопу — 5,05–5,50 м. Його було досліджено горизонтальними шарами по 0,2 м і зачистками після проходження кожного з них, у результаті чого отримано два повних профілі в стінках розкопу, 11 горизонтальних розрізів заповнення і гіпсометричну модель котловану (рис. 4: 5). Заповнення рову мало складну літолого-стратиграфічну будову. Аналіз стратиграфії, гранулометричного складу зразків шарів та реконструкція умов седиментації будуть висвітлені в окремій повній публікації, яка готується до друку.

На глибині 1,0–1,2 м у східній стінці розкопу розміщувалось компактне скупчення перепалених кісток, окремі з яких траплялись в сусідніх квадратах між відмітками — 0,8–1,4 м від рівня виявлення рову (рис. 4). Для розкриття цього скупчення було зроблено дорізку розмірами $0,65 \times 0,70$ м (рис. 5). У ній виявлено

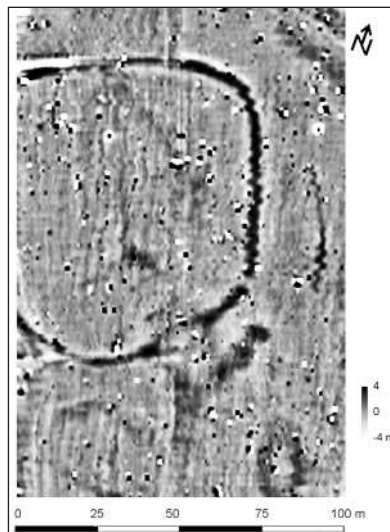

Рис. 3. Мирогоща 15. План геомагнітної зйомки в діапазоні $-4/4$ nT (за: Przybyła 2019)

Fig. 3. Myrohoshcha 15. Geomagnetic survey plan in the range of $-4/4$ nT (by: Przybyła 2019)

два крупних фрагменти мисок, розміщених один над одним, простір між якими заповнював ґрунт з включеннями дрібних фрагментів кісток. Значна їх кількість виявлена і довкола посудин у радіусі 10–15 см, але під нижньою вони вже не траплялись. Щільність заповнення і крихкість кісток не сприяли розчистці поховання, тому увесь ґрунт з їх включеннями в межах скупчення було виїнято для флотації.

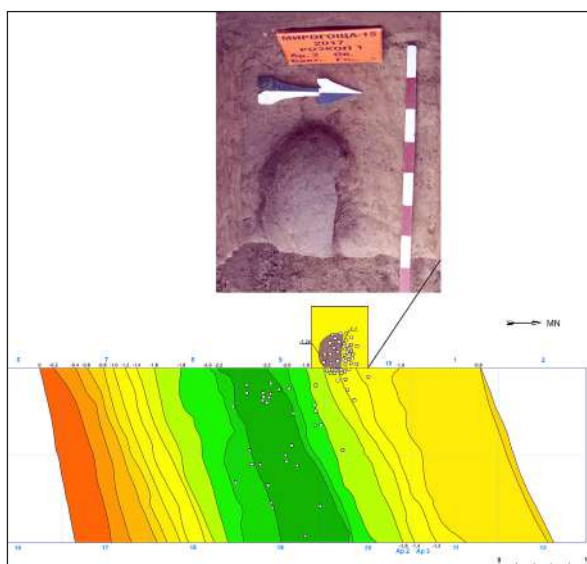

Рис. 4. Мирогоща 15. План розташування поховання та планіграфія фрагментів перепалених кісток із заповнення рову зі всіх механічних шарів

Fig. 4. Myrohoshcha 15. Plan of burial location and planigraphy of cremated bones fragments from the moat filling from all mechanical layers

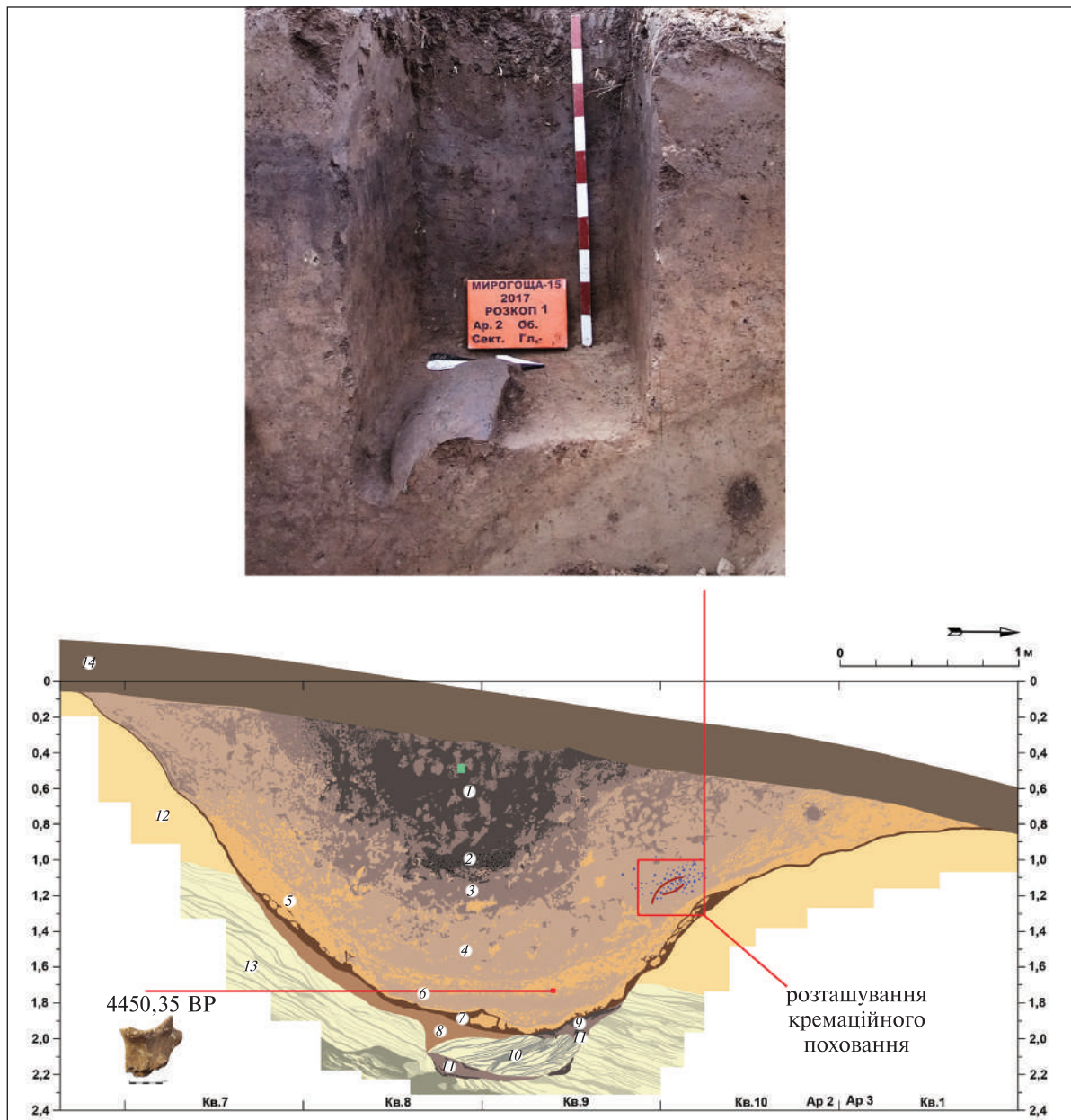

Рис. 5. Мирогоща 15, Розкоп 1: 1 — фото поховання 1, розкритого дорізкою; 2 — план профілю рову в західній стінці розкопу. Умовні позначення заповнення рову: 1 — чорний гумусовий супіщаний ґрунт; 2 — виділений як нижня частина шару 1, насичена дрібними фрагментами деревного вугілля потужністю 15–20 см; 3 — сірий гумусований, мозаїчно забарвлений піщано-суглинковий із слабо вираженими межами; 4 — піщано-пилуватий буро-сірий мозаїчно забарвлений, частково перемішаний з шарами 3 і 5; 5 — жовто-коричневий лесоподібний суглинок; 6 — піщано-легкосуглинковий, буро-сірий мозаїчно забарвлений педоседимент в комплексі із перевідкладеним лесоподібним матеріалом; 7 — пилувато-супіщаний, бурий, гомогенний; 8 — піщано-легкосуглинковий світло-бурий, гомогенний; 9 — темно-сірий гумусовий ґрунт; 10 — шаруватий супісок, змитий з відкладів піску; 11 — шаруватий пилувато-піщаний, бурий гумусований матеріал; 15 — попелясто-сірий суглинок; 16 — рудий озалізнений супісок. Інші позначення: 12 — лесові відклади причорноморського кліматоліту; 13 — піщані відклади бузького кліматоліту; 14 — орний шар, сіро-бурий гумусований суглинок

Fig. 5. Myroghosha 15. Excavation 1: 1 — Photo of burial No. 1, revealed by excavation extension; 2 — Plan of the moat profile in the western wall of the site. Legend of the moat filling sediments: 1 — humic dark sandy-loam (A — horizon of the Phaeozem); 2 — the lower part of layer 1, saturated with small fragments of charcoal; 3 — the humic mosaic color (grey color dominates) sandy loam with weakly expressed lower and upper boundaries; 4 — brownish-grey sandy silt loam; 5 — yellowish-brown loess-like loam; 6 — brownish-grey sandy silt loam represented by pedosediment of Holocene soil with inclusions of loess-like material; 7 — brown homogenic sandy silt loam; 8 — light-brown homogenic sandy silt loam; 9 — dark-grey humic material of the soil; 10 — foreset bed sandy loam represented by redeposited hill-wash coversands, which intersects with the moat; 11 — cross laminated brown humic sandy silt loam represented by pedosediment of the Pleistocene soil; 15 — ash-grey loam with weakly expressed lamination, that is represented by redeposit materials of lower Dofinivka soil (df1); 16 — buffy iron sandy loam. Other designations: 12 — Prychornomorsk loess unit; 13 — Bug unit of sands; 14 — arable horizon (AA horizon of the Phaeozem) greyish-brown loam

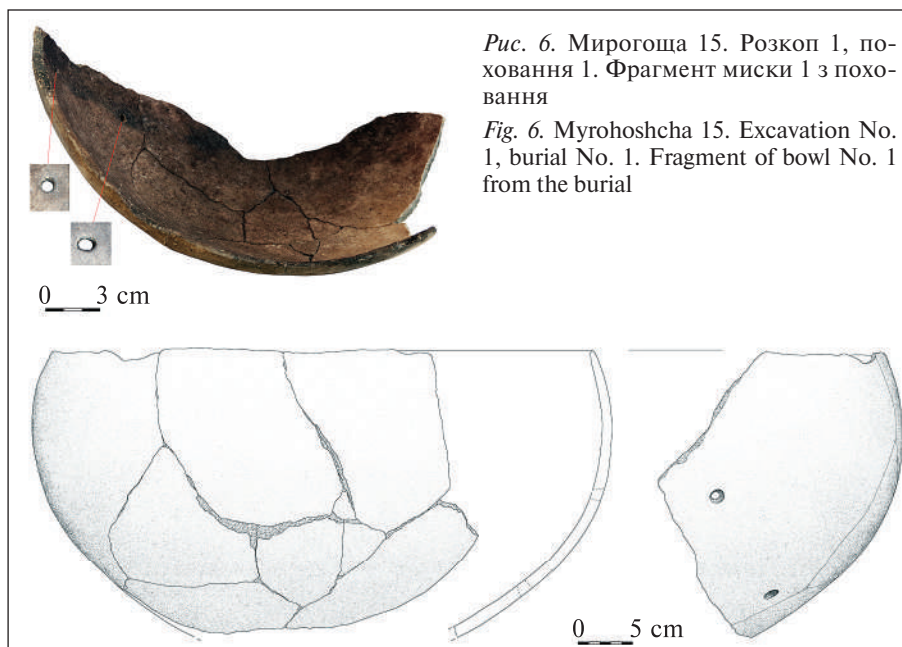

Рис. 6. Мирогоща 15. Розкоп 1, поховання 1. Фрагмент миски 1 з поховання

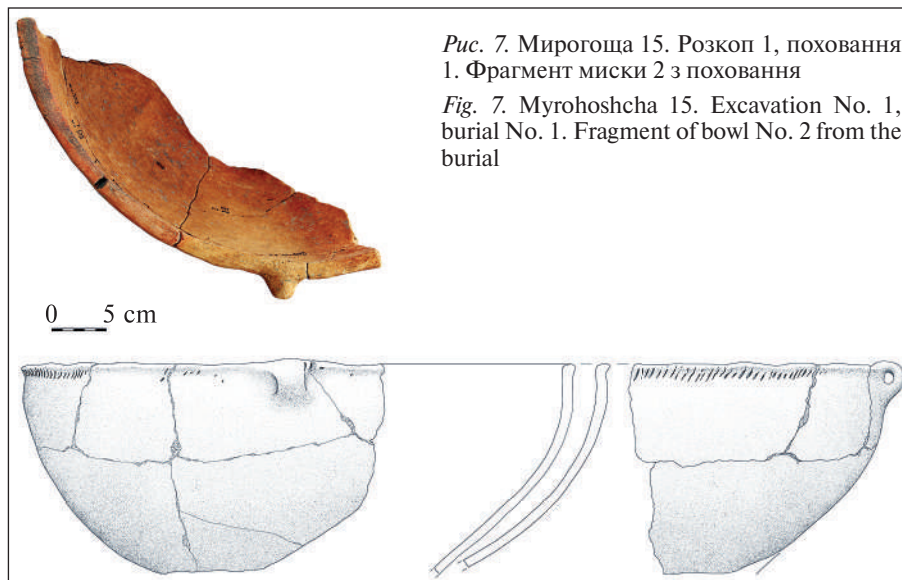
Fig. 6. Myrohoshcha 15. Excavation No. 1, burial No. 1. Fragment of bowl No. 1 from the burial

Одна з мисок — напівсферична, з темно-сірою перепаленою поверхнею помірної збереженості, діаметром вінець 43—45 см, товщиною стінок від 1,0 до 1,2 см, зі значною домішкою шамоту середньої грануляції у формувальній масі (рис. 6). Фрагмент іншої миски має світло помаранчеву поверхню гарної збереженості, діаметр вінець становить 40—43 см, товщина стінок — 0,7—1,2 см, з аналогічною технологією формувальної маси. За формою вона близька до напівсферичних з потовщеним і виступаючим назовні валикоподібним краєм вінець, до якого прикріплене невелике, округле в перетині вушко. Під краєм нанесено незамкнений ряд горизонтальних насічок скісної форми, який ближче до вушка закінчується (рис. 7). Технологію виготовлення обох мисок можна вважати подібною — це використання великої кількості товчених фрагментів посуду в формувальній масі, в незначній кількості або взагалі відсутній дрібний пісок. Структура посудин щільна, поверхня добре заглажена. Внаслідок поганого збереження поверхонь слабо простежуються сліди лискування. Колір посудин різниться. Перша миска, очевидно, була піддана низькій або середній температурі випалу, тоді як друга — з валикоподібним краєм вінець, має яскравий помаранчевий колір, що може свідчити про випалювання за високої температури. Така технологія характерна для пам'яток типу Костянець-Кургани Троянівської групи та типова таким пам'яткам, як Кургани-Дубова (Вертелецький 2016, с. 75), Костянець-Горби (Вертелецький, Бардецький

2017, рис. 5: 5, 6; Конопля та ін. 2015) та Малі Дорогостаї (Конопля 1990). Об'єм цих мисок унікальний, оскільки на сьогодні нам не відомі більші розміри, а дрібні фрагменти інших мисок з колекції за приблизною реконструкцією демонструють значно менші розміри. Форма напівсферичної миски типова для пам'яток типу Костянець-Кургани: Кургани-Дубова (Вертелецький 2016, рис. 1), Костянець-Горби (Вертелецький, Бардецький 2017, рис. 5: 1—3), Малі Дорогостаї (Конопля 1990, рис. 1: 7—9). Мікроморфологія іншої миски доволі рідко трапляється на Волинській височині, на вищезгаданих пам'ятках вони присутні в поодиноких екземплярах: Костянець-Горби (Вертелецький, Бардецький 2017, рис. 5: 5, 6; Конопля та ін. 2015); Нараїв 3: (Вертелецький, Бардецький 2017, рис. 11: 4); Листвин-Гострий Горб (Вертелецький, Бардецький 2017, рис. 6: 5, 6); Малі Дорогостаї (Конопля 1990, рис. 2: 12). Подібні до мирогощанських мисок (рис. 7) нам відомі з межиріччя Дністра та Пруту і характерні пам'яткам групи Касперівці-Гордінешть: Поливанів Яр (Попова 2003, рис. 104), Звенячин-Кар'єр¹, Цвіклівці², Гордінешть (Sirbu et al. 2019, fig. 6: 1—17). На пам'ятках цієї групи частка напівсферичних мисок у порівнянні з профільованими залишається невизначеною. Доволі подібні морфологічно та стилістично миски домінують в опублікованих колекціях з пам'яток групи Городіштя-Ербічень: Кукутень-

¹ Неопубліковані матеріали.

² Неопубліковані матеріали.

Четецує (Petrescu-Dîmbovița, Văleanu 2004, fig. 249: 1—4; 256: 3, 5) і Городіштя (Dumitrescu 1945, fig. 12: 12, 14).

Виразна компактність розташування більшості фрагментів перепалених кісток не залишає сумнівів, що маємо справу з похованням. Хоча контурів вкопу не вдалося простежити, залягання кісток і частин мисок свідчить про те, що вони були вкладені в заглиблення, причому спочатку був покладений нижній фрагмент миски, а лише тоді засипано кістки. Цілісність обох частин мисок і відсутність окремих їхніх фрагментів деінде поряд виключають можливість перевідкладення. Таким чином, у цьому похованні можна вбачати або псевдоурнове (із заміною урни фрагментами), або ж перепоховання. Стратиграфічні спостереження дозволяють відносити час його укладання в рів на завершальному етапі його функціонування як оборонної споруди, а значить і поселення в цілому. Шар 4, в який було впущене поховання, утворювався активними ерозійними процесами, а над ним вже сформувався лісовий ґрунт (шар 3).

З факту виявлення такого поховання постає питання про наявність у рові інших подібних поховань, і в такому разі це було б свідченням існування ще невідомої дослідникам форми обрядових дій. Наразі ж залишається утриматись від подібних інтерпретацій, оскільки аналогій цьому похованню не знаходимо. Найраніше традиція кремацій на території Волинської височини з'являється на могильнику Острог-Земан і може бути пов'язана з синкретизмом трипільської культури етапу В-II і пізньої маліцької культури (Позіховський, Самолук 2008). На етапі С-II

трипільської культури традиція кремацій нам відома на могильниках Софіївського типу у Середньому Подніпров'ї (Videiko 1995; Дергачев, Манзура 1991, с. 143). Софіївка, Чернин, Завалівка, Червоний Хутір, а також Острог-Земан являють собою могильники, що винесені за межі поселень та яким характерний певний поховальний стандарт. Своєрідним випадком є спосіб розміщення перепалених кісток в ямі на трипільському поселенні в Цвіклівцях на середній течії Дністра (Мовша 1964).

Про абсолютну хронологію пам'ятки Мирогоща 15 дає уявлення радіовуглецева дата з тваринної кістки — 4450 ± 35 BP (Poz-100649), каліброване значення якої становить 3337–2939 BC (95,4 %) (OxCal v.4.2.3) (Vertelecky, Bardetskyi 2018, s. 123). На сьогодні отримано лише п'ять радіовуглецевих дат для трипільських пам'яток з території Волинської височини (Rybicka 2018). Дату з Мирогощі 15 можна співставити лише з однією, яка була отримана з фрагменту кераміки з поселення Кургани-Дубова — 4500 ± 35 BP (Poz-77974), каліброване значення якої — 3355–3091 BC (95,4 %) (OxCal v.4.2.4) (Król, Rybicka 2016).

Якщо порівнювати керамічні колекції з обох пам'яток, то спільними рисами є морфологія та серія стилістичних мотивів, використаних на різних категоріях посуду: карбування вінець та один, два або три ряди відтисків горизонтального шнура, чи ряди відтисків різної конфігурації на плічках горщиків, суцільно мальований червоною фарбою посуд (напівсферичні миски, рідше горщики). Такі риси посуду характерні багатьом пам'яткам на території Волинської височини (Вертелецький 2016,

с. 90—91) і Східної Волині (Шмаглій 1966) та є традиційними для пам'яток типу Костянець-Кургани групи Троянів. Доволі близькі риси простежуються на посуді Софіївського типу пам'яток середньої течії Дніпра та відомі, зокрема, із Софіївського кремаційного могильника (Дергачев, Манзура 1991; Videiko 1995). Останній за радіовуглецевим датуванням і стилістичними ознаками інвентарю датується першою чвертю III тис. до н. е. (Kadrow 1995, tab. 1; Videiko 1999).

Антропологічне вивчення матеріалів тілопального поховання з поселення Мирогоща 15 важливе для розуміння поховального обряду кремації, який був широко розповсюджений у середовищі племен трипільської культури. На території України вже відомо кілька сотень тілопальних поховань трипільців, більшість яких походять з могильників софіївського типу у Середньому Подніпров'ї. Це, зокрема, некрополі Червоний Хутір (168 могил з кремаціями), Софіївка (148 кремаційних поховань), Чернін (94 кремації) та Завалівка (16 кремацій), археологічні матеріали яких всебічно досліджені (Videiko 1995). Однак аналіз перепалених людських кісток з жодного з цих могильників з різних причин не проводився, і їх антропологічні матеріали до цього часу не опубліковані. Представлені тут результати вивчення тілопального поховання етапу СІІ Трипілья на укріпленому поселенні Мирогоща 15 є першою публікацією аналізу трипільських кремацій.

Передані нам для дослідження перепалені кістки, які залягали між фрагментами «урни», довкола них та у заповненні рову, представлені у дуже фрагментарному вигляді, від зовсім дрібних до більш крупних уламків. Стан збереженості кісткової тканини після кремації виявився задовільним. Під час антропологічної експертизи встановлено приналежність фрагментів до певних відділів скелету, визначено кількість, стать та вік. Увага також приділялася можливим слідам травм чи захворювань, а та-

кож деформаціям та кольору перепалених кісток, за якими визначається ймовірна температура вогнища.

У роботі з антропологічними матеріалами Мирогощі 15 застосовувалися як традиційні методики (Алексеев, Дебец 1964; Buikstra, Ubelaker 1994; Brothwell 1981; Dokladal 1999; Krenzer 2002), так і спеціальні методи, розроблені для дослідження перепалених кісток (Козловская 1998, Добровольская 2010). Для визначення температури поховального вогнища на різних ділянках скелету під час тілоспалення були використані методики, засновані на експериментальному вивченні фізико-хімічних і механічних змін, які відбуваються у кістках під час кремацій (Herrmann 1988; Herrmann *et al.* 1990; Holck 1996; Walker, Miller 2008; Symes, Rainwater *et al.* 2008). Антропологічна експертиза проводилася спочатку відповідно до польового маркування переданих кісткових фрагментів, які відбирались і фіксувались за шарами їх залягання — були окремо відібрані кісткові рештки, виявлені довкола посудин та фрагменти, знайдені поміж ними.

При встановленні кількості індивідів у даному похованні, крім анатомічних визначень, враховувалися такі критерії, як товщина фрагментів черепного склепіння, розміри і масивність певних ділянок кінцівок. За цими характеристиками досліджені людські рештки з різних шарів і локацій цього поховання виявилися досить подібними, що дозволило припускати їх приналежність одному скелету. Підтвердженням цьому є й схоже забарвлення різних кісткових скупчень, хоча у межах кожного з них колір фрагментів дещо варіює. Нижче наводимо опис та результати вивчення цих матеріалів.

Загальна кількість фрагментів перепалених кісток становить більше 1639 одиниць, а їх сумарна вага складає 477 г (табл. 1, рис. 8). Вони представляють майже всі відділи кістяка людини. За морфологічним аналізом фрагментів

Таблиця 1. Кількість, розміри і вага фрагментів кісток з тілопального поховання на поселенні Мирогоща 15

Table 1. Quantity, size and weight of bone fragments from cremation burial at the Myrohoshcha 15 settlement

Категорії розмірів кісткових фрагментів, мм (за Wahl, 1982)						
Розмір <i>Fragment size</i>	< 15мм	16—25мм	26—35мм	36—45мм	> 45мм	Загалом <i>Total</i>
Кількість <i>Fragment count</i>	> 1414	164	43	11	7	1639
Вага (г) <i>Weight (g)</i>	207	120	71	40	39	477

Рис. 8. Перепалені кісткові рештки з поховання трипільської культури на поселенні Мирогоща 15

Fig. 8. Burned bones remains from Trypillia culture burial at the settlement Myrohoshcha 15

установлено, що у кожній із пошарових вибірок знаходилися як рештки черепа, так і різних відділів посткраніального скелету. Це вказує на те, що після кремації перепалені кістки поміщалися до урни у перемішаному стані, а не в анатомічній послідовності.

У відсотковому співвідношенні фрагментів черепа було зафіксовано небагато — 1,5 % від загальної кількості кісткових фрагментів. Серед них вирізняються уламок правої частини лобної кістки з надорбітальним краєм, окремі фрагменти склепіння. Представлені також і уламки лицьового відділу — зокрема, один фрагмент з альвеолою зуба (рис. 9: 1). Однак, встановити, від якої саме він щелепи, неможливо. Збереглися також уламки зубів.

Ребра представлені понад 50-ма фрагментами, хребці — чотирма уламками відростків. Тазовий відділ репрезентований фрагментами кульшової западини (*acetabulum*) з ділянка-

ми півмісяцевої поверхні (*facies lunata*) та кісток з елементами аурикулярної поверхні (*facies auricularis*), які утворюють крижово-клубовий суглоб (рис. 9: 2, 3).

Найбільшою кількістю уламків у кремаційному похованні представлені довгі кістки кінцівок. Серед їх масиву виділяються фрагменти кісток руки — уламки діафізу плеча та один фрагмент проксимальної частини променевої кістки. Нижні кінцівки представлені фрагментами стегнової кістки (діафізарна частина з шорсткою лінією *linea aspera*), а також уламками великогомілкової кістки, серед яких фрагмент із переднім краєм та уламки діафізу. Також зафіксовані окремі фрагменти кистей рук та стоп, зокрема, уламки дистальних частин фаланг та проксимальних частин п'ястя/плесни (рис. 10).

За забарвленням кісток встановлено температуру поховального вогнища. Колір фрагментів з різних відділів скелета варіює від світло-сірого до крейдоподібного і молочно-білого. За шкалою відтінків, температура вогнища в області черепа сягала 500—700°C, грудної клітки — 700—900°C. Кістки верхніх і нижніх кінцівок при спалюванні піддавалися температурі в 600—900°C (табл. 2). Загальна температура поховального вогнища визначається у межах 500—900°C.

Стан приростання епіфізів, товщина і розміри окремих ділянок кісток не викликають сумнівів, що дане поховання належало дорослій людині, вік якої визначається у межах *adultus-maturus*, тобто 25—45 років. Загальна грацильність кісток черепа та кінцівок дозволяють зробити припущення, що поховання належало жінці.

Кісток тварин у цьому кремаційному похованні виявлено не було. Також не відмічено і жодних слідів окислення речей з металів чи будь-яких інших матеріалів на кісткових рештках. Кілька груп кісткових фрагментів людини

Таблиця 2. Температура поховального вогнища в різних ділянках скелета, визначена за кольором кісткових фрагментів (Мирогоща 15)

Table 2. The temperature of the burial hearth in different parts of the skeleton, determined by the color of bone fragments (Myrohoshcha 15)

Відділи скелета	Температура (за Walker, Miller 2008)
Мозковий відділ черепа (<i>cranium cerebrale</i>)	500—700°C
Лицьовий відділ черепа (<i>cranium viscerale</i>)	500—700°C
Хребтовий стовп (<i>columna vertebrali</i>)	700—900°C
Ребра, грудина (<i>ossa thoracis, costae</i>)	700—900°C
Верхні кінцівки (<i>ossa membri superioris</i>)	600—900°C
Нижні кінцівки (<i>ossa membri inferioris liberi</i>)	600—900°C

Рис. 9. Ідентифіковані фрагменти черепа та кісток з кремаційного поховання трипільської культури на поселенні Мирогоща 15. 1 — фрагменти черепа та уламки зубів; 2 — фрагменти ребер; 3 — уламки тазових кісток та хребців

Fig. 9. Identified fragments of the skull and other bones from the cremation burial of Trypillia culture at the Myrohoshcha 15. 1 — fragments of the skull and fragments of teeth; 2 — fragments of ribs; 3 — fragments of pelvic bones and vertebrae

Рис. 10. Фрагменти кісток верхніх та нижніх кінцівок з кремаційного поховання трипільської культури на поселенні Мирогоща 15

Fig. 10. Fragments of bones of upper and lower extremities from cremation burial of Trypillia culture at the Myrohoshcha 15 settlement

зі слідами обпалення були виявленні на деякій відстані від урн. Вони, можливо, належать до цього ж або інших поховань, проте, опинились в культурному шарі у результаті антропогенних чи тафономічних процесів. Зокрема, заповнення, яке лежало нижче від нижньої посудини, включало дрібні уламки людських кісток.

Досліджено також кісткові матеріали із заповнення рову (квадрати 8—10 та 18—20, глибина від 1,0 до 1,7 м). Серед них переважали фрагменти перепалених трубчастих кісток кінцівок людини, виявлено також один фрагмент людського черепа. Їх колір, як і в інших скупченнях, відповідає температурі спалення близько 700—900°C. Дуже дрібні фрагменти перепалених кісток ідентифікувати не вдалося. Частина визначені як людські, інші потребують додаткового обстеження для встановлення їх видової приналежності. Серед досліджених матеріалів із заповнення (Ар. 2, Кв. 8, гл. 1,2—1,4 м) виявлені також неспалені фауністичні кісткові рештки.

Таким чином, у результаті антропологічної експертизи було встановлено, що у псевдоурновому кремаційному похованні на укріпленому поселенні Мирогоща 15 етапу СІІ Трипіль-

ля покоїлися рештки жінки, яка померла у віці 25—45 років. Анатомічний склад перепалених фрагментів, їх забарвлення та розміщення в «урні» дозволили реконструювати окремі деталі поховального обряду трипільської культури пізнього етапу на Волинській височині. За кольором кісток, який варіює від відтінків сірого до білого, визначено температурний режим поховального вогнища, температура якого загалом коливалася в межах 500—900°C. Встановлено також, що після кремації для поховання збиралися усі перепалені рештки, оскільки понад 1639 досліджених фрагментів репрезентують всі відділи скелету людини. Однак їх анатомічна послідовність при розміщенні в «урні» не витримувалася, рештки розміщувалися там у перемішаному стані. Поховання небіжчиці супроводжувалося, ймовірно, жертвоприношенням свійських тварин і завершувалося поховальною тризною, про що свідчать виявлені у заповненні неспалені фауністичні рештки.

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
Бардецький, А. Б., Вертелецький, Д. Ю., Бончковський, О. С., Пшибила, М., Потехіна, І. Д., Слободян, Т. І.

2018. Звіт про результати археологічних досліджень укріпленого поселення трипільської культури етапу СІІ Мирогоща-15 Рівненської області 2017 року. Науковий архів ІА НАН України, Доп 28699.
- Бардецький, А. Б., Вертелецький, Д. Ю. 2019. Дослідження укріпленого поселення трипільської культури етапу СІІ Мирогоща-15 у Дубенському районі Рівненської області. *Археологічні дослідження в Україні*. Київ, с. 215-217.
- Вертелецький, Д. 2016. Кераміка пізньотрипільського горизонту з поселення Кургани-Дубова. Diachenko A., Król D., Kyrylenko A., Rybicka M., Verteletskyi D. (red.) 2016 *Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu*. Rzeszów, s. 71-100.
- Вертелецький, Д. Ю., Бардецький, А. Б. 2017. Нові пам'ятки трипільської культури з північно-західного краю Мізоцького кряжу на Волинській Височині. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXVIII, s. 249-280.
- Дергачев, В. А. 1980. *Памятники позднего Триполья*. Кишинев: Штиинца.
- Дергачев, В. А., Манзура, И. В. 1991. *Погребальные комплексы позднего триполья*. Кишинев: Штиинца.
- Добровольская, М. В. 2010. К методике изучения материалов кремации. *Краткие сообщения института археологии*, 224, с. 85-97.
- Збеневич, В. Г. 1974. *Позднетрипольские племена Северного Причерноморья*. Київ: Наукова Думка.
- Козловская, М. В. 1998. К вопросу о возможностях исследования кремированных костей. В: Бужиловой, А. П., Козловской, М. В., Медниковой, М. Б. (ред.) *Историческая экология человека. Методика биологических исследований*. Москва: Институт археологии РАН, с. 174-182.
- Конопля, В. М. 1990. Пізньотрипільське поселення Малі Дорогостаї-I. *І полевої семінар. Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов первого полевого семинара*. Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, s. 205-213.
- Конопля, В., Крушельницька, Л., Гавінський, А. 2015. Поселення трипільської культури Костянець-Горби. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, XIII, 1, с. 145-148.
- Кричевский Е. 1941. К вопросу исчезновения трипольской культуры. В: Ефименко, П. (ред.) *Материалы и исследования по археологии СССР. Палеолит и неолит СССР*, 2, с. 245-253.
- Круц, В. А. 1977. *Позднетрипольские памятники среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка.
- Лагодовська, О. Ф. 1953. Пам'ятки усаївського типу. *Археологія*, Київ, VIII, с. 95-108.
- Маркевич, В. І. 1981. *Позднетрипольские племена северной Молдавии*. Кишинев.
- Мовша, Т. 1964. Трипільське поховання в с. Цвіклівці. *Археологія*, XVI, с. 213-222.
- Мовша, Т. 1971. О северной группе позднетрипольских памятников. *Советская археология*, 1, с. 31-54.
- Пассек, Т. С. 1949. Периодизация трипольских поселений. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва-Ленинград: издательство Академии Наук СССР, 10.
- Патокова, Э. Ф., Петренко, В. Г., Бурдо, Н. Б., Полищук, Л. Ю. 1989. *Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова Думка.
- Пелешин, М. А. 1997. *Поселения мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині*. Львів: видавничий відділ Львівського державного університету.
- Пелешин, М. А. 1998. Проблеми історії трипільських племен Західної Волині, Межірччя Західного Бугу та Дністра. В: Бандрівський, М., Крушельницька, Л., Купчинський, О. (ред.) *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 235 (CCXXXV), с. 175-192.
- Позіховський, О. Л., Самолук, В. 2008. Енеолітичний кремаційний могильник в околицях Острога на Західній Волині. *Археологія*, 1, с. 28-41.
- Попова, Т. А. 2003. *Многослойное поселение Поливанов Яр*. Санкт-Петербург: Кунсткамера.
- Шмаглій, М. М. 1966. Городсько-Волинський варіант пізньотрипільської культури. *Археологія*, XX, с. 15-37.
- Balcer, B. 1983. *Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: zakład narodowy im. Ossolińskich, wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Brothwell, D. R. 1981. *Digging up bones*. Third edition. Ithaca, New York: Cornell University Press, 208 p.
- Buikstra J., Ubelaker D. 1999. Standards for data collection from human skeletal remains. *Arkansas Archaeological Survey, Research series*, 44. Fayetteville, Burns.
- Diaczenko A., Król D., Kyrylenko A., Rybicka M., Verteletskyi D. 2016. *Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu*. Rzeszów.
- Dokládál M. 1999. Morfologie spálených kostí. Význam pro identifikaci osob. *Acta Facultatis Medicinae Universitatis Brunensis Masarykianae*. Brno, 113, p. 185.
- Dumitrescu H. 1945. La station préhistorique de Horodișteea sur le Pruth, „Dacia”, IX-X (1941-1944). București: p. 127-163.
- Hermann B. 1988. Behandlung von Leichenbrand. In: Knussman J., Reiner H. *Antropologie-Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. Band 1. Teil; Stuttgart; New York.
- Herrmann B., Grupe G., Hummel S., Piepenbrink H., Schutkowski H. 1990/ *Prähistorische Anthropologie*. Leitfaden der Feld- und Labormethoden. Spriger-Verlag, Berlin, Heidelberg, New York.
- Holck P. 1997/2008. *Cremated bones. A Medical-Anthropological Study of an Archaeological Material on Cremation Burials*. Antropologiske skrifter. Reprint of the 3rd revised edition. University Oslo, Anatomical institute, 1, p. 160.
- Kadrow S. 1995. Absolute chronology of the Sofievka type in the light „wiggle matching” analysis. In: A. Koško (eds.) *Cemeteries of the Sofievka type: 2950-2750 B.C. Baltic-Pontic studies*. Poznań, 3, s. 141-147.
- Krenzer U. 2006. *Compendio de métodos antropológico forenses: para la reconstrucción del perfil osteo-biológico*. Ciudad, Guatemala, 1-7.
- Kruts V., Ryzhov S. 1999. Trypolye culture in Volhynia (Gorodsk-Volhynian grup). В: Koško A. (eds.) *The Western Border Area of the Tripolye Culture. Baltic-Pontic Studies*. Poznań: 9, s. 86-110.
- Lazarovici C.-M. 2015. Fortyfikacje ludności kultury Cucuteni. Stan badań. Gancarski J. (eds.) *Pradziejowe osady obronne w Karpatach*. Krosno.
- Pasterkiewicz W., Pozikhovski A., Rybicka M., Verteletskyi D. 2013. Z badań nad problematyką oddziaływań kręgu bańdzkiego na wschodnie rejony Wyżyny Wołyńskiej. В: Pozikhovski, A., Rogozinski, J., Rybicka, M. (red.). *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*. Rzeszów: s. 251-292.
- Petrescu-Dîmbovița M., Văleanu M.-C. 2004. Cucuteni-Cetățuie. Piatra-Neamț.
- Pozikhovskiy O. 2019. Eneolithic pottery kiln from Ostrog in Western Ukraine. Rybicka M., Diachenko A., Król D. (eds.). *Between the East and the West. Dynamic of Social*

Changes from the eastern Carpathians to the Dnieper in 4 — beginning of 3 mil BC. Rzeszów: pp. 31–42.

- Przybyła M.M. 2019. Report on magnetic survey on settlement site of the Tripolye culture at Myrohoshcha, Dubno region. Rybicka M., Diachenko A., Król D. (eds.). *Between the East and the West. Dynamic of Social Changes from the eastern Carpathians to the Dnieper in 4 — beginning of 3 mil BC.* Rzeszów: pp. 127–132.
- Rybicka M. 2017. *Kultura trypolska — kultura pucharów lejkowatych. Natężenie kontaktów i ich chronologia.* Rzeszów.
- Rybicka, M., Król, D. 2016. Krytyka datowań radiowęglowych, [w:] A. Diachenko, D. Diachenko A., Król D., Kyrylenko A., Rybicka M., Verteletskyi D. (red.) 2016 *Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu.* Rzeszów: s. 119–123.
- Schmidt, C., Symes, S. (eds.) 2008. The analysis of burned human remains. London: Elsevier.
- Sirbu, G., Rybicka, M., Diachenko, A., Król, D., Sirbu, L., Burlacu, V. 2019. Preliminary results of archeological investigations of the settlement of Gordinești II-Stînca goală. The 2016 campaign. Rybicka M., Diachenko A., Król D. (eds.). *Between the East and the West. Dynamic of Social Changes from the eastern Carpathians to the Dnieper in 4 — beginning of 3 mil BC.* Rzeszów: pp. 103–126.

Verteletskyi, D., Bardetskyi, A. 2018. Datowanie materiałów kultury trypolskiej z stanowiska Myrogoszcza 15 odkrytych w 2017 roku. *Materiały i sprawozdanie Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego.* Rzeszów: XXXVIX. s. 117–127. // DOI: 10.15584/misroa.2018.39.7.

- Videiko, M. 1995. Field research, state of publication of sources, and general position in the systematics of Tripolye Culture. B: A. Kośko (eds.) *Cemeteries of the Sofievka type: 2950–2750 B.C. Baltic-Pontic studies.* Poznań: 3, s. 3–14.
- Videiko, M. 1995. Archaeological characteristics of the Sofievka type cemeteries. B: A. Kośko (eds.) *Cemeteries of the Sofievka type: 2950–2750 B.C. Baltic-Pontic studies.* Poznań: 3, s. 15–134.
- Videiko, M. 1999. Radiocarbon dating chronology of the late tripolye culture. B: A. Kośko (eds.) *The foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper 3150–1850 BC. Baltic-Pontic studies.* Poznań: 7, s. 3–15.
- Walker, P., Miller, K., Richman, R. 2008. Time, temperature, and oxygen availability: an experimental study of the effects of environmental conditions on the color and organic content of cremated bone. In: Schmidt, C.W., Symes, S.A., (eds.). *The analysis of burned human remains,* London: Elsevier, p. 129–135..

Надійшла 20.08.2019

А. Б. Бардецький¹, Д. Ю. Вертелецький², І. Д. Потехина³, Т. І. Слободян⁴

¹ Межрегиональная общественная научная организация «Дубенский археологический центр», Дубно, Украина, ORCID 0000-0002-1549-7545, bardeckyj@gmail.com

² докторант Інститута Археології Жешувського Університета, Польща, ORCID 0000-0002-9710-3545, verteletskyi.dmytro@gmail.com

³ Кандидат исторических наук, заведующая отделом биоархеологии Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-5107-8922, idpotekhina@gmail.com

⁴ Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела биоархеологии Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-7185-8774, tanya_slobodyan@ukr.net

КРЕМАЦИОННОЕ ЗАХОРОНЕНИЕ НА УКРЕПЛЕННОМ ПОСЕЛЕНИИ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ МИРОГОЩА 15

В проблематике трипольской культуры важное значение отводится поселенческим структурам позднего этапа С–II. Открытие таких поселений в пределах Волынской Возвышенности способствует проведению полноценных сопоставлений территориально больших групп и их многовекового анализа. При раскопках трипольского поселения Мирогоща 15 (Дубенский р-н, Ровенская обл.) А. Бардецьким и Д. Вертелецьким в 2017 г.у был исследован отрезок оборонного рва. В его северной части обнаружено кремационное погребение, которое находилось на глубине 1,75 м. В результате геомагнитной съемки, проведенной под руководством М. Пшибылы, подтвердилось наличие кольцевого рва.

Кремированные кости размещались между фрагментами двух мисок, сложенных друг на друга, и рядом с ними. Одна из мисок — полусферическая, с темно-серой пережженной поверхностью удовлетворительной сохранности. Диаметр венчиков составляет 43–45 см, толщина стенок от 1,0 до 1,2 см, со значительной примесью шамота средней грануляции в формовочной массе. Фрагмент другой миски имеет светло-оранжевую поверхность хорошей сохранности, диаметр венчиков составляет 40–43 см, толщина стенок — 0,7–1,2 см, с аналогичной технологией формовочной массы. Подобные сосуды встречаются на памятниках Волынской Возвышенности, а также известны в междуречье Днестра и Прута и характерны для группы Касперовцы-Гординешть: Поливанов Яр, Звенячин-Карьер, Цвикливы, Гординешть.

Радиоуглеродным датированием кости животного установлено дату 4450 ± 35 BP, ее калиброванное значение составляет 3337–2939 BC (OxCal v.4.2.3). Исследованное трипольское погребение является уникальным, полные аналогии ему пока не известны.

Согласно результатам антропологической экспертизы, пережженные костные останки (более 1639 фрагментов) принадлежали взрослому человеку. Их общий вес составляет 477 г. Эти фрагменты представляют почти все отделы скелета, они были погребены в перемешанном состоянии. Цвет пережженных костей варьирует от оттенков серого до белого, что указывает на воздействие различных температур на разные части скелета. В области размещения головы температура горения составляла 500–700 градусов, а в месте нахождения конечностей и туловища колебалась от 600 до 900 градусов. Изученные фрагменты свидетельствуют о небольших размерах и общей

грацильности костей черепа и конечностей, что позволяет установить принадлежность погребения женщине. На ее костях не было выявлено выраженных следов старческих и патологических изменений или травм. Возраст кремированной женщины определяется в пределах *adultus-maturus* (25–45 лет). Среди материалов заполнения обнаружены также не пережженные фаунистические костные останки, которые, очевидно, являются следами погребальной тризны или жертвоприношения домашних животных.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Трипольская культура, этап C-II, поселения, кремационное захоронение, антропологическая экспертиза.

Andrii B. Bardetskyi¹, Dmytro Yu. Verteletskyi², Inna D. Potekhina³, Tetiana I. Slobodian⁴

¹ *Interregional Public Scientific Organization „Dubno Archaeological Center”, Dubno, Ukraine, ORCID 0000-0002-1549-7545, bardeckyj@gmail.com*

² *Doctoral candidate, Institute of Archaeology, Rzeszów University, Poland, ORCID 0000-0002-9710-3545, verteletskyi.dmytro@gmail.com*

³ *Head of the Department of Bioarchaeology of the Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Senior Research Fellow, PhD, ORCID 0000-0001-5107-8922, idpotekhina@gmail.com*

⁴ *Research associate of the Department of Bioarchaeology of the Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Research Fellow, PhD, ORCID 0000-0001-7185-8774, tanya_slobodyan@ukr.net*

CREMATED BURIAL AT THE TRYPILLIA CULTURE FORTIFIED SETTLEMENT MYROHOSHCHA 15

Among Trypillian culture subject matter issues, the settlement structures of the late stage C-II are of great importance. Recent discovery of such settlements within Volyn Upland allows providing full comparisons of geographically large groups and multi-vector analysis. During the excavation of the Trypillian settlement Mirohoshcha 15 (Dubenskyi district, Rivne region) by A. Bardetskyi and D. Verteletskyi in 2017 a segment of the defensive moat was investigated. In its northern part, a cremation burial was found, which was at a depth of 1.75 m. As a result of geomagnetic surveys conducted by M. Pshybyla, the presence of an annular moat was confirmed.

Cremated bones were located between the parts of two bowls stacked on top of each other, and in the immediate vicinity of them. One of the bowls is hemispherical, with a dark gray burnt surface of moderate preservation. The diameter of the rim is 43–45 cm, the wall thickness is from 1.0 to 1.2 cm, with a significant admixture of chamotte of medium granulation in the molding material (Fig. 6). A fragment of another bowl has a light orange surface of good preservation, the diameter of the rim is 40–43 cm, the wall thickness is 0.7–1.2 cm, with a similar molding material technology. Similar vessels are found at the monuments of Volyn Upland, and are also known in the interfluvium of the Dniester and the Prut rivers and are typical for the Kasperovtsy-Gordinesti group: Polivanov Iar, Zveniachin-Karier, Tsviklivtsi, Gordinesti.

The date of 4450 ± 35 BP was established by radiocarbon dating of the animal bone fragment, the calibrated value is 3337–2939 BC (OxCal v.4.2.3). This Trypillian burial is unique, its complete analogies haven't been known yet.

According to the anthropological examination, the burned bone remains (more than 1639 fragments) belonged to an adult person. Their total weight is 477 g. These fragments represent almost all parts of the human skeleton, which were buried in a mixed state. The color of the burned bones varies from shades of gray to white, which indicates the effect of different temperatures on various parts of the skeleton. In the head area, the burning temperature was 500–700 degrees, and in the location of the limbs and trunk it ranged from 600 to 900 degrees. The fragments studied indicate the small size and general grace of the bones of the skull and limbs. Presumably the burial belonged to a woman. No pronounced signs of senile and pathological changes or injuries were revealed on her bones. The age of a cremated woman is determined within the limits of *adultus-maturus* (25–45 years). Among the filling materials, not burnt faunal bone remains were also found, which are obviously traces of funeral feast or sacrifices of domestic animals.

Key words: Trypillia culture, stage C-II, settlement, cremation burial, anthropological expertise.

References

- Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovaniy*. Moskva: Nauka, 128 s.
- Bardetskyi A. B., Verteletskyi D. Yu., Bonchkovskii O. S., Pshybyla M., Potekhina I. D., Slobodian T. I. 2018. Zvit pro rezultaty arkeolohichnykh doslidzhen ukriplenoho poselennia trypils'koi kultury etapu C-II Myrohoshcha-15 Rivnens'koi oblasti 2017 roku. Naukovyi Arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy. Dop 28699.
- Bardetskyi, A. B., Verteletskyi, D. Yu. 2019. Doslidzhennia ukriplenoho poselennia trypils'koi kultury etapu CII Myrohoshcha-15 u Dubenskomu raioni Rivnens'koi oblasti. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv: s. 215–217.
- Brothwell, D. R. 1981. *Digging up bones*. Third edition. Ithaca, New York: Cornell University Press, 208 p.
- Buikstra, J., Ubelaker, D. 1999. Standards for data collection from human skeletal remains. *Arkansas Archaeological Survey, Research series*, no. 44. Fayetteville, Burns.
- Derhachev, V. A. 1980. *Pamiatniki pozdnego Trypolia*. Kyshynev.
- Derhachev, V. A., Manzura, Y. V. 1991. *Pohrebalyne komplekxy pozdnego trypolia*. Kishenev.
- Diaczenko, A., Król, D., Kyrylenko, A., Rybicka, M., Warteletski, D. 2016. Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu. Rzeszów.

- Dobrovolskaia, M. V. 2010. K metodike izucheniia materialov krematsii. *Kratkie soobshchenia instituta arkheologii*, vyp. 224, s. 85-97.
- Dokládal, M. 1999. Morfologie spálených kostí. Význam pro identifikaci osob. *Acta Facultatis Medicae Universitatis Brunensis Masarykianae*. Brno, Band 113, 185 p.
- Dumitrescu, H. 1945. La station préhistorique de Horodiștea sur le Pruth, „Dacia”, IX-X (1941-1944). București: p. 127-163.
- Hermann, B. 1988. Behandlung von Leichenbrand. Knussman J., Reiner H. *Antropologie-Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. Band 1. Teil - Stuttgart/NewYork.
- Herrmann, B., Grupe, G., Hummel, S., Piepenbrink, H., Schutkowski, H. 1990. *Prähistorische Anthropologie*. Leitfaden der Feld- und Labormethoden. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, New York.
- Holck P. 1997/2008. Cremated bones. A Medical-Anthropological Study of an Archaeological Material on Cremation Burials. *Antropologiske skrifter*. Reprint of the 3rd revised edition. University Oslo, Anatomical institute, no. 1, 160 p.
- Kadrow, S. 1995. Absolute chronology of the Sofievka type in the light „wigggle matching” analysis. B: A. Koško (eds.) *Cemeteries of the Sofievka type: 2950-2750 B.C. Baltic-Pontic studies*. Poznań: vol. 3, s. 141-147.
- Konoplia, V. M. 1990. Piznotrypilske poselennia Mali Dorohostai-I. I polevoi seminar. Rannezemledelcheskie poselenia-hiňanty trypskoi kultury na Ukraine. Tezisy dokladov pervoho polevoho seminaru. Talianky-Veselyi Kut-Maidanetskie: s. 205-213.
- Konoplia V., Krushelnyska L., Havinskyi A. 2015. Poselennia trypskoi kultury Kostianets-Horby. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*, vyp. XIII, ch. 1, s. 145-148.
- Kozlovskia, M. V. 1998. K voprosu o vozmozhnostiakh issledovaniia kremirovannykh kostei. *Istoricheskaia ekologia cheloveka. Metodika biologicheskikh issledovaniĭ* (pod red. Buzhilovoi A.P., Kozlovskoi M.V., Mednikovoi M.B.), Moskva: Institut arkheologii RAN, s. 174-182.
- Krenzer, U. 2006. Compendio de métodos antropológico forenses: para la reconstrucción del perfil osteo-biológico. Ciudad, Guatemala, t. 1-7.
- Kruts, V. A. 1977. Pozdnetripolskie pamiatniki srednego Podneprovia. Kyiv.
- Kruts V., Ryzhov S. 1999. Trypolye culture in Volhynia (Gorodsk-Volhynian grup). B: Koško, A. (eds.) *The Western Border Area of the Tripolye Culture. Baltic-Pontic Studies*. Poznań: vol. 9, s. 86-110.
- Krychevskiy E. 1941. K voprosu izcheznovenia trypskoi kultury. V: Efimenko P. (red.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Paleolit i neolit SSSR, No. 2, s. 245-253.
- Lahodovska O. F. 1953. Pamiatky usativskoho typu. *Arheologia*. Kyiv, t. VIII, s. 95-108.
- Lazarovici C.-M. 2015. Fortyfikacje ludności kultury Cucuteni. Stan badań. J. Gancarski (eds.) *Pradziejowe osady obronne w Karpatach*. Krosno.
- Markevych V. I. 1981. Pozdnetripolskie plemena severnoi Moldavii. Kishinev.
- Movsha T. 1964. Trypilske pokhovannia v s. Tsviklivtsi. *Arheologia*, T. XVI, s. 213-222.
- Passek T. S. 1949. Periodyzatsia trypskikh poselenii. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva-Leningrad: izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, T.10.
- Pasterkiewicz W., Pozikhovski A., Rybicka M., Verteletskiy D. 2013. Z badań nad problematyką oddziaływań kręgu bańskiego na wschodnie rejony Wyżyny Wołyńskiej. B: Pozikhovski A., Rogozinski J., Rybicka M. (red.). *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypskiej*. Rzeszów: s. 251-292.
- Patokova E. F., Petrenko V.H., Burdo N.B., Polishchuk L.Iu. 1989. Pamiatniki tripolskoi kultury v Severo-Zapadnom Prichernomore. Kiev: Naukova Dumka.
- Peleshchysyn M. A. 1997. Poselennia mydnoho viku bilia sil Kostianets i Lystvyn u Zakhidnii Volyni. Lviv: vydavnychiy viddil Lvivskoho derzhavnoho universytetu.
- Peleshchysyn M. A. 1998. Problemy istorii trypskikh plemen Zakhidnoi Volyni, Mezhyrichchia Zakhidnoho Buhu ta Dnistra. V: Bandrivskiy M., Krushelnyska L., Kupchynskiy O. (red.) *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka*. Lviv: T. 235 (CCXXXV), p. 175-192.
- Petrescu-Dîmbovița M., Văleanu M.-C. 2004 Cucuteni-Cetățuie. Piatra-Neamț.
- Popova T. A. 2003. Mnohosloinoe poselenie Polivanov Iar. Sankt-Peterburh: Kunstkamera.
- Pozikhovskiy O. 2019. Eneolithic pottery kiln from Ostrog in Western Ukraine. *Between the East and the West. Dynamic of Social Changes from the eastern Carpathians to the Dnieper in 4 - beginning of 3 mil BC* (eds. M. Rybicka, A. Diachenko, D. Król). Rzeszow, pp. 31-42.
- Pozikhovskiy O. L., Samoliuk V. 2008. Eneolitychni krematsiyni mohylnyk v okolytsiakh Ostroha na Zakhidnii Volyni. *Arheologia*, №1, s. 28-41
- Przybyła M. M. 2019. Report on magnetic survey on settlement site of the Tripolye culture at Myrohoshcha, Dubno region. Rybicka M., Diachenko A., Król D. (eds.). *Between the East and the West. Dynamic of Social Changes from the eastern Carpathians to the Dnieper in 4 - beginning of 3 mil BC*. Rzeszow: pp. 127-132.
- Rybicka M. 2017. Kultura trypska - kultura pucharów lejkowatych. Natężenie kontaktów i ich chronologia. Rzeszów.
- Rybicka M., Król D. 2016. Krytyka datowań radiowęglowych, [w:] A. Diachenko, D. Diachenko A., Król D., Kyrilenko A., Rybicka M., Verteletskiy D.(red.) 2016. *Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypskiej na zachodnim Wołyniu*. Rzeszów: s. 119-123.
- Shmahlii M. M. 1966. Horodsko-Volynskiy variant piznotrypilskoi kultury. *Arheologia*, T. XX, s. 15-37.
- Schmidt C., Symes S.(eds.) 2008. The analysis of burned human remains. London: Elsevier.
- Sirbu G., Rybicka M., Diachenko A., Król D., Sirbu L., Burlacu V. 2019. Preliminary results of archeological investigations of the settlement of Gordinești II-Stinca goală. The 2016 campaign. Rybicka M., Diachenko A., Król D. (eds.). *Between the East*

- and the West. Dynamic of Social Changes from the eastern Carpathians to the Dnieper in 4 - beginning of 3 mil BC.* Rzeszow: pp. 103-126.
- Verteletskyi D. 2016. Keramika piznotrypils'koho horyzontu z poselennia Kurhany-Dubova. Diachenko A., Król D., Kyrylenko A., Rybicka M., Verteletskyi D.(red.) 2016 Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubova. Osiedla kultury trypol'skiej na zachodnim Wołyniu. Rzeszów: s. 71-100.
- Verteletskyi D. Yu., Bardetskyi A.B. 2017. Novi pamiatky trypils'koi kultury z pivnichno-zakhidnoho kraiu Mizotskoho kriazhu na Volynskii Vysochyni. Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Tom. XXXVIII, s. 249-280.
- Videiko M. 1995. Field research, state of publication of sources, and general position in the systematics of Tripolye Culture. B: A. Koško (eds.) *Cemeteries of the Sofievka type: 2950-2750 B.C. Baltic-Pontic studies*. Poznań: vol. 3, s. 3-14.
- Videiko M. 1995. Archaeological characteristics of the Sofievka type cemeteries. B: A. Koško (eds.) *Cemeteries of the Sofievka type: 2950-2750 B.C. Baltic-Pontic studies*. Poznań: vol. 3, s. 15-134.
- Videiko M. 1999. Radiocarbon dating chronology of the late tripolye culture. B: A. Koško (eds.) *The foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper 3150-1850 BC. Baltic-Pontic studies*. Poznań: vol.7, s. 3-15.
- Walker P., Miller K., Richman R. 2008. Time, temperature, and oxygen availability: an experimental study of the effects of environmental conditions on the color and organic content of cremated bone. Schmidt C.W., Symes S.A., editors. *The analysis of burned human remains*, London: Elsevier, p. 129-135.
- Zbenovich, V. G. 1974. Pozdnetripolskie plemena Severnogo Prichernomoria. Kyiv: Naukova Dumka.

Т. М. Шевченко, В. В. Котенко *

ТЕРАКОТИ З ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ НА ХОРІ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

Аналізуються знахідки теракотових фігурок із розкопок під керівництвом В. О. Латишевої на елліністичному поселенні Маслини на хорі Херсонеса Таврійського. Колекція теракот містить яскраві зразки античної коропластики. Фігурки ілюструють релігійне життя на поселення, зокрема відправлення культів у межах ойкосу.

Ключові слова: античність, еллінізм, Херсонес Таврійський, хора, поселення Маслини, коропластика, теракота, культ Афродіти.

Поселення Маслини розташоване на хорі Херсонеса Таврійського у Північно-Західній Тавриді. Воно було досліджене розкопками загону Харківського університету (нині ХНУ імені В. Н. Каразіна) у складі Північно-Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР. Незмінним керівником розкопок була Валерія Олександрівна Латишева (1934—2002 рр.). За час досліджень у 1972—1986 рр. був накопичений значний археологічний матеріал, що яскраво репрезентує культуру віддаленої хори Херсонеса Таврійського. Основні підсумки роботи експедиції були висвітлені у статтях В. О. Латишевої (Латышева 1988; 1989; 1994а; 1994б та ін.), подальші узагальнення знайшли відображення в монографічному дослідженні (Котенко 2017б).

Однак, окремі категорії знахідок потребують сучасної інтерпретації, з огляду, перш за все, на поповнення історіографічної бази. Так, додаткового вивчення заслуговує се-

рія теракотових статуеток з поселення Маслини, виявлених у різні роки розкопок. Інтерес до опрацювання фігурок з'явився ще на етапі археологічних досліджень пам'ятки, коли ця тема стала основою дипломної роботи майбутнього відомого антикознавця О. П. Мартем'янова під керівництвом В. О. Латишевої (Кафедра истории... 2008, с. 120). У подальшому, з кінця 1980-х років, дослідниця опублікувала низку наукових статей, присвячених дослідженню культової сфери життя еллінів у віддалених районах херсонеської хори (Латышева 1988; Латышева 1994а, Латышева 1994б). Її висновки про збереження традиційного укладу життя на периферії й досі не втратили актуальності. Попри повноту висвітлення питання походження теракот із поселення Маслини В. О. Латишевою, зараз з'явилася можливість доповнити цю інформацію сучасними даними та новими аналогіями, що, врешті, важливо не лише для вивчення елліністичної коропластики, а й для нової інтерпретації контексту знахідок в археологічних комплексах поселення. Тема є актуальною з огляду на те, що теракота з херсонеської хори у Північно-Західній Тавриді не стала предметом вивчення жодної з досліджуваних пам'яток, хоча саме на таких матеріалах простежуються особливості та відмінності у формуванні культової сфери життя периферійних поселень.

Після розкопок знахідки з Маслин потрапили на зберігання до ХНУ ім. В. Н. Каразіна, де зараз є частиною фондів Музею археології¹. Частина колекції була залишена для експонування в Чорноморському краєзнавчому музеї та в с. Далеке Чорноморського р-ну АР Крим. У публікації буде розглянуто предмети з харківської колекції, які становлять абсолютну біль-

* ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-9204-0469, tanashevchenko@yahoo.com

КОТЕНКО Вікторія Володимирівна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, науковий співробітник відділу палеогончарства Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, ORCID 0000-0001-9172-1062, kotenvikt@gmail.com

¹ Висловлюємо вдячність директору Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна І. Б. Шрамко та головному зберігачеві фондів музею А. Н. Андрусишиній за всебічну підтримку в опрацюванні матеріалів у фондах музею.

шість теракот — 12 з 14, і, зрештою, повною мірою відображають характер цієї категорії матеріалу з Маслин.

Переважає більшість знахідок теракот на Маслинах походить з південної башти — приміщення «Л» (детальніше про планування Маслин див.: Котенко 2017б, с. 45—88, рис. 2: 1): фігурка Ніки (рис. 1), дві фігурки танагрського типу (рис. 2; 3), три — Еротів Танатосів (рис. 4), двох голубів, фрагмент фігурки чоловічого персонажа. Загалом — 9 теракот з 14 виявлених на поселенні. Автор розкопок припускала наявність тут домашнього святилища (Латышева 1989, с. 66; 1994, с. 127, 133, 134). Дійсно, окрім теракот, тут було виявлено скупчення вохри, намистин із синьої пастки, кальциновані кістки дрібних тварин, перепалені зерна (Латышева 1972, л. 12). Святилища в одному з приміщень башти існували й на інших поселеннях хори Херсонеса. Досі була відома практика вшанування в таких святилищах Геракла (Шевченко Т. 2011, с. 105—106 з літ.).

Проте зараз стало можливим простежити різноманітність культів у приміщеннях башт на хорі, а також дещо доповнити інформацію про їх функціональне призначення. Парадне оздоблення стін, знахідки посуду переважно для пиття вина, можуть додатково свідчити про використання приміщення у південній башті поселення Маслини як андрона. Тобто його функції, враховуючи позаміський характер поселення, дійсно могли бути різними і поєднувати в собі декілька рис (репрезентативну та релігійну). Окрім того, таке велике за площею приміщення з вимостою могло використовуватися також з господарською метою, про що свідчать численні знахідки амфор (Латышева 1972, л. 12; Cahill 2002, р. 80; Егорова 2014, с. 313).

За сюжетом, усі теракоти з південної башти так чи інакше пов'язані з культом Афродіти: Ероти, голуби, жіночі фігурки. Відчутна також практика діонісійського культу — залишки плющового вінка, наліпленого на традиційно позбавлену атрибутів фігурку танагрського типу, тімпана в руках Ніки. Остання фігурка дійсно оригінальна завдяки цьому атрибуту. Теракота має аналогії в понтійському регіоні, а от сам образ Ніки з тімпаном спонукає до подальших досліджень у релігійній сфері (рис. 1).

Фігурка дуже дрібна (7,5 см заввишки, 6,5 см завширшки). Цікава незвичним для богині атрибутом, більш схожим не на щит, а на

тімпан. IV ст. до н. е.² Вціліла майже повністю, втрачені голова, права рука від рівня плеча, ліва — від кисті, права нога вздовж шва приєднання до основної частини теракоти і крила. Збереглася лише основа лівого крила. Виготовлена в кількох формах, зворот майже плоский. Порожня всередині, між лицьовою стороною і зворотом незначний простір. Тож теракота була майже одностороння. Отвір на ділянці зображення лопаток малих розмірів, округлої форми. Остаточного вигляду статуетка набувала після приєднання всіх окремо виготовлених деталей (виставлена вперед нога, випростані руки і крила, атрибути в руках) і покриття фарбою. Довгий одяг був розмальований у бежевий, ділянка зображення ноги, випнутої з одягу, не вкрита обмазкою та фарбою. Зображено богиню в підв'язаному хітоні, з піднятими руками, оголеною груддю. Плечі доволі широкі, руки також показані міцними.

Зображення дуже близьке до форми для виготовлення лицьової сторони теракоти з Ольвії (Русяева, Сон 1995), тільки менше за розмірами. Окремо мали виготовлятися зображення правої руки від ліктя, кисті лівої руки, правої ноги і зворот. Отже, крім вцілілої, для отримання повного образу треба було ще принаймні сім форм: одну для звороту, по дві для рук і ще дві для виставленої вперед ноги, а якщо крила були піднятими, як на фігурці з Маслин, то ще чотири форми. Одну з цих теракот використали як патріцію для створення меншого розміру форм, з яких, можливо, і було виготовлено теракоти з Маслин. Подібні процеси могли тривати десятиліттями, в рідкісних випадках розтягуватися до цілого століття.

Виготовлення фігурки з Маслин вимагало тієї ж кількості форм. Права нога мала бути так само виставлена вперед. Ольвійська форма передбачала після виготовлення можливість додати Ніці різні атрибути. Традиційно це були вінок і пальмова гілка.

Образ сильної жінки з оголеною груддю, в стрімкому русі, де нога рушає вперед, вирвавшись з-під складок одягу, а розмах рук потрібен для утримування атрибутів, спонукав до визначення ольвійської форми як зображення Артеміді (Русяева 1979, рис. 5; 1982, с. 11, 78—79, рис. 2; 2005, рис. на с. 290; Русяева, Сон 1995). Утім, рідко коли в скульптурі класичного й елліністичного періоду ця

² Знайдена 1973 р. у приміщенні «Л» південної башти, інв. № 460/III, 3. Вперше опублікована: Латышева 1994, № 10, табл. 4: 1.

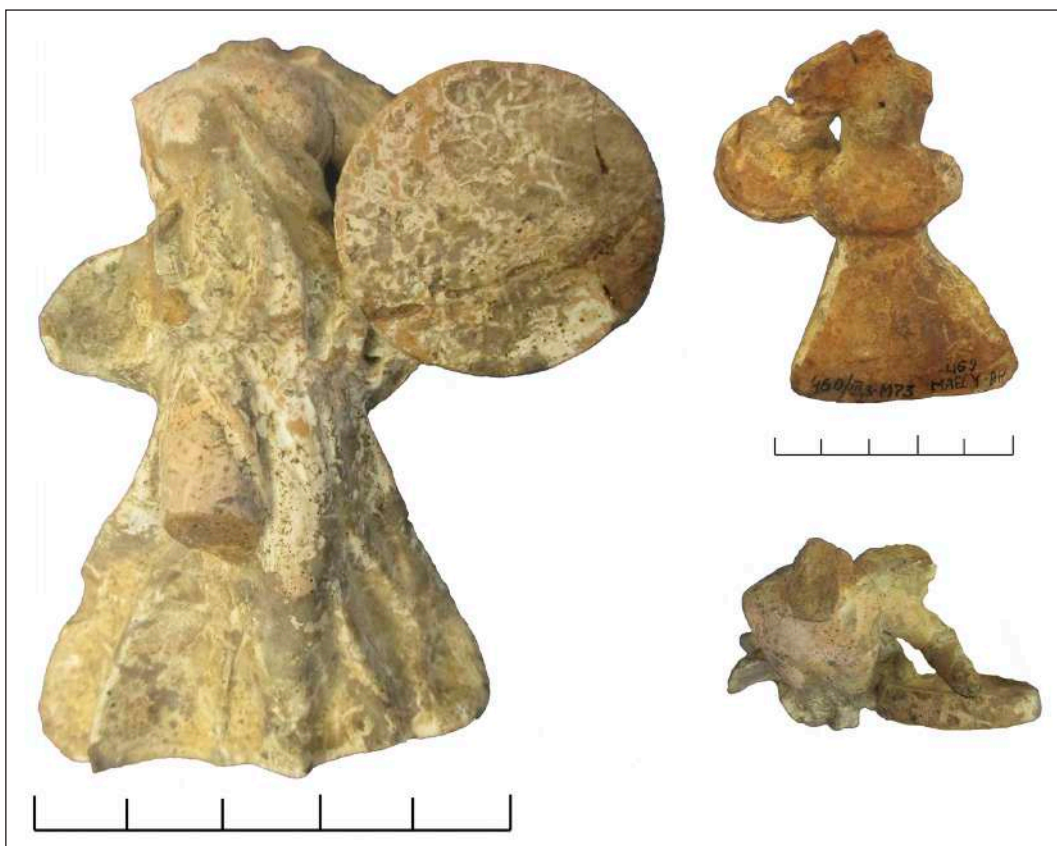

Рис. 1. Фрагментована фігурка Ніки

Fig. 1. Fragmented statuette of Nike

Рис. 2. Зображення танагрського типу жінки у плющовому вінку

Fig. 2. Tanagra type image of a woman wearing an ivy wreath

Рис. 3. Фрагментована фігурка танагрського типу

Fig. 3. Fragmented statuette of Tanagra type

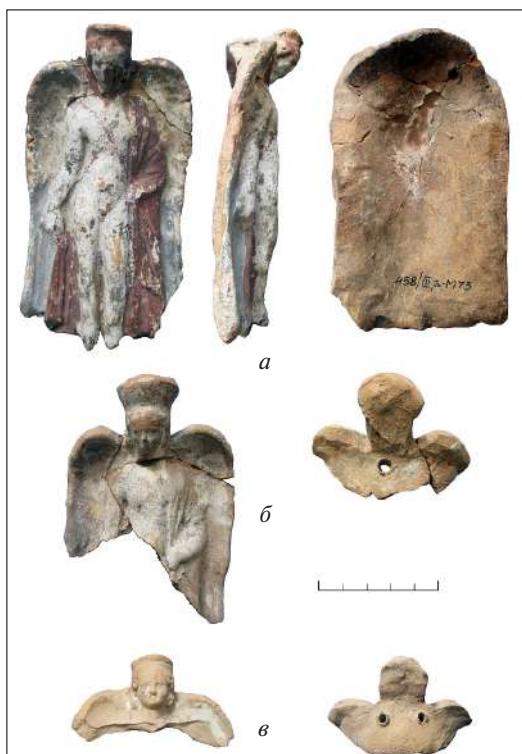

Рис. 4. Підвісні фігурки Ероса Танатоса
Fig. 4. Hanging figurines of Eros Tanatos

Рис. 5. Фрагментована півфігура жінки з ліпними прикрасами
Fig. 5. Fragmented semifigure of a woman with handmade decorations

Рис. 6. Фрагментована протома зі слідами ремонту
Fig. 6. Fragmented protome with traces of reparation

богиня зодягнена в довге вбрання. Не дивно, що у публікації знайденої окремо нижньої частини було висловлено припущення, що це Ніка (Ветштейн 1966, с. 24, № 31, табл. 3: 11; Русяева 1982, с. 11, 91, рис. 1: 4). Теракота з Маслин, що є зменшеною копією фігурок, які могли виготовлятися в цій формі, безумовно, підтверджує таку атрибуцію. Адже на одному її плечі вцілів фрагмент крила. Цей стрімкий рух був типовим для теракотових фігурок Ніки елліністичного періоду, прикладом чого є також торс теракоти з Мілету (Bumke, Tanrıöver 2011, S. 151, Abb. 46), фігурки з Міріни (Higgins 1963, fig. 15; Бритова 1969, с. 110, рис. 109). Груди могли бути не оголеними, вперед через одяг могла випинатися лише нога, як на фігурках II ст. до н. е. з некрополя в Малій Азії (Çekilmez 2014, s. 132—133, № 21—24, lev. 7, 9, 29, 36).

Навіть якщо припустити, що образ із Маслин був перероблений і адаптований, оскільки виготовлений дещо пізніше, то навіть без крил є всі підстави вважати ольвійську форму зображенням Ніки. Фрагмент подібної теракоти з Каллатіса (Румунія), що містить лише зображення нижче талії, також атрибутовано як частину фігурки Ніки (Канараке 1969, № 37, с. 64). Можливо, фігурка початку III ст. до н. е. з того ж античного центру виготовлена в тій самій формі (Orregerman 2007, Abb. 34). Одна її рука піднята, інша опущена (атрибути не вціліли), дзеркально до ольвійського зразка. Все інше подано аналогічно: права нога була виставлена наперед (не вціліла нижня частина, що виготовлялася в додаткових формах), ліва грудь оголена. Широкі смуги коричневої фарби прикрашають хітон, зокрема над підв'язаною на талії частиною.

У Каллатісі також недавно знайдена фігурку повністю одягненої Ніки того ж часу (Paslaru, Colesniuk, Ionescu 2014a, p. 123, табл. XXIII). У Херсонесі, в одному з кварталів Північного району міста, знайдено близьку до аналізованої за розмірами (висота 8,3 см) привізну фігурку Ніки, що руками підтримує свій одяг (Шевченко А. 2017, с. 22, № 35, табл. X).

Подібна до зразка з Маслин також теракота з Чайки (Попова 2000, с. 64, № 37). Тут той самий стрімкий рух правою ногою, виставленою зі складок одягу і виготовленою в окремих формах, той самий одяг. Хоча драпіровки трактовані по-іншому: більш гостро і динамічно. Теракота виготовлена зі світло-цеглової глини, можливо, йдеться про херсонеську глину.

Найближчими аналогіями зображень в теракоті є кам'яний рельєф на арці «Геркулевських воріт» з Ефеса (Туреччина) кінця IV ст. до н. е. (Thür 2009, Taf. 90) і бронзова деталь вази у вигляді фігурки богині з Вані (Грузія) (Lordkipanidze 1996, Taf. 80: 3, 4). На обох крилата Ніка зображена з широко розкинутими руками, виставленою вперед оголеною вище коліна правою ногою, в довгому хітоні, спущеному нижче талії і підв'язаному внизу, стрічка підв'язує його під грудьми. Слід зауважити, що в цей період богиня традиційно зображувалась саме в такому вбранні. На рельєфі з Ефеса одна грудь оголена, як і на ольвійській формі та теракоті з Маслин. На усіх перелічених зразках складки одягу фігурно викладені і показані в грайливому русі, з хвилями і вигинами, переданими в різній величині рельєфу. Такий характер зображення руху був традиційний для скульптури того часу.

Оголеність однієї груді в античному мистецтві мала кілька значень. Зокрема, це був спосіб показати стрімкий рух жіночого образу. Вперше зображення частково оголених грудей внаслідок швидкого руху чи різкої зміни пози з'являється в давньогрецькому мистецтві в кінці V ст. до н. е. Найвідомішою статуєю Ніки з напівоголеними грудьми є вівтір Паіоніуса в Олімпії 420 р. Подібним чином зображали Аурій та Нерейд, що теж перетинають межі повітря чи вод (Cohen 2004, p. 70). Метою зображення жіночого божества з ненароком оголеною груддю було показати цей стрімкий рух.

Фігурка з Вані цікава ще й тому, що вона не містить характерних для Ніки атрибутів. Теракота з Маслин також не є традиційною в цьому значенні. Дивно бачити тімпан у руках богині замість вінка і пальмової гілки. Ніка з Вані — з порожніми руками, точніше її руки манірно, на зразок малоазійських фігурок, розкинуті в танці. Закинута назад голова є знаком невпинності цього танцю. В такий спосіб у вазописі та в мармурових рельєфах зображали вакханок. Враховуючи фігурку Ніки з тімпаном з Маслин, бачимо, що діонісійський антураж в елліністичному образі Ніки не є випадковістю. На жаль, з міфології про Ніку достеменно відомо небагато. Правитель привів її разом з іншими своїми дочками на службу до Зевса, і їй було надано честь правити колісницею цього бога. Можна лише припускати, що приблизно в III ст. до н. е. існував міф про те, що Ніка брала участь в діонісійських культах, як це відомо про багатьох богів і напівбогів Олімпу.

Тімпан також використовувався у культі Матері богів. Традиційна поза цієї богині у понтіїській коропластиці — сидячи на троні з тімпаном у лівій руці, як у Ніки у нашому випадку, і фіалою — в правій. Теракоти і монументальна скульптура демонструють різні способи, як Матір богів тримає тімпан. Рідко ребром інструмента до глядача, частіше — навскоси до спини, а в найбільш масово тиражованих в Ольвії зображеннях — паралельно до своєї спини. Причому з усіх варіантів підтримання його рукою — вгорі, знизу, збоку — саме той, що використаний у фігурці Ніки, відповідає найбільш поширеним ольвійським типам. Ніка тримала тімпан вгорі. Кисть руки оббита, однак зап'ястя добре прикріплене до звороту тімпана. Втім, навіть якщо ці теракоти і фігурку Ніки виготовляв той самий майстер, це ще не означає, що вони використовувалися в тому самому культі. Підтвердженням подібних до Матері богів рис у зображенні Ніки була б наявність чаші для узливань в її правій руці. Та права рука не збереглася.

Тонко пророблено зображення на ольвійській формі другої половини IV ст. до н. е. більш близьке до рельєфу з Ефесу цього часу, тоді як фігурки Ніки з Вані та Маслин споріднені і за датою, і за стосунком до містеріального культу. Бронзова фігурка з Вані недвозначно нагадує коропластику Міріни другої половини III—II ст. до н. е. Найімовірніше, ваза, якій вона належала, була імпортована з малоазійського центру. Спосіб зображення крил теракотової Ніки з Маслин, як показує вцілілий фрагмент крила, відповідає традиціям коропластики Міріни.

Можливо в Малій Азії, а також в античних центрах Причорномор'я, існував у III ст. до н. е. міф про Ніку-учасницю містерій. Ніка була супутнім божеством не одного з богів. У монументальній скульптурі та вазописі зображувалась з Афіною, Зевсом, іншими олімпійськими богами, як символ перемоги. В Ольвії золоту статую Ніки присвячували Аполлону в III ст. н.е. (Надписи Ольвіи 1968, № 79, 83). Можливо, й з атрибутом містеріальних культів вона позначала перемогу. Саме торжество Діоніса або Матері богів могло алегорично бути втілене у фігурці Ніки. Вона несе тімпан божеству чи учасникам культу, або сама збирається грати на ньому.

Ще одним образом, близьким до діонісійського культу, є фігурка танагрського типу з липними деталями вінка та одягу (рис. 2). Так, до готового образу додали коримби, кулясті се-

режки і фібули. Остаточного вигляду теракота набула, коли гіматій був розмальований у бежевий колір³, її висота 22,5 см, ширина 6,8 см. Вона зроблена у кількох формах, причому голова виготовлялася окремо і, можливо, була призначена для іншої фігурки. Після того по сирійській глині гострим інструментом зроблено дрібні насічки між великими пасмами, якими показано вкладене меридіонально волосся. Деталі зачіски підправлялись після виготовлення у формі: по сирійській глині натисками тонкого інструмента було наведено поздовжні заглиблення і окружність навколо вузла на потилиці. Зачіска з глибокими проділами отримала назву мелон і набула найбільшої популярності в кінці III ст. до н. е. (Thompson 1963, р. 38). Також по сирійській глині доліплювалися виготовлені вручну прикраси: великі кулясті коримби над лобом, менші — застібки на плечах і такої ж форми сережки.

Голова була виготовлена в інших двох формах, не разом з основною частиною. Звичною практикою для фігурок танагрського типу було підбирати голови до різних нижніх частин, через те вони не завжди пасують за виглядом та розмірами. Зворот пророблений у деталях, на звороті прямокутний технічний отвір завбільшки 8,9 × 3,3 см. Обидві руки сховані під гіматієм. Різною напрямленими складками показано рухи рук. Хітон сягає землі, переданий густими паралельними складками. Зображенню обличчя бракує чіткості, оскільки фігурка виготовлялася в доволі стертії формі. Та досі видно, що очі були порівняно глибоко посаджені, невеликий рот зовсім легко пророблений пластично, губи невеликі, що властиво для коропластики цього періоду.

Аналогічна поза, система драпіровок і зачіска у повністю вцілілої фігурки з Херсонеса IV ст. до н. е. (Белов 1930, с. 224, кат. № 12, рис. 7; 1970, табл. 14: 6; Шевченко А. 2017, № 605). Відрізняється трактування деталей, техніка їх проробки. Фігура з Маслин дещо вища (на 2,5 см), має більш експресивну поставу і нахил голови, нога не виставлена з драпіровок. Фрагмент ще однієї аналогічної теракоти походить з хори Херсонеса (Шевченко А. 2017, с. 105, № 639, табл. LCVIII). На обох херсонеських зображеннях гіматій покриває плечі. На фігурці з Маслин він зсунутий із плечей, а на хітон наліплено великі кулясті фібули. Липними брошками часто скріплювався хітон. Утім, тут прикраси на плечах

³ Знайдена 1973 р. у межах приміщення «Л» південної башти, інв. № 456/III, 3, уперше опублікована: Латышева 1994, № 13, табл. 5: 1.

важко навіть назвати фібулами, вони незвично великі для цієї фігурки.

Надзвичайно близькі фігурки відомі в Каллатісі. Лише дещо спрощені та менш чіткі складки відрізняють фігурку з відбитою головою заввишки 15 см (Канараке 1969, с. 138, № 187). Світло-цегловий колір глини, вказаний у публікації, відповідає також характеристикам херсонеських зразків. Всі складки одягу тут повторені, поза і всі деталі повністю співпадають. Можна припускати їхнє виготовлення в одній майстерні.

Більше чіткості має повністю вціліла фігурка (Канараке 1969, № 141). Вона також була прикрашена ліпним вінком. Від нього залишився листок на правій стороні і два позолочені плоди — над лобом і на скроні. Сережки тут мають увігнуту форму. Обличчя було вкрите білою фарбою, волосся розфарбоване світло-коричневим, глина визначена як світло-цеглова. Складається враження, що фігурка з Маслин виготовлялася в тій самій майстерні або під її впливом. Подібна поза в багатьох фігурок танагрського типу, зокрема з Феодосії (Кобылина 1970, табл. 25: 2, 3), однак найближчою виглядає продукція Каллатіса.

У вінку з ліпних деталей, зокрема завитої основи та плодів і листків плюща, зображена аналогічна фігурка з Пантікапея IV ст. до н. е. (Силантьєва 1974, табл. 18: 1). Ліпними деталями було зображено вінок з плющового листа на ще одній фігурці з Каллатіса (Канараке 1969, с. 111, № 134). Тут також голову прикрашає зачіска мелон, а від вінка вціліло два широкі листки зліва над вухом і один плід на маківці. Загалом, тут широко використовувалася практика доліплювати плющові вінки до фігурок, виготовлених у формі. Від них залишаються де листки, де кулясті плоди (Канараке 1969, № 136, 138, 139).

Зважаючи на стилістичні ознаки, поворот голови, передачу рис обличчя, ці теракоти більш ранні, ніж фігурка з Маслин. Майже неприродна довга вигнута шия з нахилом голови у протилежний бік видає доволі пізню дату аналізованої статуетки: друга половина III ст. до н. е. З II ст. до н. е. фігурки, зроблені за «танагрською» традицією, зовсім втрачають граційність.

Ще одна фігурка жінки в хітоні та гіматії вціліла майже повністю (рис. 3), оббита головою⁴. Заввишки вона 14,5 см, завширшки 6,2 см.

⁴ Походить з приміщення «Л» в межах південної башти. Інв. № 457/III, 3, опублікована: Латышева 1994, № 14, табл. 5: 2, III ст. до н. е.

Виготовлена у двобічній формі, зворот показаний лише в обрисах. На звороті технічний отвір має форму видовженого трикутника, гострим кутом донизу, і розміри 4,2 × 1,9 см. Поверхня була вкрита білою обмазкою.

Зображено богиню, загорнену в гіматій, одягнений поверх хітона. Його верхній край грубим валиком складений на шиї, спускається від правого плеча до талії ліворуч. Нижній край високо піднятий, сягає колін. Хітон дрібними складками спадає до самої землі. Руки сховані під гіматієм, ледь зігнуті в ліктях, додають невимушеності всій позі. Складки одягу передають найдрібніші рухи під одягом.

У фігурок танагрського типу найчастіше, якщо права рука загорнена в гіматій опущена, то ліва зігнута в лікті буває або підведена до грудей (Burn, Higgins 2001, pl. 12, nos. 2062, 2063), або заведена за спину (Burn, Higgins 2001, pl. 12, nos. 2064—2067). Є винятки, однак і драпіровки гіматія навколо грудей тоді теж організовані дещо по-іншому (Higgins 1967, pl. 44: E, 53: B). Фігурка є традиційною для свого періоду і відображає один з поширених варіантів зображення граційних богинь чи учасниць культу.

Подібно до фігурок стоячи танагрського типу, найчастіше без атрибутів, виготовляли півфігури. Фрагментована півфігура богині з Маслин (рис. 5) також оздоблена ліпними прикрасами⁵. Її було знайдено 1972 р. під час розчистки приміщення «А» західної башти, біля глинобитного олтаря. Облаштування приміщення видається незвичним. Підлога всередині нього була глинобитною, на стінах збереглися залишки обмазки білого і рожевого кольорів. У центрі розміщувалося відкрите глинобитне вогнище квадратної форми зі специфічним заглибленням і слідами обпеченої глини, сажі, вугілля. Поруч з вогнищем зафіксована чаша, заглиблена в підлогу. На думку В. О. Латышевої, таке розміщення вогнища мало культове значення і використовувалося мешканцями башти для вшанування богів. Крім того, в кожному куті приміщення, окрім південно-східного, також містилися вогнища, які могли використовуватися для обігріву (Латышева 1972, л. 7). Очевидно, що першочергово це приміщення могло виконувати функції андрона, подібного тому, який відомий із розкопок елліністичного будинку Керкінітиди (Кутайсов 1985, с. 183—184). Причому, здається, це могло бути основне його призна-

⁵ Опублікована: Латышева 1994, № 2, табл. 1: 2.

чення, а релігійна функція мала другорядний, підпорядкований характер.

Вціліла висота півфігури 7,2 см, її ширина 7,0 см. Виготовлена у кількох формах, порожня всередині. Зважаючи на наявність отвору вгорі (рис. 5), можна думати, що й на ділянці голови вона була порожньою всередині. Це дозволяє припустити, що голова не виготовлялася окремо, а була показана в тій самій формі. Зворот не деталізований, повторює лише обриси тіла.

Одягнена жінка в безрукавий хітон, зчеплений на плечах фібулами, які окремо виготовлялися вручну. Діаметр фібул 0,8 см. Руки опущені, зображені до талії. Теракота була вкрита обмазкою, червоною фарбою.

Богиня була зображена до поясу. Хітон підв'язаний під грудьми, вгорі зчеплений на плечах, утворюючи широкий трикутний виріз. На ший його край ледь помітний, тоді як над руками він виділений глибокими лініями, прокресленими після виготовлення у формі. Від грудей вниз показано виразні горизонтальні складки. Подібні зображення виготовляли у IV—III ст. до н. е.

Найближчі аналогії — ціла півфігура з Херсонеса із зачіскою лампадіон (Белов 1930, с. 236, кат. № 30, рис. 1: 4; Шевченко А. 2017, с. 39, № 143, табл. XXVIII), з Пантікапея (Силантьєва 1974, табл. 14: 3), фрагменти місцевих зразків із Ольвії (Скуднава, Славин, Клейман 1970, № 44, с. 53, табл. 32: 6; Русяева 1979, рис. 31: 2, с. 54; Шевченко Т. 2016, с. 46—48, рис. 5). Кілька аналогій відомі на Боспорі, зокрема у Фанагорії (Кобылина 1974, табл. 23: 2, № 40, с. 25, табл. 35: 5). На більш ранньому з них, IV ст. до н. е., є браслети на ліктях. На зразку з Кеп деталі одягу майже не пророблені (Николаєва 1974, табл. 10: 5, № 31, с. 15). Цим відрізняється від нашої і півфігура з Каллатіса (Канаракє 1969, рис. 172, с. 124). Деталізації одягу не надавали такої уваги. До того ж, часто руки богинь у вигляді півфігур не сягають нижнього краю. Вони відтяті та заокруглені на рівні ліктів. Особливо поширеною така конструкція була на Боспорі.

Зразок з Маслин цікавий наявністю слідів червоної фарби на ділянці зображення хітона і ліпних фібул, приєднаних одразу після виготовлення у формі. Це дає уявлення про те, що зображений персонаж мав бути яскравим і святково одягненим. Також у нашому випадку явна культова атрибуція, зважаючи на місце знахідки біля олтаря. Херсонеську аналогію було знайдено на некрополі, в насипі біля могили.

Такі теракоти у вітчизняній літературі трактуються як анодос Кори-Персефони з підземного світу (Русяева 1979, рис. 31: 2, с. 54). На жаль, на підтвердження цього бракує атрибутів Персефони, наприклад, плоду граната. Елліністичні півфігурні теракоти жодних атрибутів зазвичай не містять. Якщо не брати до уваги доліплені та домальовані фарбами деталі, зображення, які мали отримати з форми, представляли просто жінку в хітоні, зазвичай з пригладженим і зібраним ззаду волоссям. У цьому образі немає жодного натяку на будь-яку богиню.

І це стосується не лише Маслин чи інших північнопричорноморських центрів, півфігурні зображення з Малої Азії, Сицилії, де вони набувають надзвичайно великих розмірів (понад 50 см заввишки), також здебільшого не атрибутовані (Bell 1981, р. 51—63; Colonna, Buisson 2014). Найімовірніше, мінімалізм в оформленні зображень богинь або учасниць культу був пов'язаний з різноманіттям «пантеону» культів родинного кола. Тобто, оскільки богинь, яких вшановували вдома, було багато, і власні особливості культу могли існувати не лише в кожному полісі, а й у кожній окремій родині, майстрам простіше було серійно виготовляти, так би мовити, «бланкові зображення», яким потім надавати рис найбільш вшановуваних богинь, або в яких потім шанувальники могли впізнавати «своїх» покровителів. Близькими були, очевидно, богині, потреба в допомозі яких існувала в окремо взятий момент в окремо взятій родині. Це могли бути і богині врожаїв Деметра та Кора-Персефона, і богиня кохання і всього, що з ним пов'язано, Афродіта, і богині материнства Іліфія чи Лето, і ще численні божества зі своїми вузькими функціями. З іншого боку, в цих теракотах могли зображуватись і учасниці їхніх культів, чи культу Діоніса, що також вшановувався чи не в кожному домі. Тобто, півфігури використовувалися як вотиви в різних культах. Анодос, поява із землі, до поясу зображувалася у вазописі. В такому вигляді могла бути не лише Деметра, а й Афродіта, Гея, богиня з діонісійською символікою (Семела або Аріадна), ін. (Chiara Portale 2012, fig. 11—14).

Іншим поясненням зображення богинь чи їхніх адоранток у вигляді півфігур може бути практичність. Виготовлення лише половини фігурки могло диктуватися функціональністю та зручністю використання. Протягом елліністичного періоду місцеві теракоти збільшуються в розмірах, стають менш витонченими і ста-

ранно проробленими, більш важкими та грубими. При цьому все більша увага приділялася прикрасам та іншим деталям, рисам обличчя і навіть його виразу. Очевидно, з цих причин, аби детально показати обличчя, голову та її оздоблення, фігурки стають більшими за розмірами. Це впливає на збільшення товщини стінок і, відповідно, ваги теракоти. Навіть самі декоративні елементи, що доліплюються окремо, мають свою масу. Внаслідок цього, зображення людини на повен зріст стало надто важким тягарем для нижньої частини статуетки і вимагало більш високої майстерності від коропласта.

Найближчий доказ цьому виріб з Маслин: повністю вціліла фігурка танагрського типу з ліпними прикрасами на зачісці та на хітоні, де голова непропорційно велика (рис. 2). Вона концентрує на собі увагу, але при цьому порушуються стійкі канони пропорції та гармонії в зображенні, яких суворо дотримувалися ще в ранньоелліністичний період.

Якщо основним призначенням теракотового зображення було принесення його в дар божеству і встановлення в домашньому чи громадському святилищі, важливо було, щоб вотив не втратив свого вигляду. Адже нестійкий вотив, принесений до святилища, або задіяний у родинному культі, який може легко впасти і розбитися, не годився для використання. Таким чином, півфігури, з більшим зображенням обличчя і атрибутів, і водночас не надто великі, щоб бути нестійкими, були набагато зручнішими для встановлення їх на жертковий стіл або іншу поверхню. Виготовляючи півфігурні зображення богинь, відомих і в повнофігурних зображеннях, коропласти задовольняли і естетичні, і споживчі потреби шанувальників.

Впродовж усього елліністичного періоду в причорноморському регіоні продовжували користуватися попитом протоми — односторонні погрудні або півфігурні зображення найчастіше жіночих персонажів. Доволі раннім зразком є протома богині в головному уборі з трьома виступами (рис. 6)⁶. Знахідка походить із розкопок приміщення «Г1», яке, найімовірніше, належить до комплексу східної башти. Цікаво, що разом з елліністичною протомою тут було знайдено ліпний світильник та ліпну посудину зі щільною у дні (Латышева 1976, л. 27). Можливо, ці знахідки були пов'язані з двором східної башти, де могли відправлятися певні куль-

ти. У першій публікації місце знахідки вказане як біля кам'яного олтаря в центральній частині поселення, де також зафіксовано два фрагменти аналогічних протом — складки одягу і зображення округлого предмета в руці богині (Латышева 1994, с. 127). Незначні фрагменти двох протом зараз втрачені, публікувалося фото лише однієї з них (Латышева 1994, кат. № 5, 6).

Найкраще збережена протома (рис. 6) має висоту 21,5 см. Склеєна із семи фрагментів. Виготовлена в односторонній формі, зворот вигнутий майже S-подібно. Нахил верхньої частини посилюється під час виготовленні виступу для підвішування протоми. Його формували з основної частини теракоти. Водночас робили натиск великими пальцями, який переріс в округлу порожнину завглибшки 3,1 см, що слугувала для підвішування теракоти. При натисканні голова і вся верхня частина були нахилені наперед. Це її не спотворило, а забезпечило кращий огляд зображення знизу.

Протома масивна, за розмірами відповідає найбільш поширеним зразкам раннього періоду. Її цінували, коли втратила цілісність — ремонтували. Для з'єднання верхньої та нижньої частин було зроблено кілька отворів на ділянці зображення плечей (діаметр 0,4, 0,5 і 0,6 см).

Головний убір особливої форми, його увінчують виступи, що мають вигляд акротеріїв. У вухах дископодібні сережки у вигляді розет (0,9 см діаметром). Зачіска показана дрібними пасмами над лобом, деталізовані також довгі пасма, випущені на плечі. Ліва рука притиснена до грудей. Чотири пальці на ній показані паралельно один до одного. На протомах класичного періоду трактування пальців рук змінюється протягом другої половини V — першої половини IV ст. до н. е. Якщо до середини V ст. на теракотах з Родоса, Беотії пальці піднятих до грудей рук показують у профіль і найбільш видно вказівний та великий (Higgings 1954, pl. 40—43, N 237—242, pl. 116, N 842; Mollard-Besques 1954, pl. LXXIX, N C156), то наприкінці V ст. до н. е. на Родосі і на початку IV ст. в Беотії, пальці на руці показують розгорнуто, розкладеними майже віялом, через те вони дещо віддаляються від реальних антропологічних вимірів, стають надто тонкими й видовженими, як на знахідці з Маслин (Higgings 1954, pl. 50, N 295, pl. 125, 126, N 592, 597).

Гіматій широкими смугами спадає з ліктя лівої руки. Таке трактування драпіровок традиційне для ранньоелліністичних причорноморських протом. Воно не змінюється і протя-

⁶ Інв. № 46, III 31 — М-76, вперше опублікована: Латышева 1994, № 4, табл. 2: 1.

гом III ст. до н. е., коли протоми стають дрібнішими за розмірами (напр.: Шевченко Т. 2010, рис. 3: 2, 3).

Один із фрагментів інших протом, знайдених у тому ж контексті, що й аналізована, містив зображення предмета, який визначено було автором розкопок як яйце, а богиня на усіх протомах — як Деметра. Не заперечуючи цієї гіпотези, слід сказати, що й достатніх підстав для такої інтерпретації бракує. Риси обличчя чи емоційний вираз, а саме «внутрішня зосередженість і серйозність» (Латышева 1994, с. 127), не є аргументами в трактуванні образу тієї чи іншої богині. Вціліла рука на зображенні піднесена до грудей, що є символічним жестом, дійсно пов'язаним із культом родючості. Однак, в античній міфології була не одна богиня, пов'язана з родючістю. Можливо, це була Деметра, але також це могла бути Гера, Матір богів, Афродіта та ін.

У трактуванні слід звернути увагу на особливості цього образу — головний убір своєрідної форми з виступами на кутах. Протоми богинь з такими головними уборами відомі в теракоті Каллатіса (Канараке 1969, с. 58, № 25), Єлизаветинського городища на Боспорі, яке пов'язують з переселеними каллатійцями (Федосеев 2014, рис. 7), Тірітаки (Пругло 1970, табл. 36: 4), Ольвії (Скуднева, Славин, Клейман 1970, с. 53, № 45, табл. 32: 4; Bilde 2010, pl. 327, P-4, p. 448) та Херсонеса і наближених до нього Керкінітиди (Наливкина 1970, табл. 3: 1; Кутайсов 2004, рис. 82) і городища Чайка (Яценко 1970, с. 69, № 2, табл. 7: 2). П. Більде вказувала також на аналогію зі святилища в Дуранкулаку (Bilde 2010, p. 448 with lit.).

Деякі з богинь в таких коронах тримають в руці округлий предмет, подібний до яйця чи бутона, або квітку. На ольвійському зразку з таким головним убором зображено Афродіту. Її образ однозначно можна трактувати за фігурками еротів на обох плечах. Форма для виготовлення протоми богині в трикутному головному уборі з Херсонеса фрагментована, тож, які тут були атрибути, невідомо (Шевченко А. 2017, с. 160, № 35, табл. CVI). Вона датована IV—III ст. до н. е., знайдена у XVI кварталі. Під час виготовлення форми, крім відбитків патриці, по сирій глині було витиснено верхні контури головного убору. Скісні лінії та акротерії на готовому виробі мали виглядати як виступи. Ці вдавлення відповідають виступам на готовій протомі з Маслин. Зачіска також співпадає, принаймні так виглядає на публікації херсонеської форми. Дещо інші контури має

головний убір на готовій протомі з Херсонеса, знайдений у Північному районі (Белов 1970, с. 73, табл. 9; Шевченко А. 2017, с. 33, № 103, табл. XXII). В останній публікації її датовано кінцем V — першою половиною IV ст. до н. е., та зважаючи на аналогії, можна приєднати хіба що до верхньої межі цього датування. Як і протома з Маслин та інші ранні протоми цього зразка, висота цієї теракоти 23 см, точно повторена система складок одягу. Обидві руки богині підняті до грудей, у правій — округлий предмет.

Подібний головний убір має Матір богів на формі для виготовлення теракоти з Ольвії, знайдений в нижній частині міста (Bilde 2010, pl. 329, № P-25). Типовий образ богині на троні з тімпаном у лівій руці, безсумнівно, належить Матері богів. Такий головний убір називають в літературі стефаною-короною (Bilde 2010, p. 448), кріпосною баштою (Канараке 1969, с. 58). Він дещо відрізняється від *corona muralis* Матері богів, хоча на деяких її образах має дуже близькі пропорції. Наприклад, на фігурці з хори Херсонеса (Шевченко А. 2017, с. 22, № 37, табл. X).

Утім, відмінності у формі є, і їх не можна ігнорувати. На протомі з Маслин виступи на кутах трикутного убору подібні до акротеріїв на фронтоні (рис. 6). Особливо на більш ранніх протомах такого зразка, однією з яких є теракота з Маслин, бічні виступи на головному уборі нагадують пальмети, обернені в різні сторони. Точно так, як на фронтоні громадської будівлі. Виникає питання, а чи не означає такий головний убір наявність храму цієї богині?

Цілком можливо, що така форма головного убору мала показати, що цю богиню вшановують у храмі. Атрибути в неї, як бачимо, були різні, тобто зображали в такому вигляді Афродіту з еротами, Кору-Персефону, Деметру або іншу богиню з хтонічним забарвленням та символікою родючості, про які нагадує зображення яйця, Афродіту або Кору з квіткою. Тобто будь-яку з цих або ще іншу богиню з жестом фертильності — руками, піднесеними до грудей. А вже те, що вона носить головний убір у вигляді фронтону означає, що теракоту з таким зображенням виготовили в місті або у майстерні при святилищі, де є храм тієї чи іншої богині.

Таким чином, богині, представлені в такому головному уборі — різні. Ним «коронували» ту, яка в полісі могла мати храм або святилище. Атрибуція такого зображення тоді має спиратися не лише на жест чи предмет у руці, а й на

полісні культи центру, де це зображення було створене. Протома з Маслин виготовлена, найімовірніше, в Херсонесі. У полісі епіграфічними пам'ятками засвідчено наявність храмів Артеміді Партенос, Афродіті (Шевченко Т. 2011, с. 93—98, 147 з літ.). Оскільки Партенос мала усталену іконографію і зображувалася в період, коли було виготовлено нашу теракоту, зовсім по-іншому — припущення щодо першої інтерпретації не матиме підстав. А от Афродіта, що часто постає в теракоті у вигляді односторонніх підвісних протом, може бути варіантом інтерпретації, адже має аналогічне зображення з Ольвії зі своїми однозначними атрибутами — еротами (Шевченко А. 2017, с. 160, № 35, табл. CVI).

У Маслинах знайдено три однобічні фігурки Ерота Танатоса⁷ (Латышева 1994, № 7—9, табл. 3). Майже повністю вцілілі знайдено 1973 р., фрагмент — 1977 р., усі в приміщенні «Л» південної башти, в межах домашнього святилища.

Повністю вціліла фігурка Ерота Танатоса була розфарбована різними кольорами (рис. 4: а). Верхня частина крил була білою, нижня — сірою. Гіматій і перехрещені стрічки мають бордовий колір, дещо інший відтінок — волосся. Завдяки кольору видно, що воно було довге, лягало на шию. Полос або не був розмальований, або мав інший колір, ніж волосся. Очі теж були намальовані. Заввишки 12 см, завширшки 7,0 см.

На частково збереженій фігурці вціліли залишки бежевої фарби на ділянці тіла (рис. 4: б). Поверхня вкрита чорним нальотом. Вціліла висота 8,6 см, ширина 7,2 см. У першій публікації видно нижню частину фігурки, яка на сьогодні втрачена.

Використовувалися ці теракоти для підвішування до вертикальної поверхні, можливо, до стіни. Для цього у виготовленій у формі односторонній теракоті на звороті вручну виліплювали горизонтальний виступ. У ньому знизу вгору робили округлий отвір для протягування мотузки чи іншого засобу для кріплення. Діаметр отворів на виступі на звороті частково вцілілої фігурки з Маслин 4,5 мм. У двох із трьох теракот з Маслин — два отвори для підвішування: на повністю вцілілій і невеликому фрагменті (рис. 4: а, в). По два отвори виготовляли рідко: вони є в одній теракоті Ерота Та-

натоса з Херсонеса (Белов 1930, с. 241) і в одній з Ольвії (НФ ІА НАНУ, інв. № О-56/2651). Наприклад, на теракотах з Чайки всі шість мають по одному отвору. Вочевидь, цього було достатньо, аби закріпити зображення на стіні. Два отвори передбачали підвішування за мотузку, протягнуту двічі і зав'язану в кільце. Виступ для отворів відрізняється від ольвійських зразків, він значно масивніший, має округлу форму. Це наближає фігурки з Маслин до техніки виготовлення херсонеських аналогій.

У Херсонесі більшість подібних фігурок Ерота знайдено на некрополі (Белов 1930, с. 228—229, 241, кат. № 17, 31, 46, рис. 14: 2; 30: 2; 1970, с. 71; Стоянов 2006, с. 2—9). Г. Д. Белов зауважував виняткову для грецького світу кількість таких зображень в елліністичному некрополі Херсонеса (Белов 1948, с. 159). Відомі вони на інших поселеннях його хори: Чайка (Попова 2000, № 41—46, рис. 5: 1), Панське I, Керкінітіда (Наливкина 1970, № 11). В Ольвії знайдено не меншу кількість зображень цього типу, вони походять з житлових приміщень і з ботроса на теменосі (Леви 1959, с. 13, 15, рис. 5: 3, 4; 1970, с. 46, № 36, 37, табл. 20: 5, 6; Русяева 1979, с. 66—70, рис. 36; Шевченко Т. 2010, с. 98—99, рис. 5). По кілька фігурок Ерота Танатоса було знайдено в Ніконії та на його хорі, в Тірі, Аполлонії, Томах (Клейман 1970, № 9; 1980, № 6; Gramatopol, Craciunescu 2015, cat. 63, 64, 71). Знахідки на хорі Каллатіса зроблено в житлових приміщеннях (Paslaru, Colesniuk, Ionescu 2014b, p. 145, pl. 10).

Донедавна походження цього типу теракот виводили з Аттики або Беотії (Канаракі 1969, № 41—46; Русяева 1979, с. 66). Р. В. Стоянов, вказуючи на найбільшу кількість цих теракот у Херсонесі та на його хорі, а також на найбільшу кількість варіацій і наявність форм у Каллатісі, висловив думку, що Аттика в описі однієї теракоти в каталозі Ф. Вінтера вказана помилково, а колір глини ще не є доказом для визначення походження теракот, бо варіює в межах однієї місцевості (Стоянов 2006, с. 10). Слід погодитися, що єдина аналогія, навіть якби вона була з Аттики, навряд чи визначила цілий тип, десятки зразків якого походять із зовсім іншого регіону. Поширення теракот такого типу в містах Південно-Західного і Західного Причорномор'я пов'язане з контактами з основними центрами поширення цих фігурок: Херсонесом, Ольвією і Каллатісом. До зони цих контактів у галузі релігії та короластики слід додати і Південне Причорномор'я, зважаючи на аналогічні фігурки, знайдені в Гор-

⁷ Інв. № повністю вцілілої 458/III, 3; фрагментованої — № 459/III, 3, верхньої частини — № 4/III, 6 (висота 3,7 см, ширина 6,9 см).

діоні (Bald Romano 1995, p. 43–44, cat. 100–102, pl. 29). Подібні до причорноморських, але не підвісні, ероти першої половини IV ст. до н. е. відомі в Олінфі. Вони стоять на східчистій підставці, всі інші деталі — повторюються: правою рукою тримають драпіровки, на голові — полос (Robinson 1952, p. 203, pl. 84, № 260, 261). Фрагмент подібної фігурки Ерота в полісі відомий також у святилищі Коринфа (Merker 2000, pl. 48, H289). У Херсонесі відомо 33 подібні фігурки та їхні фрагменти (Шевченко А. 2017, с. 342–373, табл. LVI–LVIII, с. 67–70), на Чайці — шість (Попова 2000, № 41–46), в Ольвії — понад 30, зокрема фрагменти 23 фігурок зі Східного Теменоса.

Обговорення трактування образу крилатого юнака має свою тривалу історію (Кондаков 1879, с. 126; Белов 1930, с. 228; Русаєва 1979, с. 66–70; 1982, с. 109–111; Латышева 1994, с. 130–133; Hannestad, Stolba, Ščeglov 2002, p. 207–208; Стоянов 2006; Ильина 2007, с. 340–341; Шевченко Т. 2011, с. 199–205). Не раз дискутувалася інтерпретація цього образу як Іакха. В. О. Латышева присвятила цьому питанню багато уваги у статті про теракоти, намагаючись поєднати гіпотезу про Іакха з гіпотезою про Танатоса, але зрештою таки приєдналася до трактування образу як Ерота — провідника душ померлих.

З крилами зображали синів Афродіти. Парно зображали Ерота і Антероса (божеств любові та взаємної любові). Однак, образ останнього відрізнявся формою крил: в Ерота вони, як у птаха, а в Антероса — як у метелика. Образи Ерота і Гімероса, кохання і пристрасті, зазвичай нічим не відрізнялися між собою, через те в літературі їх зображення називають просто еротами. З крильми в міфологічних сценах постають Танатос і Гіпнос, божества смерті та сну.

Інтерпретація образу крилатого юнака як Іакха в контексті елевсинського культу не підтверджується, адже він не зображувався з крильми. Немає жодного групового зображення крилатого юнака і елевсинських богинь, на відміну від фігурок Афродіти у супроводі еротів. Ерота на вазах із божествами елевсинського кола зображено оголеним, з крилами і як персонажа, що відіграє другорядну роль у сюжеті композиції і присутній, переважно, поряд із зображенням Афродіти (Smith 1976, p. 33–37; Кереньи 2000, с. 177). Причорноморський юнак з крилами відрізняється від рухливих Еротів у вазописі.

Тож зваживши всі аргументи, слід погодитися, що в цьому образі втілено самого Танато-

са, що супроводжує покійних повітрям на той світ. Таким він постає в коринфській теракоті класичного періоду, ведучи на той світ дівчину, одягнену в стрій нареченої (Бритова 1969, с. 57); на саркофазі, де він відпускає Аріадну, коли Діоніс рятує її від смерті; на херсонеських розписах у склепі; на монетах, з опущеним факелом у руці (див. літ.: Шевченко Т. 2011, с. 204–205). За словами В. Канаракє, правою рукою юнак притримує складки одягу в такий спосіб, як у надгробних зображеннях Ероти тримають опущений факел (1969, с. 66). Найбільш близьке до підвісних зображень цього божества — у широкому полісі, зі згорненими крилами і опущеним факелом — із західнопонтійської Месембрії, де фігурку встановлено на постаменті (Шевченко Т. 2011, с. 201 з літ., рис. 17). Тут чітко видно опущений факел у руці. Скіпетр був атрибутом Афродіти і символом її сакральної влади (Алексєєва 2014, с. 10).) Ерот мав хтонічну іпостась як «поховальний ерот» з факелом полум'ям вниз «звичний у пам'ятках римського часу, але створений в епоху еллінізму», що відображають сюжети розписів склепів і паралелі в рельєфах надгробків (Ростовцев 1914, с. 149; Алексєєва 2014, с. 15).

Цікавим є порівняння цих фігурок з образом Ерота, який в Гесіода супроводжує не Афродіту, а Хаоса (Hes. Th. 120 ff; Hannestad, Stolba, Ščeglov 2002, p. 208). Богу підземного світу прислуговує Ерот, ведучи душі до нього. Можливо, з цих міркувань подібні фігурки в Херсонесі клали в могили. В домашніх святилищах вони відображають родинні культи, пов'язані з культами предків-героїв. Та, зважаючи на наявність перехрещених стрічок Афродіти на одному з таких Танатосів з Маслин (рис. 4: а), культ Афродіти не слід оминати увагою. Як відомо, він також мав хтонічні риси.

У Херсонесі та Ольвії комплекси, де знайдено фігурки Ерота Танатоса, містять зображення т. зв. танагрських скорботних жінок або протоми Афродіти чи інших богинь (Белов 1930, с. 225–230; Русаєва 1971, с. 36). Серед теракот, знайдених разом з фігурками еротів у Маслинах — жінки танагрського типу, а також голуби — незмінні атрибути Афродіти.

Далеко не завжди в образотворчому мистецтві Ерота показано в гіматії. Причорноморські фігурки мають особливі елементи одягу: гіматій, накинутий на плечі, і полос, високий головний убір. Гіматій міг бути засобом для здійснення однієї з улюблених в античних літературних творах дій Танатоса — покривання обличчя (вмираючого) вуаллю темряви (Шев-

Рис. 7. Погруддя богині в полісі
Fig. 7. Bust of a goddess wearing the polos

Рис. 9. Підвісні фігурки голубів
Fig. 9. Hanging figures of doves

Рис. 8. Нижня частина фігурки чоловіка
Fig. 8. The lower part of a male depiction

ченко Т. 2011, с. 204—205 з літ.). Ерот Танатос — у головному уборі, незвичному для зображень еротів, але властивому зображенням Матері богів. Ероти біля Афродіти зазвичай представлені без головних уборів, як і сама богиня. Є винятки, зокрема монументальна мармурова скульптура з Пергаму II ст. до н. е., де висока стефана Афродіти нагадує полосу (Musée de Pergame 1994, р. 2—3). Фігурки Еротів Танатосів у значній кількості знайдено в ботросі Центрального Теменоса Ольвії, де найбільш численні були зображення Матері богів.

Ерот з тімпаном, звичним для Матері богів інструментом, зображений біля Афродіти на теракотах, одна з яких зберігається в Британському музеї, інша — в Наукових фондах

ІА НАНУ. Вони обидва без високих головних уборів. Херсонеська теракота Афродіти з Еротом є винятком (Шевченко А. 2017, № 282, табл. XLVIII). Тут Ерот в широкому полісі, на плечах накинутий гіматій, як і у підвісних фігурок. Теракота синхронна цим фігуркам, датується III ст. до н. е.

Походження полоса на голові божества пов'язують з головним убором хеттської богині міста, а ритуальне використання — з весільним строєм нареченої (Merker 2000, р. 182, 271 with lit.). Утім, досі в літературі не зверталось уваги, що такої форми полоси — на більшості типів та образів коринфської коропластики класичного періоду: богиня стоячи з приношенням у руці, богиня сидячи, у вигляді протомі, фігурки з

рухомими кінцівками, чоловіки-симпозіасти, сфінкси — аж ніяк не весільні, а поховальні персонажі. Тож можна резюмувати, що полюс був головним убором, пов'язаним з певним ритуальним дійством. Подібний головний убір у богині, зображеної у вигляді фіміатерія з Маслин (рис. 7). У той час як більшість богинь, зображених у вигляді фіміатерія, що походять з Причорномор'я — без головних уборів або з невисокими стефанами.

На Еротах Танатосах з Херсонеса фарбою розмальовані волосся і стрічка під головним убором. Причому набір кольорів був дуже обмеженим: червона, чорна і біла фарби (Шевченко А. 2017, с. 7). Сліди лише білої фарби фіксують на Еротах Танатосах, знайдених на поселенні Чайка (Попова 2000, № 41—46). Кольори, в які розфарбований британський зразок фігурки Ерота з тіпаном біля Афродіти, ті самі, що й на Ероті Танатосі з Маслин. У цьому вдалося переконатися, опрацювуючи колекцію ольвійських теракот у музеї⁸. Верхня частина крил розфарбована світлим, нижня — сірим кольором. Ці кольори чітко простежуються на Еротах з Маслин.

Повністю вціліла фігурка з Маслин цікава тим, що тут на грудях Ерота збереглися зображені фарбою прикраси, властиві Афродіті. Вперше на типових зображеннях Ерота Танатоса трапляються червоні стрічки, викладені навхрест на грудях (рис. 4: а). Афродіта в елліністичному і римському періоді зображувалася з такими, а також іноді з медальйоном по центру. Такою вона відома в малоазійських полісах, у Мірмекій і Пантікапеї (Пругло 1970, табл. 41: 4, Силантьєва 1974, табл. 23: 1, 4—6; Lang-Auinger 2006), а також у Херсонесі, Ольвії (Русяєва 1982, с. 72—73; Шевченко А. 2017, № 303). Деякі дослідники трактують такі прикраси як священне перехрестя поясів (Силантьєва 1974, с. 26, № 107, табл. 23: 1, 4—6). Є серія металевих медальйонів із зображеннями Афродіти з еротами на плечах, які асоціюють з подібними медальйонами на грудях Афродіти. Деякі з них на звороті оснащені трубочками, через які пропускалися перехресні пов'язки (див. Алексеева 2014, с. 7 з літ.). Цікаво, що багато з боспорських зразків і один із Бельбекської долини на хорі Херсонеса (Гушина 1978, с. 25, рис. 3; Алексеева 2014, с. 16—17, 20) знайдено в могилах на грудях померлих.

Фарбою показані навхрест червоні стрічки на оголеному тілі юнака додають аргументації в його трактуванні в межах культу Афродіти, принаймні в Маслинах та в центрі виготовлення знайдених там теракот. Знахідки теракот Ерота Танатоса в могилах та атрибутів, зображених на ньому, підтверджують хтонічний аспект його образу в інших культових комплексах, зокрема в святилищі у південній башті на цьому поселенні хори Херсонеса.

Подібний головний убір увінчує погрудне зображення жінки⁹. Воно знайдене 1974 р. в приміщенні «Ч», що належить до комплексу південної башти й спрямоване виходом до центрального внутрішнього двору. Очевидно, приміщення мало багатофункціональний характер, що яскраво демонструє речовий матеріал. Звідси походить значна кількість кераміки різних форм та призначення (амфори і столовий посуд), зокрема яскраві зразки чорнолакового аттичного посуду, а також чотири свинцеві гирі, цвяхи, срібна сережка, намисто, астрагали, точильний камінь, уламки кременю, прясельця, ручки амфор зі слідами повторного використання (Латышева 1974, л. 21). Тому варто розширити призначення цього приміщення, яке, окрім культового, очевидно, мало й утилітарний характер.

Висота погруддя 10,8 см, ширина 9,1 см. Теракота виготовлена у двох формах. Зворот не пророблений в деталях, головний убір показаний лише на лицьовій стороні. На звороті є технічний отвір завбільшки 2,8 × 3,5 см. Стінки погруддя тонкі, порожнє всередині. Вгорі, всередині головного убору, за 2,2 см від верхнього краю його лицьової сторони, є невеликий наскрізний напівкруглий отвір, можливо, для встановлення чаші фіміатерія.

Богиня зображена у невисокому полюсі, він оббитий по краю на лівій стороні. Його форма подібна до головних уборів Матері богів на найбільш тиражованих фігурках з Ольвії III ст. до н. е. Коси викладені на плечі, були розмальовані фарбою в коричневий колір. Очі — в чорний. Одягнена жінка в хітон і гіматій. Гіматій був розфарбований у червоний колір. Зачіска оформлена в традиційний спосіб для фігурок III ст. до н. е.: проділ над лобом, закладені на потилицю пасма викладені хвильками над скронями. Внизу довгі пасма закручені, спущені на плечі. У вухах невеликі кулясті сережки.

⁸ Т. М. Шевченко висловлює вдячність завідувачу відділу Греції та Риму Британського музею П. Гітсу за всебічну підтримку в опрацюванні колекції теракот.

⁹ Інв. № 504/III, 10. Оpubліковане: Латышева 1994, кат. № 1, табл. 1: 1, як «протома Деметри», кінця IV—III ст. до н. е.

Подібні погруддя-фіміатерії є в Херсонесі (Шевченко А. 2017, с. 44, № 186, табл. XXXI-II), з тенією або невисоким головним убором і оббитою чашею фіміатерія, і в Ніконії (Секерская 1989, рис. 65: 2). Під час огляду погруддя з Ніконія в експозиції Одеського музею вдалося переконатися, що на ділянці маківки в ньому є отвір, навколо якого виступи оббитої глини, якою чаша фіксувалася до основної частини теракоти. Тракткування зачіски та очей дає змогу датувати його IV ст. до н. е. Обидві без проробленого одягу на шиї, з пасмами довгого волосся, викладеними на плечі. Саме так виглядають богині на найбільш поширених у Причорномор'ї фіміатеріях другої половини III ст. до н. е. (Пругло 1970, с. 97, № 3, табл. 39: 5; Paslaru, Colesniuk, Ionescu 2014b, p. 140, pl. 10, вгорі по центру). На херсонеському зразку своєрідне виконання зображення волосся, різними виступами. Цю теракоту датують III ст. до н. е., знайдена на некрополі біля входу в склеп.

Подібним чином виконано зображення на погрудді з отвором від чаші фіміатерія з Каллатіса (Канаракє 1969, с. 103, № 114). Тут, як і на зразках із Херсонеса і Ніконія, не пророблений одяг, до того ж, відсутній головний убір. Та воно близьке за розмірами та конструкцією, до того ж, передає риси обличчя дуже подібні до погруддя з Маслин.

У найкращих традиціях елліністичного мистецтва представлено фігурки голубів (рис. 9). Вони мають вигнуті шиї, акуратну голову. Дзьоб невеликий, різко звужений, з заокругленим кінцем. Знайдено їх 1973 р. у приміщенні «Л» південної башти.¹⁰

Повністю вцілілий голуб має висоту 6,8 см, ширину 5,0 см, довжину 11 см; фрагментарний 6,2 см, шириною 4,3 см, довжиною 11,3 см. Фігурки голубів на ділянці спини мають вертикально напрямлені отвори для підвішування. Внизу — два отвори, з діаметром 0,4 см. Згорнені крила рельєфно показані, найчіткіше — біля хвоста.

Голуби були символом Афродіти. В античних полісах теракотові фігурки голубів знаходять у святилищах цієї богині, а також у могилах і житлових будинках. За словами дослідників, голуб може сприйматись як птах душі або ж символ душі предка (Robinson 1952, p. 248; Латышева 1994, с. 133). Аналогічна фігурка в

Ольвії походить із дитячої могили (Скуднава, Славин, Клейман 1970, с. 54, № 57, табл. 35: 4). Знайдена 1899 р., вкрита білою обмазкою, золотистою і чорною фарбами. Повністю тотожна проробка деталей у голубів з Малої Азії, знайдених на некрополі (Çekilmez 2014, № 119—121, lev. 9, 122)

Так само пластично пророблений фрагментований голуб відомий у Каллатісі (Канаракє 1969, № 232, с. 160). Розширений хвіст, плавні обриси, розміри (довжина 11,6 см без голови) — все наближає до фігурок із Маслин. Для підвішування на спині зроблено два отвори. Також подібний голуб відомий серед матеріалів Фанагорії IV ст. до н. е. (Кобылина 1974, с. 25, № 45, табл. 23: 6). Фрагмент хвоста і крил схожої фігурки голуба знайдено було в ботросі на Центральному Теменосі Ольвії (НФ ІА НАНУ).

Теракотові голуби з архаїчної доби використовували у святилищах Афродіти. У приміщенні башти на поселенні Маслини у святилищі, найімовірніше, вшановували Афродіту. Втім, можливо також інші божества, про що свідчать розглянута вище фігурка Ніки та не публікований раніше фрагмент чоловічого персонажа (рис. 8).

Нижня частина чоловічої фігурки на прямокутній базі (461/III, 3—М-73) була знайдена в приміщенні «Л» південної башти. Висота 5,0 см, ширина 6,0 см. Склеєна з двох фрагментів. Зворот не деталізований. По сирій глині чітко паралельними тонкими лініями прокреслено горизонталі. По дві внизу передають деталі взуття, по одній та дві на різних ногах тонкі лінії показують верхній край взуття.

У першій публікації бракувало фото, фрагмент було лише згадано як нижню частину фігурки богині сидячи (Латышева 1994, с. 127, 129, 135, № 3). Втім, аналізоване зображення не відповідає наведеним у публікації аналогіям богинь на троні, адже зображає ноги непокриті одягом принаймні до колін. Богині зображувалися в традиційному для жінок одязі, що сягав до землі. З-під одягу міг виглядати лише носок ноги. Так, Артеміда, Афродіта, Ніка та деякі інші богині постають в дещо не такому вбранні — оголеними, напівоголеними, у короткому хітоні тощо. Та жодна з них не зображувалася сидячи на троні. Втім, і фрагментарна теракота з Маслин не зображала персонажа на троні. Поза ніг не відповідає фігурам, представленим сидячи, а також спосіб обробки бічних сторін не властивий для таких зображень. Теракота була виготовлена у двох формах, зворотна час-

¹⁰ Інв. № повністю вцілілого 462/III, 3, фрагментованого — 463/III, 3. Вперше опубліковані: Латышева 1994, № 11, 12, табл. 4: 2, 3.

тина не була пророблена в деталях, як це часто трапляється в елліністичній коропластичці. Це була просто опукла сторона фігурки. Лицьова сторона містила зображення, найімовірніше, чоловічого персонажа. Увагу приділено його взуттю. У високих чоботах могла бути зображена також Артеміда. Однак, зважаючи на вцілілий виступ зв'язаного з плеча або з ліктя правої руки одягу, більш очевидним стає порівняння із зображеннями чоловіків у гіматіях. Фігурка належала до рідкісного образу. За технікою виготовлення, можна припустити, вона була найпізнішою з колекції теракот, знайдених на поселенні. Фігурку виявлено в контексті домашнього святилища разом із зображеннями жіночих божеств, зокрема Ніки з тімпаном. Остання деталь дозволяє припустити, що чоловічим образом міг бути Аттис, фігурки якого в елліністичний період часто використовували в культі Матері богів, відомому своїми містеріями та екстатичною музикою.

Таким чином, теракоти з поселення Маслини яскраво демонструють складну систему еллінського світогляду на периферії античного світу та розвиток коропластики в елліністичний час. Зокрема, при всій популярності фігурок Ерота Танатоса в регіоні, саме в Маслинах знайдено теракоту, де цей персонаж навхрест перев'язаний стрічками, незмінною прикрасою Афродіти. Цей факт ще раз підтверджує належність цього персонажа до культу цієї богині, що не раз дискутувалося в літературі. У контексті одного святилища на пам'ятці, крім фігурок Ерота і незмінних атрибутів Афродіти, голубів, виявлено жіночі зображення танагрського типу. Оскільки в літературі їх нерідко називають жанровими, цей контекст важливий для їхньої культової атрибуції. Також доліплений плющовий вінок на одній з них наближає фігурку до діонісійського образу.

Завдяки аналізу техніки виготовлення теракот, можна уявити вигляд приміщення, в якому проводилися культи. До стін було прикріплено три односторонні зображення крилатих юнаків (рис. 4). Зі стелі звисали дві фігурки голубів (рис. 9). На горизонтальну поверхню встановлювалися найпопулярніші на той час зображення задріпаних жінок (рис. 2: 3). Можливо, і фігурка Ніки була підвішеною (рис. 1). В іншому приміщенні тієї самої садиби виявлено ще одне, погрудне зображення богині чи учасниці культу (рис. 7). Воно слугувало для поширення пахощів, що були невід'ємним атрибутом релігійних дійств у Давній Греції.

З інших культових місць на поселенні походять ще дві теракоти. Зображення богинь у вигляді односторонньої підвісної теракоти і півфігури були знайдені біля олтарів: одна біля глинобитного, інша — кам'яного. Місця розташування олтарів зазвичай були фактично домашніми святилищами. Виявлені теракоти біля них, підвішені чи поставлені неподалік, нерідко зображали божеств, які отримували пожертви, принесені на цих олтарях. Богиня у вигляді одностороннього зображення представлена у головному уборі, що має вигляд фронтона храму з акротеріями (рис. 6). А півфігура зображала одну з богинь, пов'язаних із культами в ойкосах, можливо й Афродіту (рис. 5). Зважаючи на те, що приміщення гіпотетично слугувало андроном, така версія інтерпретації має свої аналогії.

Теракоти походять з найраніших на поселенні об'єктів і могли належати першопоселенцям цього населеного пункту на хорі Херсонеса. Хронологія всієї пам'ятки унеможливає їх датування часом раніше третьої чверті IV ст. до н. е., коли було засноване поселення Маслини, а також завершене будівництво всієї херсонеської хори, зважаючи на той факт, що ця пам'ятка є найпівнічнішою у низці підконтрольних Херсонесу пунктів. Будівельна діяльність на Маслинах простежується від ядра в південній його частині, де основною домінантою певний час була південна башта, далі у західному та східному напрямках. Як бачимо, помітна тенденція насичення теракотами більш ранніх приміщень і відповідно зменшення їх кількості у більш пізніх об'єктах. Характерно, що приблизно до середини III ст. до н. е. на поселення через Херсонес масово потрапляє продукція в амфорах різних, зокрема й віддалених, центрів, витончені зразки чорнолакового посуду і саме цим часом умовно датується теракота. Очевидно, в житті самого поліса, а відтак і найвіддаленішого поселення його хори, в цей час відбувалися позитивні економічні зрушення. За характером походження, всі вироби є привізними — з Херсонеса Таврійського або ж з віддалених центрів, але, скоріш за все, за посередницької ролі Херсонеса. Глиняні зображення богів були цінними для мешканців Маслин: ними користувалися, очевидно, досить тривалий час, а при пошкодженні намагалися відновити, вдаючись до ремонту скобами.

У сукупності з іншим матеріалом, який становить контекст знахідок, теракоти дали привід переглянути функціональне призначення

приміщень на поселенні Маслини, більшість з яких, схоже, використовувалися і як житлові, і як господарські, а також слугували сакральною зоною для відправлення культів. Культові знахідки в приміщеннях, що мали різноманітне призначення, свідчать про те, що релігія була невід'ємною частиною життя мешканців поселення. Культ проводився не лише в окремо відведених місцях, зокрема в приміщеннях з олтарями, а там, де того вимагали життєві ситуації: в андроні. Вшанування Афродіти в приміщенні андрону в елліністичний час відоме в Херсонесі, в будинку з гальковою мозаїкою (Шевченко Т. 2011, с. 220—225 з літ.). Теракоти використовувалися в ритуалах, пов'язаних із родинним життям, можливо й присвячених початку симпозиуму в чоловічій частині будинку. У свою чергу, символіка симпозиумів використовувалася в громадських святилищах Афродіти, зокрема на Південному Теменосі Ольвії (Буйських 2015, с. 16).

Як бачимо, для проведення культів у межах ойкоса використовували нерядові, парадні, фактично найкращі приміщення. Причому, як для влаштування громадських святилищ обирали цікаві, добре видимі місця, так і для культових місць меншого кола шанувальників обирали найкращі приміщення. Таким найкраще влаштованим і прикрашеним був андрон, і такою архітектурно виділеною і здалеку помітною конструкцією на поселенні хори була башта. На поселеннях хори Херсонеса вона часто слугувала місцем сакральних дійств. Маслини дають ще один яскравий приклад такої ситуації. Тут у приміщеннях двох башт, південної та західної, знайдено культові предмети. В одній андрон слугував справжнім домашнім святилищем Афродіти, в іншій — культи з використанням однієї з аналізованих теракот також проводився у приміщенні андрона, а в східній садибі відправлення культів, імовірно, відбувалося у дворі біля олтаря.

Досить цікавими виявилися сучасні відомі аналогії знахідкам з Маслин. Близькі паралелі з Північно-Західного Причорномор'я вкотре підтвердили зв'язок Херсонеського полісу з цим регіоном. Наприклад, простежуються схожі уподобання в культовій сфері з шанувальниками в Каллатісі — ще одній гераклейській (дорійській) колонії в Північному Причорномор'ї, зв'язки Херсонеса з якою досі лишаються не з'ясованими. Також вкотре постають аналогії з матеріалами з Ольвії, двосторонні контакти з якою вже частково відомі на керамічних матеріалах, зокрема й на гон-

чарному посуді з поселення Маслини (Котенко 2011; Котенко 2017а, с. 114). Культивування таких студій, присвячених детальному вивченню конкретної категорії археологічного матеріалу, дає привід на основі перегляду старих колекцій здобути нову інформацію, у цьому випадку — про особливості світогляду еллінів на далекій периферії понтійського регіону.

- Алексеева, Е. М. 2014. Аспекты культа Афродиты в Гор-гиппии (поздний эллинизм и первые века нашей эры). *Древности Боспора*. Москва, 18, с. 7-34.
- Белов, Г. Д. 1930. Терракоты Херсонеса из раскопок 1908—1914 гг. *Херсонесский сборник*, III, с. 219-245.
- Белов, Г. Д. 1948. Некрополь Херсонеса классической и эллинистической эпохи. *Вестник древней истории*, I, с. 55-163.
- Белов, Г. Д. 1970. Терракоты из Херсонеса. *Свод археологических источников*. Г1-11, II, с. 70-77.
- Бритова, Н. Н. 1969. *Греческая терракота*. Москва.
- Буйских, А. В. 2015. Южный Теменос Ольвии Понтийской (Предварительные итоги изучения). *Вестник древней истории*, 2, с. 6-21.
- Ветштейн, Р. И. 1966. Ольвия. *Свод археологических источников*, Г1-20, с. 11-13, 22-25.
- Гушина, И. И. 1978. Изображение женского божества на бляшках из погребений Бельбекской долины Крыма. *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы*. Москва, с. 25-30.
- Егорова, Т. В. 2014. Новая раннеэллинистическая усадьба на городище «Чайка» и ее место в структуре поселения. *Stratum plus*, 3, с. 303-323.
- Ильина, Т. А. 2007. Односторонние терракотовые изображения божеств с городища «Чайка». *Материалы исследований городища «Чайка» в Северо-Западном Крыму: Сборник научных трудов*. Москва, с. 337-353.
- Канарак, В. 1969. *Танагрские маски и статуэтки из мастерских Каллатиса. Мангалия*. Констанца.
- Кафедра истории древнего мира и средних веков Харьковского университета*. 30 лет (авт.-сост. В. И. Кадеев, С. Б. Сорочан). Харьков, 2008.
- Кереньи, К. 2000. *Элевсин: Архетипический образ матери и дочери* / пер. с нем. А. П. Хомик, В. И. Менжулин. Москва.
- Кобылина, М. М. 1970. Терракоты из г. Феодосии. *Свод археологических источников*, Г1-11, II, с. 78-81.
- Клейман, И. Б. 1970. Статуэтки из Роксолан (Никония). *Свод археологических источников*, Г1-11, I, с. 27-29.
- Клейман, И. Б. 1980. Терракоты из раскопок Тиры 1970—1977 гг. *Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР*. Київ, с. 96-103.
- Кобылина, М. М. 1974. Терракотовые статуэтки Фанагории. *Свод археологических источников*, Г1-11, IV, с. 20-30.
- Кондаков, Н. 1879. Греческие терракотовые статуэтки в их отношении к искусству, религии и быту. *Записки Одесского общества истории и древностей*, XI, с. 75-179.
- Котенко, В. В. 2011. Сіролошена кераміка з поселення Маслини. *Археологія*, 1, с. 68-76.
- Котенко, В. В. 2017а. До питання про торгівлю Херсонеса Таврійського з Ольвією. *Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С. Д. Крижицького)* (голов. ред. Н. О. Гаврилюк). Київ, с. 109-115.
- Котенко, В. В. 2017б. *Поселення херсонеської хори Маслини у Північно-Західній Тавриці*. Харків.

- Кутайсов, В. А. 1985. Дом с андроном из раскопок Керкинитиды. *Советская археология*, 3, с. 178-190.
- Кутайсов, В. 2004. *Керкинитиды в античную эпоху*. Київ.
- Латышева, В. А. 1972. *Отчет о раскопках Харьковского отряда Северо-Крымской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1972 г.* Научный архив Института археологии НАН Украины. № 1972/122.
- Латышева, В. А. 1974. *Отчет о раскопках экспедиции Харьковского университета в 1974 году*. Научный архив Института археологии НАН Украины, м. Київ. № 1974/126.
- Латышева, В. А. 1976. Отчет о раскопках экспедиции Харьковского госуниверситета в Северо-Западном Крыму в 1976 г. Научный архив Института археологии НАН Украины, м. Київ. № 1976/61.
- Латышева, В. А. 1988. К истории культов населения херсонесской хоры. *Вестник Харьковского университета*, 316, с. 66-73.
- Латышева, В. А. 1989. К истории культов населения херсонесской хоры (по материалам поселения Маслины). *Проблемы исследования античных городов: Тезисы*. Москва, с. 65-67.
- Латышева, В. А. 1994а. Культовые сосуды поселения херсонесской хоры «Маслины». *Вісник Харківського університету*, 385, с. 22-31.
- Латышева, В. А. 1994б. Терракота из раскопок поселения херсонесской хоры Маслины. *Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник*. Харьков, с. 127-140.
- Леви, Е. И. 1959. Терракоты из цистерны ольвийской агоры. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, 74, с. 9-19.
- Леви, Е. И. 1970. Описание терракот теменоса. *Свод археологических источников*, Г1-11, I, с. 42-49.
- Надписи Ольвии. 1968. В: Книпович, Т. Н., Леви, Е. И. (ред.). Ленинград.
- Наливкина, М. А. 1970. Статуэтки из Керкинитиды. *Свод археологических источников*, Г1-11, II, с. 66-68.
- Николаева, Э. Я. 1974. Терракоты города Кеп. *Свод археологических источников*, Г1-11, IV, с. 16-20.
- Попова, Е. А. 2000. Терракоты с городища «Чайка» в Евпатории. *Российская археология*, 1, с. 131-143.
- Пругло, В. И. 1970. Статуэтки с Мирмекия. *Свод археологических источников*, Г1-11, II, с. 94-100.
- Ростовцев, М. 1914. *Античная декоративная живопись на юге России*. Атлас. 1913. Текст. Описание и исследование памятников. Петербург.
- Русяева, А. С. 1971. Культ Кори-Персефони в Ольвии. *Археология*, 4, с. 28-40.
- Русяева, А. С. 1979. *Земледельческие культы в Ольвии догетского времени*. Київ.
- Русяева, А. С. 1982. *Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.)*. Київ.
- Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийский эллинов в античную эпоху*. Київ.
- Русяева, А. С., Сон, Н. А. 1995. Терракотовая форма с изображением Артемиды. *Археология*, 4, с. 24-37.
- Секерская, Н. М. 1989. *Античный Никоний и его округа в VI—IV вв. до н. э.* Київ.
- Силантьева, Н. Ф. 1974. Терракоты Пантикапея. *Свод археологических источников*, Г1-11, III, с. 5-47.
- Стоянов, Р. В. 2006. Танатос: К характеристике одной группы эллинистических терракот. *Hyperboreus*. Санкт-Петербург, XII, с. 153-164.
- Федосеев, И. Ю. Каллатийцы на Боспоре. *Callatida*. Mangalia, с. 17-38.
- Шевченко, А. В. 2017. *Терракоты античного Херсонеса и его ближайшей сельской округи*. Симферополь.
- Шевченко, Т. М. 2010. Підвісні теракоти з Ольвії та їх використання в культовій практиці. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 94-104.
- Шевченко, Т. М. 2011. Релігійний світогляд населення античного Херсонеса. Київ.
- Шевченко, Т. М. 2016. Елліністичні глиняні півфігури з Ольвії. *Археологія та давня історія України*, 1 (18), с. 43-50.
- Яценко, И. В. 1970. Терракоты из городища у санатория «Чайка» в Евпатории. *Свод археологических источников*, Г1-11, I, с. 68-69.
- Bald Romano, I. 1995. *The Terracotta Figurines and Related Vessels* (The Gordion Special Studies. II. University Museum Monograph. 83). Philadelphia.
- Bell, M. 1981. *The Terracottas* (Morgantina Studies: Results of the Princeton University Archaeological Expedition in Sicily, vol. I). Princeton; New Jersey.
- Bilde, P. G. 2010. Terracottas. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD*. *Black Sea Studies*, 13, p. 439-463, pl. 327-348.
- Bumke, H., Tanriöver, A. 2017. Der Hafen am Humeitepe in Milet. *Ergebnisse der Ausgrabungen 2011*. *Archäologischer Anzeiger*. 1. Halbband. Tübingen; Berlin, s. 63-83.
- Burn, L., Higgings, R. 2001. *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum*, III. London.
- Cahill, N. 2002. *Household and City Organization at Olynthus*. New Haven; London.
- Colonna, C., Buisson, N. 2014. La redécouverte d'un buste antique sicilien en terre cuite de la collection Janzé. *Revue archéologique*, fascicule 2, p. 227-242.
- Portale, C. 2012. Busti fittili e ninfe: Sulla valenza e la polisemia delle rappresentazioni abbreviate in forma di busto nella coroplastica votiva siceliota. In: M. Albertocchi, A. Pautasso (Eds.) *Philotechnica. Studi sulla coroplastica della Sicilia Greca*. Catania, p. 257-252.
- Cohen, B. 2004. Divesting the Female Breast of Clothes in Classical Sculpture. In: (Eds. A. O. Koloski-Ostrow, C. L. Lyons) *Naked Truths. Women, Sexuality, and Gender in Classical Art and Archaeology*. London; New York, p. 66-92.
- Çekilmez, M. 2014. *Tralleis Güney nekropolü terracotta figürinleri*. Doktora tezi. Aydın.
- Gramatopol, M., Craciunescu, V. 2015. Les terres cuites antiques de la collection Marie et Dr G. Severeanu du Musée d'Histoire de la Ville de Bucarest. *Studia*, II.
- Hannestad, L., Stolba, V. F., Sæglov, A. N. 2002. *Panskoye I*. Aarhus.
- Higgins, R. A. 1954. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*. *British Museum*. London, vol. I.
- Higgins R.A. 1963. *Greek Terracotta Figures*. London.
- Lang-Auinger, C. 2006. Iconographic Parallels between Terracottas from Western Asia Minor and the Black Sea. *Греки и варвары на Боспоре Киммерийском VII—I вв. до н. э.* Санкт-Петербург, с. 100-105.
- Lordkipanidze, O. 1996. *Vani. Ein antikes religiöses Zentrum im Lande des goldenen Vlieses (Kolchis)*. Mainz.
- Merker, G. S. 2000. The Sanctuary of Demeter and Kore. *Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic and Roman Period* (Corinth, vol. XVIII, part IV). Princeton; New Jersey.
- Mollard-Besques, S. 1954. *Catalogue Raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains*. I. Epoque préhellénique, géométrique, archaïque et classique. Paris.
- Musée de Pergame: Collections d'Antiques. Musée de Proche-orient*. 1994.

- Opperman, M. 2007. *Thraker, Griechen und Römer an der Schwarzen Meeres*. Mainz am Rhein.
- Paslaru, I., Colesniuk, S. M., Ionescu, M. 2014a. Stratigraphic Observations in the Surroundings of the Kallatis City. *Callatida*. Mangalia, p. 83-124.
- Paslaru, I., Colesniuk, S. M., Ionescu, M. 2014b. Research in the Hellenistic District Area in Surroundings of the Kallatis City. *Callatida*. Mangalia, p. 125-146.
- Robinson, D. M. 1952. *Terracottas, Lamps, and Coins found in 1934 and 1938* (Excavations at Olynthus. Part XIV). Baltimore.
- Smith, H. R. W. 1976. *Funerary Symbolism in Apulian Vase-Painting* (ed. by J. K. Anderson). Berkeley-Los Angeles.
- Thür, H. 2009. Die spätantike Bauphase der Kuretestraße. *Efeso paleocristiana e Bizantina. Frühchristliches und Byzantinisches Ephesos*. Wien, s. 104-120.

Надійшла 10.09.2019

Т. Н. Шевченко¹, В. В. Котенко²

¹ Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-9204-0469, tanashevchenko@yahoo.com

² Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Отдела археологической керамики Национального музея-заповедника украинского гончарства в Опішном, научный сотрудник Отдела палеогончарства Института керамологии — отделения Института народоведения НАН Украины, ORCID 0000-0001-9172-1062, kotenvovikt@gmail.com

ТЕРРАКОТЫ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ МАСЛИНЫ НА ХОРЕ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

В статье анализируются находки терракотовых фигурок из раскопок эллинистического поселения Маслины в Северо-Западной Таврике (раскопки В. А. Латышевой). Коллекция терракот содержит яркие образцы античной коропластики. Фигурки иллюстрируют религиозную жизнь населения, в частности отправления культов семейного характера.

Все терракоты происходят из территории жилищно-хозяйственных усадеб поселения. Большинство фигурок локализованы в помещении южной башни, которое, согласно внутреннему оформлению и сопутствующему материалу, имело несколько функций. Другие статуэтки также происходят из нерядовых помещений, что свидетельствует об их использовании для отправления культов. Святые в помещениях башни ранее фиксировались на хоре Херсонеса. Данная практика частных святилищ соответствует выбору наиболее выдающихся и незаурядных мест для устройства общественных святилищ полиса. С культом Афродиты связаны терракоты Эрота Танатоса, голубей, женские фигурки. Один из трех Эротов украшен скрещенными на груди красными лентами. Такой декор присущ образам Афродиты и не известен на терракотах данного типа. Подвешенные к стене протомы, к потолку — голуби, бюст богини, служивший фимиатерием, иллюстрируют многообразие религиозных практик, проводившихся жителями усадеб. О культе Диониса напоминают остатки плющевого венка на статуэтке танатосского типа и тимпан в руках Ники. Датируются фигурки, учитывая общую хронологию памятника, не ранее третьей четверти IV—III вв. до н. э. Некоторые статуэтки были изготовлены в Херсонесе Таврическом, где в эллинистический время прослеживаются отправления аналогичных культов. Терракоты из Маслин находят ближайшие аналогии на памятниках Северо-Западного Причерноморья, в частности в Ольвии и Каллатисе. Это позволяет проследить связи Херсонеса Таврического с данным регионом.

К л ю ч е в ы е с л о в а: античность, эллинизм, Херсонес Таврический, хора, поселение Маслины, коропластика, терракота, культ Афродиты.

Tetiana M. Shevchenko¹, Viktoriia V. Kotenko²

¹ PhD, Senior Research Officer of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-9204-0469, tanashevchenko@yahoo.com

² PhD, Leading Research Officer of the National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne, Researcher of the Institute of Ceramology, a branch of the Institute of Ethnology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-9172-1062, kotenvovikt@gmail.com

TERRACOTTAS FROM THE MASLYNY SETTLEMENT ON THE CHORA OF TAURIC CHERSONESOS

In the article the finds of terracotta figurines from the excavations of the Hellenistic settlement of Maslyny in North-western Taurica (excavations by V. O. Latysheva) are analyzed. The terracotta collection contains striking specimens of ancient coroplastic. The figurines illustrate the religious life of the population, including the worship of cults of a family nature.

All terracottas were found on the territory of the living and utility homesteads of the settlement. Most of the figurines are located in a room at the south tower, which, according to the interior and related material, had several functions. Other statuettes were also found in the non-ordinary rooms and this text also indicates their cultic purpose.

Sanctuaries in rooms at the tower were known before at Chersonesos chora. Such practice of private sanctuaries corresponds to the choice of the most prominent and extraordinary places for arranging public sanctuaries of polis. Terracottas of Eros Thanatos, doves, and female figurines are connected with the cult of Aphrodite. One of three Erotes is decorated with red ribbons crossed on his chest. Such adornment is peculiar for Aphrodite images and not known on terracottas of this type. Protomes hanged on the wall and doves hanged to the ceiling, as well as female bust serving for a thymiaterion illustrate the variety of religious practices conducted by the habitants. A tympanon held by Nike reminds of mystery cults.

The remains of ivy wreath on a Tanagra type figurine and a tympanum in the hands of Nika remind of Dionysus cult. The figurines are dated, according to the general chronology of the site, not earlier than the third quarter of 4th—3rd c. BC.

Some statuettes were made in Tauric Chersonesos, where similar cults are traced during the Hellenistic period. Terracottas from Maslyny settlement find the closest analogies at the sites of the North-western Black Sea region, including Olbia and Callatis. This fact allows tracing the relation between Tauric Chersonesos and that region.

Key words: Ancient Greek period, Hellenism, Tauric Chersonesos, chora, Maslyny settlement, coroplastics, terracotta, Aphrodite cult.

References

- Alekseieva, E. M. 2014. Aspekty kulta Afrodity v Gorgippii (pozdnii ellinizm i pervye veka nashei ery). *Drevnosti Bospora*, Moskva, vol. 18, pp. 7-34.
- Bald Romano, I. 1995. *The Terracotta Figurines and Related Vessels* (The Gordion Special Studies. II. University Museum Monograph. 83). Philadelphia.
- Bell, M. 1981. *The Terracottas* (Morgantina Studies: Results of the Princeton University Archaeological Expedition in Sicily, vol. I). Princeton; New Jersey.
- Belov, G. D. 1930. Terrakoty Khersonesa iz raskpok 1908-1914 gg. *Khersonesskii sbornik*, vol. III, pp. 219-245.
- Belov, G. D. 1948. Nekropol Khersonesa klassicheskoi i ellinisticheskoi epokhi. *Vestnik drevnei istorii*, no. 1, pp. 155-163.
- Belov, G. D. 1970. Terrakoty iz Khersonesa. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. 11-11, part II, pp. 70-77.
- Bilde, P.G. 2010. Terracottas. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD. Black Sea Studies*, 13, p. 439-463, pl. 327-348.
- Buiskikh, A. V. 1948. Yuzhnyi Temenos Olvii Pontiiskoi (Predvaritelnye itogi izucheniia). *Vestnik drevnei istorii*, no. 1, pp. 155-163.
- Bumke, H., Tanriöver, A. 2017. Der Hafen am Humeitepe in Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen 2011. *Archäologischer Anzeiger*. 1. Halbband. Tübingen; Berlin, S. 63-83.
- Burn, L., Higgings, R. 2001. *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum*, III. London.
- Cahill, N. 2002. *Household and City Organization at Olynthus*. New Haven; London.
- Canarache, V. 1969. *Masks and Tanagra Figurines Made in the Workshops of Callatis Mangalia*. Constanta: Muzeul De Arheologie Constanta.
- Çekilmez, M. 2014. *Tralleis Güney nekropolü terracotta figürinleri*. Doktora tezi. Aydın.
- Cohen, B. 2004. Divesting the Female Breast of Clothes in Classical Sculpture. In: (Eds. A. O. Koloski-Ostrow, C. L. Lyons) *Naked Truths. Women, Sexuality, and Gender in Classical Art and Archaeology*. London; New York, p. 66-92.
- Colonna, C., Buisson, N. 2014. La redécouverte d'un buste antique sicilien en terre cuite de la collection Janzé. *Revue archéologique*, fascicule 2, p. 227-242.
- Egorova, T. V. 2014. Novaia ranneellinisticheskaiia usadba na gorodishche "Chaika" i ee mesto v structure poseleniia. *Stratum plus*, no. 3, pp. 303-323.
- Fedoseev, I. Yu. 2014. Kallatiitsy na Bospore. In: *Callatida*. Mangalia, pp. 17-38.
- Gramatopol, M., Craciunescu, V. 2015. Les terres cuites antiques de la collection Marie et Dr G. Severeanu du Musée d'Histoire de la Ville de Bucarest. *Studia*, II.
- Gushchina, I. I. 1978. Izobrazhenie zhenskogo bozhestva na bliashkakh iz pogrebenii Belbekskoi doliny Kryma. *Voprosy drevnei i srednevekovoi arkheologii Vostochnoi Evropy*. Moskva, pp. 25-30.
- Hannestad, L., Stolba, V. F., Sæglov, A. N. 2002. *Panskoye I*. Aarhus.
- Higgins R.A. 1954. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum*. London, vol. I.
- Higgins, R. A. 1963. *Greek Terracotta Figures*. London.
- Ilina, T. A. 2007. Odnostoronnie terrakotovyie izobrazheniia bozhestv s gorodishcha "Chaika". *Materialy issledovaniia gorodishcha "Chaika" v Severo-Zapadnom Krymu: Sbornik nauchnykh trudov*. Moskva, pp. 337-353.
- Kafedra istorii drevnego mira i srednikh vekov Kharkovskogo universiteta. 30 let* (eds. V.I. Kadeev, S.B. Sorochan). Kharkiv, 2008.
- Kereni, C. 2000. *Eleusis: Archetypal Image of Mother and Daughter* (trans. A. P. Khomik, V. I. Menzhulin). Moskva.
- Kleiman, I. B. 1970. Statuetki iz Roksolan (Nikonii). *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. 11-11, part I, pp. 27-29.
- Kleiman, I. B. 1980. Terrakoty iz raskopot Tiry 1970-1977 gg. In: *Issledovaniia po antichnoi arkheologii yugo-zapada Ukrainskoi SSR*. Kyiv, pp. 96-103.
- Kobylyna, M. M. 1974. Terrakotovyie statuetki Fanagorii. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. 11-11, part IV, pp. 20-30.
- Kobylyna, M. M. 1970. Terrakoty iz g. Feodosii. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. 11-11, part II, pp. 78-81.
- Kondakov, N. 1879. Grecheskie terrakotovyie statuetki v ikh otnoshenii k isskustvu, religii i bytu. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, vol. XI, pp. 75-179.
- Kotenko, V. V. 2011. Siroloshchena keramika z poselennia Maslyny. *Arheologia*, no. 1, pp. 68-76.
- Kotenko, V. V. 2017a. Do pytannia pro torhivliu Khersonesa Tavriiskoho z Olvieiu. *Pivnichne Prychornomoria za antychnoi doby (na poshanu S.D. Kryzhytskoho)* (ed. N. O. Havryliuk). Kyiv, pp. 109-115.
- Kotenko, V. V. 2017b. *Poselennia khersoneskoi khory Maslyny u Pivnichno-Zakhidnii Tavrytsi*. Kharkiv.
- Kutaisov, V. A. 1985. Dom s andronom iz raskopot Kerkinitidy. *Sovetskaia arkheologia*, no. 3, pp. 178-190.
- Kutaisov, V. 2004. *Kerkinitida v antichnuu epokhu*. Kyiv.

- Lang-Auinger, C. Iconographic parallels between terracottas from Western Asia Minor and the Black Sea. *Greki I varvary na Bospore Kimmeriiskom VII-I vv. do n. e. Sankt-Peterburg, 2006*, pp. 100-105.
- Latysheva, I. 1959. Terrakoty iz tsysterny olviiskoi agory. *Kratkie soobshcheniia o dokladakh i polevykh issledovaniakh Instituta istorii materialnoi kul'tury*, vol. 74, pp. 9-19.
- Latysheva, V. A. 1972. Otchet o raskopkakh Kharkovskogo otriada Severo-Krymskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN USSR v 1972 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. № 1972/122.
- Latysheva, V. A. 1974. Otchet o raskopkakh ekspeditsii Kharkovskogo universiteta v 1974 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. № 1974/126.
- Latysheva, V. A. 1976. Otchet o raskopkakh ekspeditsii Kharkovskogo gosuniversiteta v Severo-Zapadnom Krymu v 1976 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy*. № 1976/61.
- Latysheva, V. A. 1988. K istorii kultov naseleniia khersonesskoi chory. *Vestnik Kharkovskogo universiteta*, no. 316, pp. 66-73.
- Latysheva, V. A. 1989. K istorii kultov naseleniia khersonesskoi chory (po materialam poseleniia Masliny). In: *Problemy issledovaniia antichnykh gorodov*. Tezisy. Moskva, , pp. 65-67.
- Latysheva, V. A. 1994. Kultovye sosudy poseleniia khersonesskoi chory "Masliny". *Visnyk Kharkivskoho universytetu*, no. 385, pp. 22-31.
- Levi, E. I. 1970. Opisanie terrakot temenosa. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part I, pp. 42-49.
- Lordkipanidze, O. 1996. *Vani. Ein antikes religiöses Zentrum im Lande des goldenen Vlieses (Kolchis)*. Mainz.
- Merker, G. S. 2000. The Sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic and Roman Period (Corinth, vol. XVIII, part IV). Princeton; New Jersey.
- Mollard-Besques, S. 1954. *Catalogue Raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains*. I. Epoques préhellénique, géométrique, archaïque et classique. Paris.
- Musée de Pergame: Collections d'Antiques. Musée de Proche-orient*. 1994.
- Nadpisi Olvii* (eds. Knipovich T. N., Levi E. I.). Leningrad, 1968.
- Nalivkina, M. A. 1970. Statuetki iz Kerkinitidy. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part II, pp. 66-68.
- Nikolaeva, E. Ya. 1974. Terrakoty iz goroda Kep. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part IV, pp. 16-20.
- Opperman, M. 2007. *Thraker, Griechen und Römer an der Schwarzen Meeres*. Mainz am Rhein.
- Paslaru, I., Colesniuk, S. M., Ionescu, M. 2014a. Stratigraphic Observations in the Surroundings of the Kallatis City. *Callatida*. Mangalia, p. 83-124.
- Paslaru, I., Colesniuk, S. M., Ionescu, M. 2014b. Research in the Hellenistic District Area in Surroundings of the Kallatis City. *Callatida*. Mangalia, p. 125-146.
- Popova, E. A. 2000. Terrakoty s gorodishcha "Chaika" v Evpatorii. *Rossiiskaia arkheologiia*, no. 1, pp. 131-143.
- Portale, C. 2012. Busti fittili e ninfe: Sulla valenza e la polisemia delle rappresentazioni abbreviate in forma di busto nella coroplastica votiva siceliota. In: M. Albertocchi, A. Pautasso (Eds.) *Philotechnica. Studi sulla coroplastica della Sicilia Greca*. Catania, p. 257-252.
- Pruglo, V. I. 1970. Statuetki s Mirmekiia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part II, pp. 94-100.
- Robinson, D. M. 1952. *Terracottas, Lamps, and Coins found in 1934 and 1938* (Excavations at Olynthus. Part XIV). Baltimore.
- Rostovtsev, M. 1914. *Antichnaia dekorativnaia zhivopis na yuge Rossii*. Atlas. 1913. Tekst. Opisanie i issledovanie pamiatnikov. Peterburg.
- Rusiaieva, A. S. 1971. Kult Kory-Persefony v Olvii. *Arheologia*, no. 4, pp. 28-40.
- Rusiaieva, A. S. 1979. *Zemledelcheskie kul'ty v Olvii dogetsogo vremeni*. Kyiv.
- Rusiaieva, A. S. 1982. *Antichnye terrakoty Severo-Zapadnogo Prichernomoria (VI-I vv. do n.e.)*. Kyiv.
- Rusiaieva, A. S. 2005. *Religiia pontiiskikh ellinov v antichnuiu epokhu*. Kyiv.
- Rusiaieva, A. S., Son, N. A. 1995. Terrakotovaia forma s izobrazheniem Artemidy. *Arheologia*, no. 4, pp. 24-37.
- Sekerskaia, N. M. 1989. *Antichnyi Nikonii i ego okrug v VI-IV vv. do n. e.* Kyiv.
- Smith, H. R. W. 1976. *Funerary Symbolism in Apulian Vase-Painting* (ed. by J. K. Anderson). Berkeley-Los Angeles.
- Shevchenko, A. V. 2017. *Terrakoty antichnogo Khersonesa i ego blizhaishiei selskoi okrugy*. Simferopol.
- Shevchenko, T. M. 2010. Pidvisni terakoty z Olvii ta ikh vykorystannia v kultovii praktytsi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, vol. 3, pp. 94-104.
- Shevchenko, T. M. 2011. *Relihiinyi svitohliad naselennia antychnoho Khersonesa*. Kyiv.
- Shevchenko, T. M. 2016. Ellinistychni hlyniani pivfihury z Olvii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, vol. 1 (18). pp. 43-50.
- Silanteva, N. F. 1974. Terrakoty Pantikapeia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part III, pp. 5-47.
- Stoianov, R. V. 2006. Tanatos: K kharakteristike odnoi gruppy ellinisticheskikh terrakot. *Hyperboreus*. Sankt-Peterburg, vol. XII, pp. 153-164.
- Thür, H. 2009. Die spätantike Bauphase der Kuretestraße. *Efeso paleocristiana e Bizantina. Frühchristliches und Byzantinisches Ephesos*. Wien, s. 104-120.
- Vetshtein, R. I. 1966. Olvia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-20. pp. 11-13, 22-25.
- Yatsenko, I. V. 1970. Terrakoty iz gorodishcha u sanatarii "Chaika" v Evpatorii. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, vol. Г1-11, part I, pp. 68-69.

О. П. Моця *

ЛИТОВСЬКА ДОБА В ДЕТАЛЯХ ПИСЕМНОЇ ТА МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУР УКРАЇНИ

Мова йде про ще недостатньо вивчений т. зв. литовський період вітчизняної історії, коли більша частина сучасних українських теренів увійшла до складу Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського, кордони якого простягнулися від Балтійського до Чорного морів. Археологічно зафіксованими нині є об'єкти на території Херсонської обл. Окрім того, наявні матеріали дозволяють вести мову про кардинальні зміни у статусі окремих населених пунктів, на що впливали основи тогочасного суспільства.

К л ю ч о в і с л о в а: Русь, Литва, феодалізм, кордони, соціальні функції, міждержавні взаємини.

Глобальна трагедія загибелі першої держави східних слов'ян — Київської Русі — вплинула на різні боки тогочасного автохтонного суспільства. Але, одночасно, разом із впливом структур Улуса Джучи — фрагменту світу Чингізидів — це призвело і до появи нового державного утворення, відомого у писемних джерелах під назвою «Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське» (далі — ВКЛ). Для сучасних українських теренів, якоюсь мірою, воно стало наступним у стадіальному розумінні державовизначаючим фактором (рис. 1). З цього приводу щодо східнослов'янського світу, досить образно висловився І. Данилевський, який порівнював його із золотоординськими структурами:

«І все-таки вибір був. Існував інший шлях — не менш реальний, ніж той, по котрому пішла «наша» Русь. Правда, про іншу Русь, котра не збажала служити ординським «цесарям», ми згадувати не любимо. Але вона була. Ми бажємо її називати Литвою. Вона ж іменувала себе офіційно Великим князівством Литовським, Руським й Жемайтійським, а у просторіччі часто називалася просто Руссю — адже до неї входили

ли майже усі крупні «політичні й економічні центри» Київської Русі. Практично уся історія цієї держави — найтяжча боротьба на два фронти: проти Ордену і проти Орди. І що найбільш цікаве: у кінці кінців перемога залишилася на її боці. Мабуть, боротьба за свободу й незалежність не буває непотрібною й безперспективною, навіть якщо, із точки зору побічного споглядача-циніка, сили явно нерівні і протистояти ворогу «безнадійно» і «непотрібно». Як по-іншому пояснити, що розумна Північно-Східна Русь повинна була більше двох століть тягнути принизливу лямку ординських «виходів» і допомагати загарбникам підкорювати інші народи? У той час, коли великий литовський князь Вітовт (який разом із Ягайлом розгромив у 1410 р. Тевтонський орден) фактично контролював стан подій у Криму, а деякі володарі навіть коронувалися на ханство (!), у Вільно вирішував питання, чи треба йому посадити «во Орде на царствіє царя єго Тохтамыша».

На привеликий жаль, це був «не наш» вибір. Наш — закріпив і розвинув те, що «спонукало нас вибрати іншу дорогу»: деспотичне управління, традиційну економіку, неприйняття інакшомислення» (Данилевський 2001, с. 219).

Цей досить песимістичний висновок було зроблено стосовно історії нашого північно-східного сусіда. Південь східнослов'янської ойкумени — сучасні українські терени після битви біля Синіх Вод 1362 р. — на певний час уник цієї участі, хоча історична доля надалі «догнала» й населення цього європейського регіону (Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях 2005). Але — то вже тема інших історичних досліджень. У цьому випадку зосередимо свою увагу на згаданій історичній фазі, коли відбувалася кардинальна зміна у порівнянні із часами Київської Русі.

Потрібно зазначити, що перехід старих південноруських земель під політичний протекторат спочатку Литви, а потім Польщі не став таким болючим, як панування азійської Золотої Орди. Насамперед, це стосувалось якраз

* МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

© О. П. МОЦЯ, 2019

толерантної політики структур ВКЛ — держави, яка за демографічним потенціалом на 90 % була руською за складом населення. Новий уряд надав новим підданам порівняно широку автономію і при цьому проголосив ліберальне політичне кредо: «Ми старовини не рухаємо і нового не впроваджуємо». Характеризуючи основні риси ВКЛ слід підкреслити також її поліетнічність та поліконфесійність, вільність від релігійної нетерпимості і будь-яких форм ортодоксії, широкої релігійної автономії із гарантіями особистих і станових прав у межах усієї держави.

У свою чергу кардинальні історичні зміни у тогочасному суспільстві, безперечно, знайшли відображення в деталях матеріальної культури. Однак, повинні констатувати: археологічної пам'ятки цієї доби ще не отримали необхідного вивчення спеціалістами, хоча окремі населені пункти та категорії речей певний час вже вивчаються на належному рівні (Моця 2017). Сам «литовський етап» традиційно датується в межах другої половини XIV — другої половини XVI ст. Символічними реперами у встановленні таких меж стали вже згадана битва 1362 р. на р. Синюха поблизу замку Сині Води об'єднаних сил під проводом литовського князя Ольгерда із золотоординськими «князьками» та Люблінський сейм 1569 р., коли українські землі увійшли до складу Польської Корони і з'явилася Річ Посполита (акт, відомий як Люблінська унія). Хоча литовське проникнення у південному напрямі відбувалося вже раніше.

Передусім, це стосується військової справи у цілому та фортифікаційних споруд зокрема, що є характерним і для інших історичних епох. Тоді на озброєння були прийняті найсучасніші зразки наступальної та оборонної зброї: арбалети, нові елементи обладунку, перші артилерійські зразки і т. д. Під час бою почали комбінувати використання загонів піших стрільців-арбалетників та кінних лучників, фаланг піших списників і важкої, закутаної в лати кінноти. У фортифікаційному мистецтві головним нововведенням стало обладнання укріплень для відповідного використання металевих артилерій. Окрім того, в укріпленнях почали встановлювати кам'яні башти на зразок західноєвропейських донжонів. Це збільшувало ефективність тих же арбалетів, як і металевих машин, під час оборони міст і замків. Під час захоплення ворожих укріплень також використовували комбіновані удари.

У побуті найбільших змін зазнали керамічні вироби, найперше глиняний посуд, який

Рис. 1. Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське. 1430 р. (Енциклопедія історії України 2003, с. 461)

Fig. 1. Grand Duchy of Lithuania, Rus and Samogitia. 1430 (Енциклопедія історії України 2003, с. 461)

зазвичай мав і певні регіональні відмінності. Хоча спочатку слід зупинитися на вивченні й систематизації загальних тенденцій цього загалом об'єктивного процесу розвитку усього комплексу матеріальної культури. Для досягнення зазначеної мети потрібно поточнити час побутування певних форм керамічних виробів на конкретних територіях, співвідношення місцевих і загальних особливостей у виготовленні посудин. Вони простежуються зокрема у техніці орнаментативної. Тут ще недостатньо вивченими залишаються їх походження і розвиток, зокрема це стосується осередків локального виробництва. Те ж саме питання характерне і для інших виробів — дрібної пластики, кахлів, будівельної кераміки (Оногда, Чекановський, Чміль 2010, с. 450—451).

Можна було б і далі заглиблюватися у вивчення деталей типології та технології виробництва й інших категорій речей литовської доби, але у даному випадку зосередимо свою увагу на характеристиці окремих населених пунктів, котрі привертають увагу дослідників.

Одним із нових напрямів являється вивчення пам'яток на південному прикордонні князівства, котрі, передовсім, належали до часів володарювання Вітовта. Його володіння досягали Пониззя Дніпра — аж до Чорного моря. Тут, за свідченнями С. Біляєвої та інших дослідників, на торговому шляху із північного

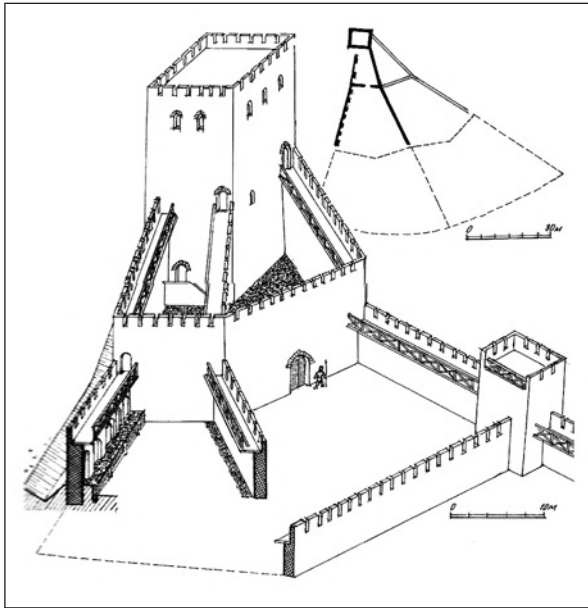

Рис. 2. Варіант графічної реконструкції верхньої частини Тягинської фортеці (На розі двох світів 2018, с. 42)
Fig. 2. Variant of graphic reconstruction of the upper part of the Tiahyn fortress (На розі двох світів 2018, с. 42)

заходу на південний схід функціонували митниці та переправи (Таванська, Тягинська), облаштовувалися фортифікаційні споруди: вежа Вітовта, фортеця Тягин, укріплення Бургунки (На розі двох світів 2018).

Зокрема фортеця Тягин була побудована наприкінці XIV ст. тим же великим князем Вітовтом на кордоні із Золотою Ордою. Дослідження останніх років дозволили підтвердити наявність на цьому місці в попередній час золотоординського міста (на території городища), а також встановити етапи формування нового укріпленого пункту, його типологічний розвиток та архітектурно-планувальну специфіку:

- дерев'яно-земляні укріплення;
- кам'яна фортеця, котра мала певні етапи розбудови від донжону квадратної форми до створення дворів із округлими вежами.

За типом побудови мурів і планування внутрішнього простору Тягинська фортеця дещо схожа із Тракайським замком, а деякі елементи планування системи будівництва мурів мають також аналогії в генуезьких фортецях Північного Причорномор'я цього ж часу, зокрема Судацької. Відкрита у 2018 р. система оборони фортеці має риси, генетично пов'язані із традиціями Київської Русі та репрезентує загальноєвропейський тип планування, широко розповсюджений від Балкан до Північно-

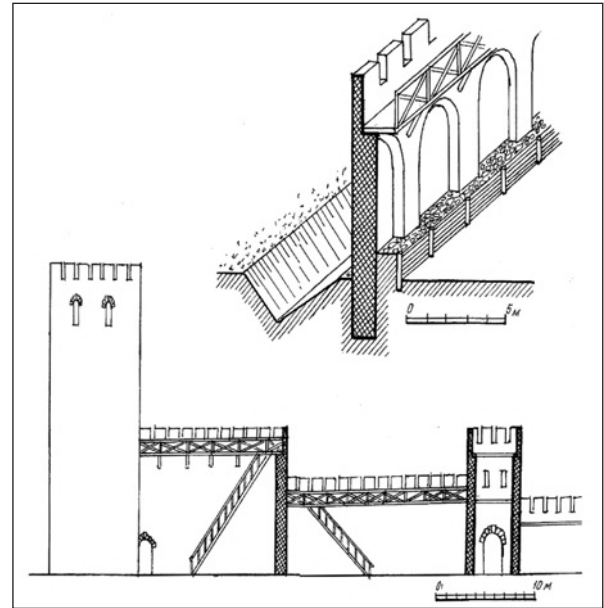

Рис. 3. Вигляд з внутрішнього боку та перетин західно-південної стіни Тягинської фортеці (На розі двох світів 2018, с. 42)
Fig. 3. Inside view and section of the west-south wall of the Tiahyn fortress (На розі двох світів 2018, с. 42)

го Причорномор'я та від Балтики до узбережжя Чорного моря. Звичайно, роботи у цьому напрямі необхідно продовжувати (рис. 2; 3). Але це стосується приєднання нових територій у нові для ВКЛ часи. Одночасно зміни відбувалися і на старих давньоруських територіях, котрі перейшли під управління нової влади. Це можна продемонструвати двома конкретними прикладами.

Так, у першій половині XIV ст. Київська земля політично, безумовно, підкорялася Золотій Орді, хоча поступово зростав вплив ВКЛ. Хоча стара столиця східнослов'янської держави продовжувала залишатися найважливішим церковним центром, предметом боротьби за володіння давньою традиційною митрополічною резиденцією. Кожен новий руський митрополит висвячувався у Софійському соборі Києва.

Але, на відміну від стабільної ситуації у церковній сфері, просторові межі міста над Дніпром зазнали суттєвих змін. У другій половині XIII—XIV ст. Київ вже не мав достатніх військових сил та ресурсів, щоб захистити величезний для своїх часів периметр старих оборонних валів усього Верхнього міста. Тому цитадель — його дитинець — було перенесено зі Старокиївського плато на високий окремий останець, котрий підіймався над Подолом. На думку Г. Івакіна, тут, найімовірніше за часів

князювання Володимира Ольгердовича, було збудовано новий київський замок, звідки й пішла назва самої гори (пізніше — Киселівка, Фролівська гора). У замку розміщувалась резиденція князя, пізніше намісника чи воєводи, постійний гарнізон, військові та провіантські склади, будинки київської знаті, монастирів, церкви (рис. 4). Наприкінці XIV ст. замок додатково укріплював вже згаданий князь Вітовт. Він зберігав загальне планування та облаштування, які були властиві й попереднім століттям (Івакін 1996, с. 64, 132, 138).

Замкова гора набула нових соціальних функцій. Із посадського ремісничого району, починаючи із середини XIV ст., вона перетворилася на цитадель, стала місцезнаходженням вищої адміністрації та гарнізону. Проте ці її нові військово-політичні функції не повністю відповідали функціям старого дитинця — часу найбільшого розквіту цього урбанізаційного центру на Середньому Дніпрі. Найімовірніше, резиденція київських князів розміщувалася в іншому місці (передусім до 1471 р.), а резиденцією митрополії залишався Софійський двір.

Ще одним із найбільш значних районів залишався Поділ. Тут зосереджувалося міське життя, проживала більша частина жителів, розміщувалися магістрат, головний торг, міський собор, гавань, численні купецькі склади, торгові колонії. На цей час Поділ став якоюсь мірою навіть синонімом Києва: його називали то «новим містом», то «нижнім містом», то просто «Києвоподолом».

Найбільшим окольным районом являвся Печерськ із його знаменитими монастирями, князівськими та боярськими селами, замиськими резиденціями, слободами. Саме тут розташовувався найбільший та найвпливовіший київський монастир, родоначальник усіх православних монастирів Східної Європи — Печерський, який увесь час залишався великим релігійно-політичним центром, «кузнею релігійних кадрів». Життя тривало і на інших міських територіях, але ще довго Київ оговтувався від Батієвого лихоліття 1240 р. (рис. 5).

Але, як мовиться у відомій говірці: «кому війна, а кому мати рідна», глобальна трагедія середини XIII ст. опосередковано вплинула і на піднесення та відносний занепад окремих населених пунктів, зокрема на землях сучасних західних областей України: Володимир-Волинського, Галича, Холма, і вихід на перші ролі Луцька — попередньо цілком ординарного центра Волинської землі, роль котрого кардинально змінилася у нових історичних умовах.

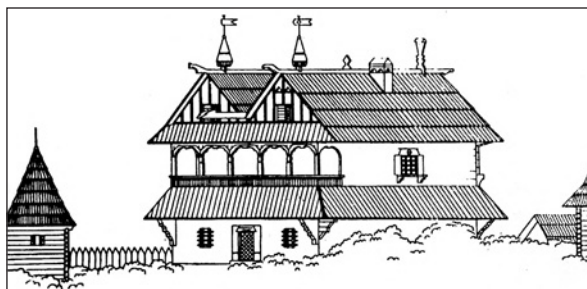

Рис. 4. Палац воєводи у київському замку (реконструкція П. Юрченка, за: Івакін 1996, с. 135)

Fig. 4. The Palace of the voivode in Kyiv Castle (reconstruction of P. Yurchenko, by: Івакін 1996, с. 135)

Місто було давнім осередком племінного об'єднання лучан, хоча і не лідера племінного союзу автохтонів сучасної Західної Волині. Ця обставина відіграла певну роль у середині XII ст., коли із загостренням міжусобної боротьби він знову стає центром значного за розмірами наділу. Із літописних повідомлень XII—XIII ст. можна скласти уявлення про місто як значний військово-стратегічний центр літописної Волинської землі, верхівка якої протягом перших століть II тис. н. е. здебільшого орієнтувалася на київський центр. Фор-

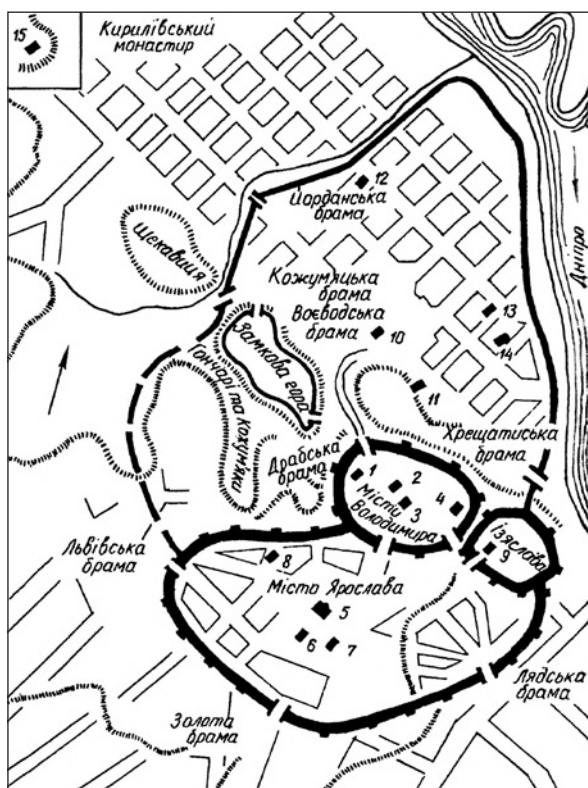

Рис. 5. Київ XIV—XIV ст. з топографією монументальних пам'яток (Івакін 1996, с. 188)

Fig. 5. Kyiv in XIV-XIV centuries with topography of monuments (Івакін 1996, с. 188)

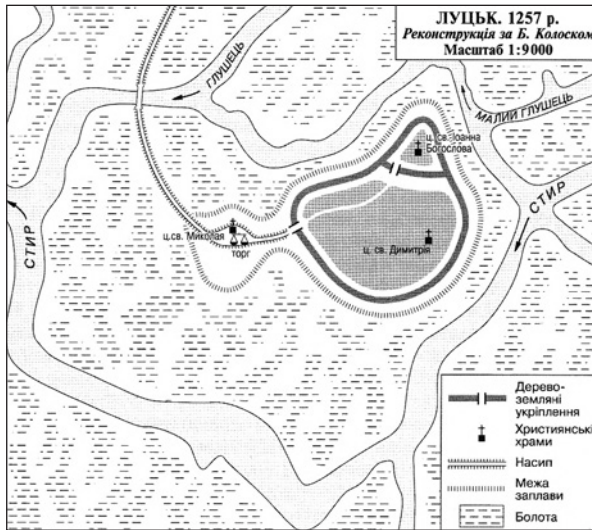

Рис. 6. Луцьк 1257 р. (Енциклопедією історії України 2009, с. 308)

Fig. 6. Lutsk in 1257 (Енциклопедією історії України 2009, с. 308)

тифікаційні споруди міста на той час вважалися одними із найпотужніших у регіоні і являли собою поєднання валів, частоколу із багнистими болотами та глибокою рікою. Судоплавний Стир через Прип'ять сполучав місто із столицею Русі Києвом; через нього проходили торговельні шляхи із країнами Західної Європи та Прибалтики (рис. 6).

У другій половині XIII ст., за правління Мстислава — одного із синів Данила Романовича Галицького — настає період найбільшого розквіту Луцька, котрий ще називають Лучеськом Великим. У середині XIV ст. він належав Любарту Гедеміновичу, який у 1340 р., одружившись із Агрипиною, донькою князя Андрія II Юрійовича, і отримавши титул Великого князя Галицько-Волинського переніс столицю підвладних йому земель із старого Володимира до Луцька. Територія замку стала місцем проживання привілейованих верств населення: тут мешкали князі, магнати, духовенство. Торговельно-ремісничий люд був витіснений у межі «Окольника».

Князювання Вітовта, племінника Любарта, який правив тут у кінці XIV ст., перетворило місто на другу столицю Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського, а місцевий замок — на південну резиденцію Великого князя Литовського. Назву міста виводять із давньоруського слова «лука» — тобто «кривизна», «вигин», «затока», що повністю відповідає рельєфу місцевості (рис. 7).

Саме тут у січні 1429 р. — тобто 590 років тому — проходив з'їзд європейських монар-

Рис. 7. Любартів замок у Луцьку (мал. М. Кулеші, літографія Лемерсьє, за: 3 української старовини 1991, с. 175)

Fig. 7. Lubart Castle in Lutsk (fig. of M. Kulesh, lithograph of Lemersier, by: 3 української старовини 1991, с. 175)

хів. Тоді до Луцька з'їхалося п'ятнадцять тисяч осіб, що у декілька разів перевищувало населення тогочасного населеного пункту. Високих гостей приймали: сам Вітовт із представниками литовських та руських князівських родів, луцьке єпископство (католицьке, православне, вірменське), єврейське духовенство, а також представники різноетнічних місцевих громад. На з'їзд прибули: король польський Владислав II Ягайло, майбутній імператор, король римський, чеський, угорський Сигізмунд із дружиною, король датський і шведський Ерік VII, магістр Інфляндського Ордену Зігфрід Ландорф Шпанхайм, командор Тевтонського Ордену, легат Папи Римського Мартин V, представники імператора Візантії Іоанна VIII, Великий князь Московський Василь II Васильович, а також татарські хани Перекопської, Донської та Волзької орд (Луцьк стародавній 2015, с. 7—10).

Але в контексті подальшого вивчення русько-литовської проблематики слід зупинитися на одній досить важливій історичній події, пов'язаній із цим питанням, що трапилася дещо раніше. На це у свій час слушно звернув увагу М. Котляр, і на чому слід зупинитися детальніше:

«Ще перед описом смертельної хвороби Данила [Галицького — О. Моця], розповідаючи про події початку 1264 р., волинський книжник зробив важливу ремарку: «Тоді княжили у Литві Войшелк і Шварно». Звідси можна зробити висновок, що у Великому князівстві Литовському встановилась дуумвіратна форма правління, до чого литовського і руського князів підштовхували постійна татарська загроза і необхідність протистояти агресії з боку Польщі. Однак тому дуумвіратові волинського і великого литовського князів судилося існувати лише близько трьох років.

За підтримки сина Василька, Володимира, Шварно разом із Войшелком воює проти Польщі.

Волинсько-литовський союз виявився настільки міцним, що 1267 р. великий князь литовський Войшелк із власної волі передав великокнязівський престол Шварнові Даниловичу. Волинський літописець якимось безсторонньо занотував подію: «Потім Войшелк віддав своє княжіння зятеві своєму Шварнові, а сам захотів... прийняти чернечий постриг».

Волинський літопис відобразив подію винятковою, надзвичайною ваги, що далеко виходила за межі міждержавних стосунків Русі з Литвою. Один із синів Данила посів великокнязівський стіл Литви! Перед Шварном і всією династією Романовичів відкрилась блискуча можливість створення величезної й могутньої Русько-Литовської держави — і це за сто років до торження Ольгерда Гедеміновича до Середньої Наддніпрянщини (1363 р.), але з тією принциповою різницею, що в тій державі XIII ст. правила б не литовські, а руські князі.

Та Русько-Литовському князівству не судилося утворитися. Того самого 1267 р. (дату подає польський «Річник Траски») Лев Данилович [ще один син великого князя галицького — О. Моця], розлучений тим, що Войшелк віддав Литву не йому, а його братові, по-звірячому забив його — ченця, що був позбавлений навіть можливості носити меч! Безглуздо жорстокий вчинок шаленого Лева назавжди перекреслив його власні намагання сісти на місце свого батька Данила й дуже зашкодив становищу Шварна. Загинула справа відновлення, хай і не в колишніх кордонах, Галицько-Волинського князівства.

Логічно припускати, що відтоді литовські пани почали з недовірою і острахом дивитися на свого руського князя, брат якого підступно вбив шанованого в суспільстві Войшелка. Поступово влада Шварна в Литовському князівстві занепадає, а сам він наступного року помирає, цілком можливо, насильницькою смертю. І заступив його на престолі вже руський, а литовський князь — Тройден» (Котляр 1998, с. 215—216).

Незважаючи на весь трагізм ситуації, залишається незаперечним, що якраз тоді була зафіксована одна із перших спроб міждержавного єднання, котре було вигідною справою не лише для представників одного конкретного етносу. Саме до цієї серії спроб європейської інтеграції у середньовічні часи слід зарахувати і вищезгаданий з'їзд 1429 р. у Луцьку. Проведення такого зібрання не мало скільки-небудь помітних політичних наслідків. І всеж нині частина дослідників розглядає його як першу в історії міжнародної політики багатосторонню зустріч на найвищому рівні. При цьому пого-

джуючись із О. Русиною, що це питання заслуговує на подальше критичне вивчення (Русина 2009, с. 314), слід констатувати незвичну для тієї епохи форму міждержавних взаємин.

Але вищенаведені спостереження і роздуми наводять на ще одну, не до кінця вивчену проблему: характер середньовічного східноєвропейського міста як історичного явища у порівнянні з іншими тогочасними регіонами. Урбаністичні центри на землях східних слов'ян виникали, як правило, у густозаселених місцевостях:

«В них концентрувалася військово-родова знать, яка перетворювалася у феодальну навколишніх територій, яку обслуговували купці і ремісники. Ріст і значення давньоруських міст багато в чому залежали від розмірів і заселеності їх округи — волості, тобто від можливості отримати від сільського господарства більше сировини, продуктів харчування і промислів. Загальним і головним для усіх варіантів містоутворення на Русі являлося те, що містами ставали лише населені пункти, де у вигляді суспільних внесків, податків, судових стягнень, військових контрибуцій концентрувався, перерозподілявся й перероблявся додатковий продукт» (Куза 1989, с. 162).

Слід порівняти таку точку зору ще з однією: «Тісний адміністративно-політичний і господарчий зв'язок давньоруських міст із сільськогосподарською округою обумовив певну специфіку їх соціально-економічного життя. Ремесло і торгівля, будучи у цілому достатньо розвинутими, не становили основу їх розвитку. Обсяг додаткового продукту цих галузей був порівняльно невеликим у загальному економічному балансі давньоруського суспільства, на котрий вони мали право внаслідок значної концентрації у них землеробської знаті. Не випадково в літературі іноді зустрічається визначення давньоруського міста як колективного замку. Мали міста й безпосередній тісний зв'язок із сільськогосподарським виробництвом» (Толочко 1989, с. 233).

На справедливості такого нового бачення суті середньовічного східноєвропейського міста, на відміну від радянського — виключно «центру ремесла і торгівлі» — можна навести такий факт: у 1566 р. у м. Самбір із 70 осіб жителів 50 займалися сільським господарством, і лише чотири були ремісниками (Войнаровський 2019).

Але нам можуть заперечити, що вищезитовані дослідники у своєму визначенні зверталися до урбаністичних центрів часів Київської Русі, а тут мова йде вже про наступний істо-

ричний період. Однак і Русь, і Литва, і Польща тоді належали до однієї феодальної епохи, основою економіки котрої була якраз аграрна сфера. Тож основний принцип функціонування суспільства (у широкому розумінні) не змінювався протягом різних хронологічних відрізків часу. Як вже цитувалося вище, в литовській державі дієвим був принцип: «Ми старини не рухаємо і нового не впроваджуємо». Імовірно, він стосувався і специфіки тогочасного урбаністичного процесу у цілому.

Вищерозглянуті приклади двох східноєвропейських міст, з нашої точки зору, теж вказують якраз на це. Позбавлення старих адміністративних функцій у київському випадку, і отримання їх у луцькому, спиралися на відповідні сільськогосподарські потенціали: у першому випадку розорені і збережені у другому. А концентрація владних функцій (або ж їх відсутність) лише сприяла розитку чи тимчасовому занепаду конкретного міста і його округи. Можливо, нові литовські можновладці якоюсь мірою підсвідомо (а також символічно) бажали спиратися на нові осередки своєї влади, котрі

нічим не нагадували часи колишньої києво-руської величчї.

- Войнаровський, А. М. 2019. Поділля в системі торговельно-економічних зв'язків євро-азійського простору (1362—1647 рр.). Автореф. дис...канд. іст. наук., Київ.
- Данилевський, И. Н. 2001. *Русские земли глазами современников и потомков (XII—XIV вв.)*. Москва.
- Енциклопедія історії України. 2003. Київ, Т. 1.
- Енциклопедія історії України. 2009. Київ, Т. 6.
- З української старовини. 1991. Київ.
- Івакін, Г. Ю. 1966. *Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.* Київ.
- Котляр, М. Ф. 1998. *Галицько-Волинська Русь*. України крізь віки. Том 5. Київ.
- Куза, А. В. 1989. *Малые города Древней Руси*. Москва.
- Луцьк стародавній. Пам'ятки стародавнього міста. Луцьк, 2015.
- Моця, О. П. 2017. Литовсько-польська доба в археології України. *Археологія*, 1, с. 45—57.
- На розі двох світів. Історична спадщина України та Литви на території Херсонської області. Київ; Херсон, 2018.
- Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Київ, 2005.
- Толочко, П. П. 1989. *Древнерусский феодальный город*. Киев.

Надійшла 24.09.2019

А. П. Моця

Член-корреспондент НАН України, професор, заведуючий відомом давнерусскої і середньовікової археології Інститута археології НАН України, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

ЛИТОВСКОЕ ВРЕМЯ В ДЕТАЛЯХ ПИСЬМЕННОЙ И МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУР УКРАИНЫ

Времена после нашествия монголо-татарских орд хана Батыя привели ко многим кардинальным изменениям в жизни восточных славян, и в первую очередь на юге их ойкумены — территории современной Украины. Параллельно с вхождением в структуры Золотой Орды, жители многих регионов начали постепенно попадать под влияние нового европейского государственного образования — «Великого княжества Литовского, Русского и Жемайтского». Именно в структурах последнего автохтоны чувствовали себя более комфортно, чем под властью Чингизидов. Сам «литовский этап» датируется временами между 1362 г. — временем битвы объединенных сил во главе с князем Ольгердом и ордынскими «князьками» и временем проведения Люблинского сейма (1569 г.), по решению которого украинские земли вошли в состав Польской Короны, которая тогда же объединилась с Великим княжеством Литовским в «Речь Посполиту» («Люблинская уния»). Хотя литовское проникновение в южном направлении началось уже в послемонгольское время. Имеющаяся в наличии информация (как археологических, так и письменных источников) позволяет в значительной степени по-новому освещать процессы, связанные с расширением литовского господства на юге Восточной Европы, а также с изменениями в статусе отдельных населенных пунктов — в первую очередь старой столицы Киева на Среднем Днепре. В отношении материальной культуры следует отметить, в первую очередь, качественный прорыв в военном деле (система вооружения, фортификационные сооружения), производстве керамических изделий и т. п. Кроме того, появилась возможность по-новому говорить о сущности средневекового восточноевропейского города, что было связано со спецификой аграрного феодального общества в целом и восточнославянского варианта в частности. Это, в свою очередь, позволяет пересмотреть старую формулировку «город — центр ремесла и торговли», которая господствовала на протяжении всей советской эпохи. В целом же необходимо констатировать, что послемонгольско-казаческие археологические памятники, в сравнении с раннеславянско-давнерусскими, изучены намного слабее. На этот факт необходимо обратить внимание при дальнейшем планировании средневековой тематики исследований.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Русь, Литва, феодализм, границы, социальные функции, межгосударственные взаимоотношения.

LITHUANIAN TIME IN SOME DETAILS OF WRITTEN AND MATERIAL CULTURES OF UKRAINE

The times after the Mongolic-Tatar hordes of Batu Khan invasion led to many cardinal changes in the life of the Eastern Slavs, and primarily in the south of their oecumene — the territory of modern Ukraine. Simultaneously, with joining the Golden Horde, the inhabitants of many regions began to gradually fall under the influence of the new European state entity — the “Grand Duchy of Lithuania, Rus and Samogitia”. Namely, in the structures of the latter the autochthons felt themselves more comfortable than under the rule of Chingissids. The “Lithuanian stage” itself dates back to the times between 1362 — the time of the combined forces battle led by Prince Algirdas and the Horde “princes” and the time of the Lublin Seim (1569), by which Ukrainian lands became a part of the Polish Crown, which then united with the Grand Duchy of Lithuania in the “Commonwealth of Poland” (“Union of Lublin”). Although the Lithuanian penetration to the south had already begun in the post-Mongol period. The available information (both archaeological and written sources) allows in a significant degree of new points dealing processes associated with the expansion of Lithuanian dominance in the south of Eastern Europe, as well as with changes in the status of individual settlements — primarily the old capital of Kyiv at the Middle Dnieper. Regarding material culture, it should be noted, first of all, a qualitative breakthrough in military affairs (weapons system, fortifications), the manufacturing of ceramic products, etc.

In addition, it became possible to talk in a new way about the essence of the medieval East European city that was associated with the specifics of the agrarian feudal society as a whole and the East Slavic version in particular. This, in turn, allows reconsidering the old wording “the city is the center of craft and trade”, which dominated throughout the Soviet era. In general, it is necessary to state that the post-Mongolian-Cossack archaeological sites, in comparison with the early Slavic-Old Rus, are much less studied. It is necessary to pay attention to this fact in the further planning of medieval research topics.

Key words: Rus, Lithuania, feudalism, borders, social functions, interstate relations.

References

- Danilevskii, I. N. 2001. *Russkie zemli glazami sovremennikov i potomkov (XII-XIV vv.)*. Moskva.
- Ekstsyklopediia istorii Ukrainy*. 2003. Kyiv, T.1.
- Ekstsyklopediia istorii Ukrainy*. 2009. Kyiv, T.6.
- Ivakin, H. Yu. 1966. *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII - seredyny XVI st.* Kyiv.
- Kotliar, M. F. 1998. *Halytsko-Volynska Rus*. Ukrainy kriz viky. Tom 5. Kyiv.
- Kuza, A. V. 1989. *Malye goroda Drevnei Rusi*. Moskva.
- Lutsk starodavnii. *Pamiatky starodavnoho mista*. Lutsk, 2015.
- Motsia, O. P. 2017. Lytovsko-polska doba v arkeolohii Ukrainy. *Arheologia*, 1, s. 45-57.
- Na rozi dvokh svitiv. *Istorychna spadshchyna Ukrainy ta Lytyv na terytorii Khersonskoi oblasti*. Kyiv; Kherson, 2018.
- Synovodska problema u novitnikh doslidzhenniakh. Kyiv, 2005.
- Tolochko, P. P. 1989. *Drevnerusskii feodalnyi gorod*. Kiev.
- Voinarovskiy, A. M. 2019. Podillia v systemi torhovelnno-ekonomichnykh zviazkiv yevro-aziiskoho prostoru (1362-1647 rr.). Avtoref. dys. kand. ist. nauk., Kyiv.
- Zukrainskoi starovyny*. 1991. Kyiv.

Д. М. Янов *

ВПЛИВ МОНЕТНОЇ РЕФОРМИ СУЛЕЙМАНА II 1688—1691 рр. НА ГРОШОВИЙ ОБІГ АККЕРМАНА¹

Йдеться про грошовий обіг в Аккермані наприкінці XVII ст., коли перші османські монети машинного карбування з'явилися у місті. Розглядаються грошова криза в Османській імперії та монетна реформа Сулеймана II 1688—1691 рр., яка була спрямована на її подолання. Аналізується вплив цих процесів на грошовий ринок Аккермана у світлі відомих монетних знахідок.

К л ю ч о в і с л о в а: Аккерман, грошовий обіг, Сулейман II, мангир, акче, пара.

З часу завоювання армією султана Баязіда II у 1484 р., Аккерман був одним з найважливіших адміністративних та економічних центрів османських володінь на північ від Дунаю. В 1538 р. він став центром санджаку, який об'єднав каза Аккерман, Кілія, Бендер та Очаків (бл. 1542 р. від нього був відокремлений Очаківський санджак, а у 1566 р. — Бендерський санджак) (Серета 2009, с. 43, 62—66). Саме на території Аккермана концентрується найбільша у Північно-Західному Причорномор'ї кількість знахідок монет XIII—XVIII ст., що зумовлено особливим значенням міста як одного з центрів чорноморської торгівлі (Янов 2018, с. 244). Особливим періодом в історії грошового обігу міста є кінець XVII ст., коли тут уперше з'являються османські монети машинного карбування, які були випущені внаслідок монетної реформи Сулеймана II (1687—1691) в 1688—1691 рр.

Уперше мідні монети (мангири) Сулеймана II, знайдені в Аккермані, були опубліковані в 1913 р. Е. фон Штерном, під керівництвом якого здійснювалися розкопки

Аккерманської фортеці (Штерн 1913, с. 92—101). У подальшому ці монети були знайдені Білгород-Дністровською, Білгород-Тирською та Міжнародною Південною Середньовічною експедиціями (Біляева 2012, с. 219, 237, 330, рис. 157; Богуславский, Янов 2013b, р. 41; Beljaeva, Dergaciova 2009, р. 21—22; Boguslavskiy, Yanov 2015, р. 20; Karashevich, Boldureanu, Dergaciova 2017, р. 126, №№ 93—97). Однак значення цих знахідок у контексті грошового обігу міста поки не було з'ясоване дослідниками. Розгляд відомих знахідок дозволить з'ясувати, якою мірою заходи, вжиті Сулейманом II з реорганізації османської монетної системи, позначилися на грошовому обігу міста.

Грошова криза в Османській імперії у повній мірі проявилася в період правління Мурада III (1574—1595): у 1584—1586 рр.² було проведено т. зв. корекцію монети, в результаті якої ваговий стандарт акче, — основного срібного османського номіналу, — був знижений з 0,681 г до 0,384 г. Основними причинами цієї корекції, за якою в історіографії закріпилася назва «велике знецінення акче», стали значні видатки казни на проведення військових кампаній та нелегальний масовий експорт срібла до Ірану (Boldureanu 2013, р. 49; Pamuk 2000, р. 131—138).

У подальшому ваговий стандарт акче продовжував скорочуватися. В 1688 р., на початку реформи Сулеймана II, він становив 0,188 г (Sahillioğlu 1999, р. 63, Tab. 8). Внаслідок дефіциту срібла від середини XVII ст. обсяг карбування акче був значно скорочений. Потреба ринків Османської імперії у грошовій масі була задоволена монетами європейських держав (Священної Римської імперії, Сполучених провінцій Нідерландів, Іспанії, Речі Посполитої та ін.), серед яких були як срібні монети крупних та середніх номіналів, так і низькоякісні білонні або посріблені монети

* ЯНОВ Дмитро Миронович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник сектору нумізматики і торетики Одеського археологічного музею НАН України, ORCID 0000-0002-4100-4601, nv63115@gmail.com

¹ Автор висловлює щиру подяку Т. Л. Самойловій, Г. С. Богуславському, Т. П. Белой, Д. П. Янковій, І. П. Богатирській та А. С. Бойко-Гагаріну за надання матеріалу для публікації.

² На думку Ш. Пфайффер-Таш, це відбулося не в 1584—1586 рр., а в 1588 р. (Pfeiffer-Taş 2014, р. 492).

Рис. 1. Монети, знайдені у Білгороді-Дністровському: 1 — акче Ахмеда I (1603—1617) карбування Едірне, обрізане під ваговий стандарт кінця XVII ст.; 2 — пара/медіні Мехмеда IV (1648—1687) карбування Місра; 3 — мангир Сулеймана II (1687—1691) карбування Костантинії, подвійний удар; 4 — мангир Сулеймана II карбування Босни; 5 — мангир Сулеймана II карбування Сараю; 6, 7 — підробки мангирів Сулеймана II карбування Костантинії; 8 — мангир Ахмеда II (1691—1695) карбування Костантинії; 9 — пара Ахмеда III (1703—1730) карбування Костантинії.

Fig. 1. Coins found in Bilhorod-Dnistrovskiy: 1 — akche of Ahmed I (1603—1617) minted in Edirne, cut to late 17th century weight standard; 2 — para/medini of Mehmed IV (1648—1687) minted in Misr; 3 — mangir of Suleyman II (1687—1691) minted in Kostantiniyye; 4 — mangir of Suleyman II minted in Bosna; 5 — mangir of Suleyman II minted in Saray; 6, 7 — counterfeits of mangirs of Suleyman II minted in Kostantiniyye; 8 — mangir of Ahmed II (1691—1695) minted in Kostantiniyye; 9 — para of Ahmed III (1703—1730) minted in Kostantiniyye.

дрібних номіналів (Pamuk 2000, p. 149—153). Внаслідок того, що в 20-х рр. XVII ст. видобуток срібла в Новому світі був скорочений (Бродель 2003, с. 264—267), європейські країни, як і Османська імперія, також відчували дефіцит срібла для карбування монет. Однак, на відміну від європейських країн, де в цей час застосовувалися технології машинного карбування, в Османській імперії все ще використовувалися технології ручного карбування, які значно обмежували обсяги продукції монетних дворів. Тому в той час, як у Європі відбувалося масове карбування низькоякісних монет, османи були змушені скорочувати ваговий стандарт та обсяги карбування акче, які попри це залишалися високопробними срібними монетами (Pamuk 2000, p. 145—146).

Заходи з подолання цієї кризи були вжиті лише наприкінці правління Мехмеда IV (1648—1687) — в 1686 р. до Стамбулу з Франції було доставлено обладнання для машинного карбування монет, після чого розпочався випуск мідних мангирів, яким керував Джеррах Мустафа, виходець з Ліворно. Вага перших пробних монет, карбованих за новими технологіями,

становила бл. 2,28 г. Однак випуск мангирів для обігу розпочався вже за правління Сулеймана II, у вересні 1688 р. Їхній ваговий стандарт дорівнював половині дирхема Румі — 1,603 г. Вартість одного нового мангиру дорівнювала половині акче, але з початку 1689 р. вона зростала до одного акче, що було значно вищим за реальну вартість міді, з якої вони карбувалися, що забезпечувало казну значними прибутками. За короткий період з 1688 до 1691 р. у Костантинії (Стамбулі) було викарбовано близько 600 млн мангирів. Для виплати платні військам, які були залучені у кампанію проти Габсбургів, карбування мангирів, окрім Костантинії, також здійснювалося в Сараєво (назва монетного двору на мангирах 1099 р. хіджри — Босна, а 1100 р. хіджри — Сарай) (MacKenzie 1992, p. 184; Pamuk 2000, p. 155—158; Sahillioğlu 1982, s. 7—40; Sahillioğlu 1999, p. 83—103).

Населення зобов'язувалося виплачувати податки монетами з дорогоцінних металів, а не мангирами, що викликало невдоволення. Зрештою, османська влада пішла на компроміс та погодилася приймати 1/3 податків в мангирах, а решту 2/3 — у коштовних металах. У

провінціях деякі купці відмовлялися постачати продовольство до столиці, якщо їм не платили золотом чи сріблом (Pamuk 2000, р. 156—158).

Знецінення акче 1584—1586 рр. позначилося на грошовому обігу Аккермана не так сильно, як на обігу Молдавського князівства, яке перебувало у васальній залежності від Османської імперії. На цій території після знецінення 1584—1586 рр. османські акче практично зникли з обігу (Boldureanu 2013, р. 131). Натомість, надходження акче до Аккермана тривало і надалі, та було помітно зменшене лише за правління Мехмеда IV (1648—1687), що було наслідком вищезгаданого скорочення обсягів карбування монет цього номіналу. На сьогодні з території Білгорода-Дністровського відома лише одна знахідка акче цього султана (Boldureanu, Vasumenco-Pîrnău 2011, р. 232, № 44). Замість акче в цей період поширюється інший срібний номінал — медіні або пара, який дорівнював 3 акче (рис. 1: 2) (Pamuk 2000, р. 97). Зокрема, з Білгорода-Дністровського та його околиць походять сім монет цього номіналу, карбованих у Місрі (Єгипті) за правління Мехмеда IV, а також чотири монети, карбовані в Місрі та Костантинії у другій половині XVII — на початку XVIII ст., емітент яких не вдалося визначити³. Крім того, серед знахідок Білгород-Тирської експедиції присутнє акче Ахмеда I (1603—1617) з вагою 0,17 г (рис. 1: 1) (Богуславский, Янов 2013а, с. 67, № 21), що свідчить про те, що, імовірно, воно було обрізане під ваговий стандарт акче 1688 р., який становив 0,188 г, як було згадано вище. Обрізані акче також відомі у складі скарбу з Ізмаїла, котрий був прихований у 1690—1691 рр. (Исламов 2016, с. 90—92).

Таким чином, на момент початку реформи Сулеймана II в обігу Аккермана перебували також старі акче, обрізані під новий ваговий стандарт. Окрім османських монет, в обігу міста у XVII ст. також приймали учать монети європейських країн: Речі Посполитої, Угорщини, Сілезії, Нідерландів та Шотландії (Біляева 2012, с. 237; Богуславский, Дергачева 2014, с. 145; Богуславский, Дергачева

³ Були враховані монети, знайдені під час розкопок Білгород-Дністровської археологічної експедиції ІА НАН УРСР у 1979 р., Білгород-Тирської археологічної експедиції ІА НАН України у 2005—2015 рр. (не були опубліковані), а також монети, знайдені приватними особами, які зберігаються у Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї (Янов 2016, с. 93—94), Національному музеї історії України (не були опубліковані) та приватній колекції (Boldureanu, Vasumenco-Pîrnău 2011, р. 232).

2017, с. 100; Beljaeva, Dergaciova 2009, р. 22; Boldureanu, Vasumenco-Pîrnău 2011, р. 233; 2016, р. 46; Karashevich, Boldureanu, Dergaciova 2017, р. 127—128).

Мангири Сулеймана II нового зразка, які карбувалися у великій кількості, витіснили з обігу попередні випуски срібних пара та акче (Исламов 2016, с. 92). На території Білгорода-Дністровського нам вдалося зафіксувати знахідки 108 мангирів Сулеймана II (з них 48 екз. були карбовані в Костантинії (рис. 1: 3), два — в Босні (рис. 1: 4), два — у Сараї (рис. 1: 5); монетний двір ще 56 екз. не був вказаний у публікації) та 16 мангирів, емітент яких не вдалося ідентифікувати (мабуть, вони також належать до правління Сулеймана II)⁴.

Оскільки карбування значно переоцінених мангирів приносило казні величезні прибутки, їх стали масово підробляти в османських володіннях, зокрема у Фессалоніках та Ізніку; підроблені мангири навіть таємно доставлялися до Османської імперії кораблями з Франції (Pamuk 2000, р. 156—158; Sahillioğlu 1999, р. 49). Знахідки кустарних підробок, карбованих за прототипом мангирів, також відомі в Білгороді-Дністровському: одну монету було знайдено Білгород-Тирською експедицією в 2005 р. (рис. 1: 6) (Богуславский, Янов 2013b, р. 41), інша зберігається у Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї (рис. 1: 7)⁵. Виразною рисою цих монет є спотворення легенди.

Після сходження на престол нового султана Ахмеда II (1691—1695) у липні 1691 р. османський уряд вирішив припинити карбування мангирів та не визнавати їх як засіб виплати податків. Проте, це рішення викликало значне невдоволення населення. Тому було досягнуте компромісне рішення: власникам старих випусків дозволялося здавати їх до монетного двору в обмін на нові мангири, з іменем Ахме-

⁴ Були враховані монети, знайдені під час розкопок Одеського товариства історії та старожитностей 1912 р. (Штерн 1913, с. 92—101), Білгород-Дністровської археологічної експедиції ІА НАН УРСР 1946—1982 рр. (частина з них, яка зберігається в Одеському археологічному музеї, не була опублікована) (Karashevich, Boldureanu, Dergaciova 2017, р. 126), Білгород-Тирської археологічної експедиції ІА НАН України 1998—2015 рр. (Богуславский, Янов 2013b, р. 41; Boguslavskiy, Yanov 2015, р. 20), Міжнародної Південної Середньовічної експедиції 2006—2007 рр. (Beljaeva, Boldureanu, Dergaciova 2012, р. 28), та монети з колекцій Білгород-Дністровського краєзнавчого музею і Національного музею історії України (не були опубліковані).

⁵ Монета не була опублікована, інв. № Н-317.

да II, але отримувати при цьому лише компенсацію у розмірі близько 62 % від їхньої номінальної вартості, оскільки решта (близько 38 % або 300 мангирів за 1 окка⁶) йшла на покриття витрат монетного двору. Однак карбування нових мангирів було нетривалим: вже в листопаді того ж року воно було припинене, а залишки монет були переплавлені та вивозилися до Франції. Продаж зібраних мангирів тривав до 1695/96 р., що викликало значне падіння цін на мідь (Pamuk 2000, p. 158; Sahillioğlu 1982, s. 25).

В Аккермані були знайдені лише 10 мангирів Ахмеда II (рис. 1: 8)⁷. Ці монети є рідкісними у порівнянні не лише з монетами Сулеймана II, але і з мангирами попередніх султанів (Богуславский, Янов 2013b, p. 41).

Велика кількість знахідок мангирів Сулеймана II свідчить про те, що після втрати їхньої номінальної вартості чимало власників не змогли здати їх до монетних дворів (Vîlcu 2009, p. 172). Чимало відомих знахідок мангирів мають отвори, що свідчить про їхнє подальше використання вже як прикрас. А. С. Бойко-Гагарін опублікував знахідку мангира Сулеймана II з території Бессарабії, яка мала золоте покриття. Оскільки населення було добре знайоме з типом цих монет, який відрізнявся від золотих османських алтунів, ця знахідка була покрита золотом не з метою введення її до обігу, а для використання як прикраси для одягу (Бойко-Гагарин 2017, с. 276, рис. 587).

Завдяки обміну на мідні мангири османському уряду вдалося вилучити з обігу достатню кількість срібла, аби запровадити в 1690 р. новий крупний срібний номінал — золту, карбовану за прототипом злотових таларів Речі Посполитої або гульденів Священної Римської імперії. Вага золти сягала близько 19,2 г, а вміст срібла — 60 %. Її вартість становила 90 акче або 30 пара (Огуй 2004, с. 246—247; Pamuk 2000, p. 159—161; Vîlcu 2009, p. 51—61). За правління Ахмеда III (1703—1730) система османських срібних номіналів була розширена за рахунок куруша (40 пара) та його фракцій: ірміліка (20 пара), онлика (10 пара) та бешлика

(5 пара). Крім того, в цей час з'являються перші пара машинного карбування, які змінюють в обігу пара ручного карбування, які зазвичай мають дуже поганий стан збереження (Vîlcu 2009, p. 60).

На сьогодні з території Білгорода-Дністровського поки невідомі знахідки золт та ½ золт Сулеймана II, а також Ахмеда II та Мустафи II (1695—1703). Однак цілком можливо, що подібні знахідки зберігаються у приватних колекціях, адже золти Сулеймана II відомі у складі скарбу Турлаки (Білгород-Дністровський р-н) (Vîlcu 2009, p. 301—302). Наразі найбільш ранньою знахідкою османської золти є фальшива монета Ахмеда III, знайдена Білгород-Тирською експедицією (Boguslavskiy, Yanov 2015, p. 21).

Отже, можемо зробити висновок, що в другій половині XVII ст. в Аккермані, як і в решті володінь Османської імперії, відчувався брак грошової маси, зумовлений застарілими технологіями ручного карбування. Частково його було компенсовано за рахунок європейських монет. Масовий випуск мангирів у 1688—1691 рр. безпосередньо позначився на грошовому обігу Аккермана, про що свідчать численні монетні знахідки. Фактично цей випуск став додатковим податковим тягарем для населення, в умовах економічної кризи та війни зі Священною лігою. Але завдяки йому османський уряд зміг зібрати достатньо коштів для карбування золти, що стало важливим кроком у подоланні грошової кризи. Однак можна стверджувати, що остаточне її подолання відбулося лише на початку XVIII ст., коли була запроваджена розгалужена система османських срібних номіналів, яка забезпечувала не лише міжнародні та значні внутрішні розрахунки, але і потреби повсякденного обігу. Знахідки у Білгороді-Дністровському пара машинного карбування Ахмеда III (рис. 1, 9) (Янов 2016, с. 93—94; Boguslavskiy, Yanov 2015, p. 21; Boldureanu, Vasumenco-Pîrnău 2011, p. 232) є показником того, що в цей період нова османська грошова система остаточно закріпилася і на ринках цього міста.

⁶ 1 окка = 1280 г; тому з 1 окка карбувалося бл. 798,5 мангирів (Pamuk 2000, p. 157, Tab. 9.1).

⁷ Були враховані монети, знайдені під час розкопок Білгород-Тирської археологічної експедиції ІА НАН України 1996—2007 рр. (Богуславский, Янов 2013b, p. 41), Білгород-Дністровської археологічної експедиції ІА НАН України 2017 р. та монети з колекції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею (не були опубліковані).

Біляева, С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII—XVIII ст.)*. Київ: Університет «Україна».

Богуславский, Г. С., Дергачева, Л. В. 2014. Средневековые монеты из раскопок 2005-2010 гг. в Гарнизонном дворе Белгород-Днестровской крепости. *Записки отдела нумизматики и торегетики Одесского археологического музея*, II, с. 131-151.

Богуславский, Г. С., Дергачева, Л. В. 2017. Средневековые молдавские и европейские монеты из раскопок

- 1996—2010 гг. на территории Белгород-Тирского городища (Центральный раскоп, Северо-западный участок). *Записки отдела нумизматики и торевастики Одесского археологического музея*, III, с. 90-106.
- Богуславский, Г. С., Янов, Д. М. 2013а. Акче Османской империи последней четверти XV — первой четверти XVII вв. (из новейших находок Белгород-Тирской экспедиции). *Древнее Причерноморье*, X, с. 55-68.
- Богуславский, Г., Янов, Д. 2013б. Медные монеты Османской империи (из новейших находок Белгород-Тирской экспедиции). In: Boldureanu, A., Chiroșă, A., Dergaciovă, L., Nicolae, E. (com. org.). *Al XIV-lea simpozion de numismatică. Dedicat aniversării a 20-a a leului moldovenesc*, 25-29 septembrie 2013. Chișinău: Tipogr. «Bons Offices», p. 40-41.
- Бойко-Гагарин, А. 2017. *Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени*. Киев: Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа.
- Бродель, Ф. 2003. *Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II*. Ч. 2. Коллективные судьбы и универсальные сдвиги. Пер. с фр. Юсима, М. А. Москва: Языки славянской культуры.
- Исламов, Р. 2016. Клад серебряных монет из раскопок 1994 г. на территории крепости Измаил. *Нумизматика Старого Света*, I, с. 89-96.
- Огуй, О. Д. 2004. Обіг турецьких монет та їх позначення на території Буковини та Молдови. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 7, с. 234-266.
- Середа, А. 2009. *Силистренско-Очаковський еялет през XVIII — нач. на XIX в.* София: Дио мира.
- Штерн, Э. Р. 1913. Раскопки в Аккермане летом 1912 г. *Записки Одесского общества истории и древностей*, XXXI, с. 92-101.
- Янов, Д. М. 2016. Срібні та золоті ісламські монети в колекції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею. *Археологія*, 1, с. 89-96. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2016.01.089>
- Янов, Д. М. 2018. Окремі знахідки османських монет з колекції краєзнавчого музею м. Вилкове. В: Сминтина, О. В. (відп. ред.). *Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи. Збірка наукових робіт, присвячена 25-річчю кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, с. 242-247.
- Beljaeva, S., Boldureanu, A., Dergaciovă, L. 2012. Câteva aspecte privind periodizarea construcției barbacanei din Cetatea Albă în baza descoperirilor monetare (campaniile arheologice din anii 2006-2007) In: Boldureanu, A., Barcaru, S., Chiroșă, A., Nicolae, E. (com. org.). *Al XIII-lea simpozion de numismatică*, 5-9 septembrie 2012. Chișinău: Tipogr. Bons Offices, p. 27-29.
- Beljaeva, S., Dergaciovă, L. 2009. Descoperiri monetare ptovenite din săpăturile arheologice de la Očakov et Ceratea Alba-Belgorod-Dnestrovski (1990-2005). *Al X-lea simpozion de numismatică*, 12-13 noiembrie 2009. Chișinău: Tipogr. Bons Offices, p. 21-22.
- Boguslavskiy, G., Yanov, D. 2015. The Oriental coins of 13th—18th c. from the latest findings of Belgorod-Tyra's expedition. In: Boldureanu, A., Chiroșă, A., Dergaciovă, L., Nicolae, E. (com. org.). *Al XV-lea simpozion de numismatică*, 29-30 octombrie 2015. Chișinău: Tipogr. «Bons Offices», p. 19-21.
- Boldureanu, A. 2013. *Moneda Otomană în Moldova în perioada 1512-1603*. Chișinău: Bons Offices SRL.
- Boldureanu, A., Bacumenco-Pîrnău, L. 2011. Un lot de monede medievale și moderne descoperite la Cetatea Albă. *Observații preliminare. Arheologia Moldovei*, XXXIV, p. 221-245.
- Boldureanu, A., Bacumenco-Pîrnău, L. 2016. Monede medievale de la Cetatea Albă dintr-o colecție particulară. In: Boldureanu, A., Chiroșă, A., Dergaciovă, L., Nicolae, E. (com. org.). *Al XVI-lea simpozion de numismatică*, 22-23 septembrie 2016. Chișinău: Tipogr. «Bons Offices», p. 44-46.
- Karashevich, I., Boldureanu, A., Dergaciovă, L. 2017. Un lot de monede descoperite la Cetatea Albă din colecția Institutului de Arheologie al Academiei Naționale de Științe a Ucrainei din Kiev. *Arheologia Moldovei*, XL, p. 109-142.
- MacKenzie, K. 1992. The scarce manghir of Mustafa IV. *Numismatics International Bulletin*, 27 (9), p. 184-185.
- Pamuk, Ş. 2000. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Pfeiffer-Taş, Ş. 2014. New remarks regarding Ottoman monetary history in light of the akçe-coins of Murad III. In: Dörtlük, K., Tekin, O., Boyraz Seyhan, R. (eds.). *Birinci uluslararası Anadolu para tarihi ve numismatik kongresi*, 25-28 şubat 2013. Antalya: Suna — Inan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, s. 489-507.
- Sahillioğlu, H. 1982. Süleyman II ve Ahmed II Dönemi Bakır Paraya Dayanan Enflasyon Dervesi 1687-1691 (1099-1103 H.). *Türk Numismatik Derneği Bülteni*, 10, s. 7-40.
- Sahillioğlu, H. 1999. *Studies on Ottoman economic and social history*. Istanbul: Organisation of the Islamic Conference Research Centre for Islamic History, Art and Culture.
- Vîlcu, A. 2009. *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1687-1807*. Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei.

Надійшла 21.09.2019

Д. М. Янов

Кандидат исторических наук, младший научный сотрудник сектора нумизматики и торевастики Одесского археологического музея НАН Украины, ORCID 0000-0002-4100-4601, nv63115@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ДЕНЕЖНОЙ РЕФОРМЫ СУЛЕЙМАНА II 1688—1691 гг. НА ДЕНЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ АККЕРМАНА

Статья посвящена денежному обращению в Аккермане в конце XVII в., когда первые османские монеты машинной чеканки появились в городе. С конца XVI в. османская денежная система переживала кризис. В 1584—1586 гг. весовой стандарт акче (основного османского серебряного номинала) был снижен с 0,683 г до 0,384 г. На протяжении XVII в. он продолжал падать. В 1688 г. он составлял 0,188 г. До денежной реформы 1688—1691 гг. османы не могли обеспечить достаточный объем чеканки на своих монетных дворах, который был необходим для противостояния притоку европейских монет, поскольку они все еще использовали традиционную технологию ручной чеканки.

К концу правления Мехмеда IV (1648—1687), в 1686 г. османское правительство импортировало из Франции новое оборудование для машинной чеканки медных монет (мангыров). Однако первый выпуск монет для обращения был начат лишь в сентябре 1688 г., в период правления Сулеймана II (1687—1691).

Обесценивание акче в 1584—1586 гг. не оказало настолько сильного влияния на денежное обращение в Аккермане, как в случае с Молдавским княжеством, где акче почти полностью исчезли из обращения. В то же время, поступление акче в Аккерман продолжалось, и было значительно уменьшено лишь с середины XVII в., о чем свидетельствуют находки монет из этого города, среди которых на сегодняшний день известно только одно акче Мехмеда IV. Потребность местного рынка в денежной массе была удовлетворена за счет египетских пара или медини и старых выпусков акче, которые обрезались под весовой стандарт конца XVII в. Кроме того, в городе обращались монеты разных европейских государств. Османские серебряные монеты XVII в. были вытеснены из обращения Аккермана массовым поступлением мангыров машинной чеканки. Среди последних известны находки подделок с искаженной легендой. Производство этих монет обеспечивало фальшивомонетчикам значительный доход. Выпуск мангыров продолжался после восшествия Ахмеда II на престол в июле 1691 г. Однако вскоре, в ноябре того же года, он был прекращен, и мангыры были изъяты из обращения. Благодаря кратковременности их выпуска, находки мангыров Ахмеда II в Аккермане являются немногочисленными по сравнению с находками Сулеймана II (10 и 108 экз. соответственно). Переходный период к установлению новой османской денежной системы в Аккермане, который был начат во время денежной реформы Сулеймана II, завершился в начале XVIII в., о чем свидетельствуют находки золты и пара этого султана машинной чеканки.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Аккерман, денежное обращение, Сулейман II, мангыр, акче, пара.

Dmytro M. Yanov

PhD, junior research fellow at sector of numismatics and toreutics in Odessa archaeological museum, NAS of Ukraine, ORCID 0000-0002-4100-4601, nv63115@gmail.com

THE INFLUENCE OF 1688—1691 MONETARY REFORM OF SULEIMAN II ON CURRENCY CIRCULATION OF AKKERMAN

The article deals with the currency circulation in Akkerman in the late 17th century, when the first Ottoman machine-struck coins appeared in the city. Since the late 16th century the Ottoman monetary system experienced a crisis. In 1584—1586 the weight standard of akçe (basic Ottoman silver denomination) was reduced from 0.683 g to 0.384 g. Throughout the 17th century it continued reducing. In 1688 it was equal to 0.188 g. Until the 1688—1691 monetary reform the Ottomans failed to provide a sufficient volume of coinage at their mints required for resisting an influx of the European coins, because they still used traditional hand tool coinage technology.

Toward the end of Mehmed IV's reign (1648—1687), in 1686 the Ottoman government imported from France new equipment for mechanical coinage of copper (mangirs). However, the first release of coins for circulation started only in September 1688, during the reign of Suleiman II (1687—1691).

The debasement of akçe carried out in 1584—1586 did not affect the currency circulation in Akkerman as severely as in the Principality of Moldavia, where akçes have almost completely disappeared from circulation. At the same time an influx of akçes to Akkerman continued, being considerably reduced only since the mid 17th century, as evidenced by coin finds from this city, among which only one akçe of Mehmed IV is known so far. The need of the local market for money supply was met with Egyptian paras or medinis and old issues of akçes cut to late 17th century weight standard. In addition, coins of different European states also circulated in the city. The 17th century Ottoman silver coins were driven out from circulation of Akkerman by a massive influx of machine-struck mangirs. Among the latter the finds of forgeries with barbarized legend are known. Production of these coins provided counterfeiters with considerable revenue. Issue of mangirs continued after Ahmed II's accession to the throne in July, 1691. However, soon, in November of the same year, it was ceased and mangirs were withdrawn from circulation. Owing to their short-term issue, the finds of mangirs of Ahmed II in Akkerman are few in number comparing to those of Suleiman II (10 and 108 items respectively). Having started during Suleiman II's monetary reform, a transitional period to adoption of the new Ottoman monetary system in Akkerman was completed in the early 18th century, indicated by the finds of machine-struck paras and zolta of this sultan.

Key words: Akkerman, currency circulation, Suleiman II, mangir, akçe, para.

References

- Beljaeva, S., Boldureanu, A., Dergaciova, L. 2012. Câteva aspecte privind periodizarea construcției barbacanei din Cetatea Albă în baza descoperirilor monetare (campaniile arheologice din anii 2006-2007) In: Boldureanu, A. Barcaru, S., Chiroșă, A., Nicolae, E. (com. org.). *Al XIII-lea simpozion de numismatică*, 5-9 septembrie 2012. Chișinău: Tipogr. Bons Offices, p. 27-29.
- Beljaeva, S., Dergaciova, L. 2009. Descoperiri monetare ptovenite din săpăturile arheologice de la Očakov et Ceratea Alba-Belgorod-Dnestrovski (1990-2005). *Al X-lea simpozion de numismatică*, 12-13 noiembrie 2009. Chișinău: Tipogr. Bons Offices, p. 21-22.
- Biliaeva, S. O. 2012. *Slovianski ta tiurksi svity v Ukraini (z istorii vzaiemyn u XIII-XVIII st.)*. Kyiv: Universytet «Ukraina».

- Boguslavskii, G. S., Dergacheva, L. V. 2014. Srednevekovye monety iz raskopok 2005-2010 gg. v Garnizonnom dvore Belgorod-Dnestrovskoi kreposti. *Zapiski otdela numizmatiki i toreviki Odesskogo arkheologicheskogo muzeia*, II, s. 131-151.
- Boguslavskii, G. S., Dergacheva, L. V. 2017. Srednevekovye moldavskie i evropeiskie monety iz raskopok 1996-2010 gg. na territorii Belgorod-Tirskogo gorodishcha (Tsentralnyi raskop, Severo-zapadnyi uchastok). *Zapiski otdela numizmatiki i toreviki Odesskogo arkheologicheskogo muzeia*, III, s. 90-106.
- Boguslavskii, G. S., Yanov, D. M. 2013a. Akche Osmanskoi imperii poslednei chetverti XV - pervoi chetverti XVII vv. (iz noveishikh nakhodok Belgorod-Tirskoi ekspeditsii). *Drevnee Prichernomore*, X, s. 55-68.
- Boguslavskii, G., Yanov, D. 2013b. Mednye monety Osmanskoi imperii (iz noveishikh nakhodok Belgorod-Tirskoi ekspeditsii). In: Boldureanu, A., Chiroşa, A., Dergaciova, L., Nicolae, E. (com. org.). *Al XIV-lea simpozion de numismatică. Dedicat aniversării a 20-a a leului moldovenesc*, 25-29 septembrie 2013. Chişinău: Tipogr. «Bons Offices», p. 40-41.
- Boguslavskiy, G., Yanov, D. 2015. The Oriental coins of 13th-18th c. from the latest findings of Belgorod-Tyra's expedition. In: Boldureanu, A., Chiroşa, A., Dergaciova, L., Nicolae, E. (com. org.). *Al XV-lea simpozion de numismatică*, 29-30 octombrie 2015. Chişinău: Tipogr. «Bons Offices», p. 19-21.
- Boldureanu, A. 2013. *Moneda Otomană în Moldova în perioada 1512-1603*. Chişinău: Bons Offices SRL.
- Boldureanu, A., Bacumenco-Pîrnău, L. 2011. Un lot de monede medievale şi moderne descoperit la Cetatea Albă. Observaţii preliminare. *Arheologia Moldovei*, XXXIV, p. 221-245.
- Boldureanu, A., Bacumenco-Pîrnău, L. 2016. Monede medievale de la Cetatea Albă dintr-o colecţie particulară. In: Boldureanu, A., Chiroşa, A., Dergaciova, L., Nicolae, E. (com. org.). *Al XVI-lea simpozion de numismatică*, 22-23 septembrie 2016. Chişinău: Tipogr. «Bons Offices», p. 44-46.
- Boiko-Gagarin, A. 2017. *Falshivomonetnistvo v Tsentralnoi i Vostochnoi Evrope v epokhu Srednevekovia i rannego Novogo vremeni*. Kiev: Ukrainskaia akademiia geraldiki, tovarnogo znaka i logotipa.
- Brodel, F. 2003. *Sredizemnoe more i sredizemnomorskii mir v epokhu Filipa II*. Part. 2. Kollektivnye sudby i universalnye sdvigi. Per. s fr. Iusima, M. A. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.
- Islamov, R. 2016. Klad serebrianykh monet iz raskopok 1994 g. na territorii kreposti Izmail. *Numizmatika Starogo Sveta*, I, s. 89-96.
- Karashevich, I., Boldureanu, A., Dergaciova, L. 2017. Un lot de monede descoperite la Cetatea Albă din colecţia Institutului de Arheologie al Academiei Naţionale de Ştiinţe a Ucrainei din Kiev. *Arheologia Moldovei*, XL, p. 109-142.
- MacKenzie, K. 1992. The scarce manghir of Mustafa IV. *Numismatics International Bulletin*, 27 (9), p. 184-185.
- Ohui, O. D. 2004. Obih turetskykh monet ta yikh poznachennia na terytorii Bukovyny ta Moldovy. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 7, s. 234-266.
- Pamuk, Ş. 2000. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Pfeiffer-Taş, Ş. 2014. New remarks regarding Ottoman monetary history in light of the akçe-coins of Murad III. In: Dörtlük, K., Tekin, O., Boyraz Seyhan, R. (eds.). *Birinci uluslararası Anadolu para tarihi ve numismatik kongresi*, 25-28 şubat 2013. Antalya: Suna - Inan Kiraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, s. 489-507.
- Sahillioğlu, H. 1982. Süleyman II ve Ahmed II Dönemi Bakır Paraya Dayanan Enflasyon Devresi 1687-1691 (1099-1103 H.). *Türk Numismatik Derneği Bülteni*, 10, s. 7-40.
- Sahillioğlu, H. 1999. *Studies on Ottoman economic and social history*. Istanbul: Organisation of the Islamic Conference Research Centre for Islamic History, Art and Culture.
- Sereda, A. 2009. *Silistrensko-Ochakovskiyat eyalet prez XVIII - nach. na XIX v*. Sofia: Dio mira.
- Shtern, E. P. 1913. Raskopki v Akkermane letom 1912 g. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, XXXI, s. 92-101.
- Vîlcu, A. 2009. *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1687-1807*. Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei.
- Yanov, D. M. 2016. Sribni ta zoloti islamski monety v koleksii Bilhorod-Dnistrovskoho kraieznavchoho muzeiu. *Arheologia*, 1, s. 89-96.
- Yanov, D. M. 2018. Okremi znakhidky osmanskykh monet z koleksii kraieznavchoho muzeiu m. Vylkove. In: Smyntyna, O. V. (resp. ed.). *Arkheolohiia, etnolohiia ta okhrona kulturnoi spadshchyny Pivdenno-Skhidnoi Yevropy. Zbirka naukovykh robit, prysviachena 25-richchiu kafedry arkheolohii ta etnolohii Ukrainy Odeskoho natsionalnogo universytetu imeni I.I. Mechnykova*. Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova, s. 242-247.

О. О. Крютченко *

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАХИСНИХ СПОРУД БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Публікуються матеріали досліджень захисних споруд Більського городища, які були проведені протягом 2014, 2016—2018 рр. Більською археологічною експедицією ІА НАН України. Їх результати суттєво поглиблюють наші знання щодо особливостей планіграфії та історичного розвитку комплексу.

К л ю ч о в і с л о в а: Лісостеп, Більське городище, скіфський час, фортифікація.

Вивчення фортифікації Більського городища має важливе значення для вирішення питань, пов'язаних з розвитком військової справи, хронологією та етнокультурною історією населення східноєвропейського Лісостепу скіфського часу. Попри те, що пам'ятка вже тривалий період досліджується шляхом археологічних розкопок, в літературі періодично спалахують дискусії про час та обставини створення фортифікації та особливості її планування, роль городища у регіональній системі поселень. З метою розв'язання цих питань Більська археологічна експедиція у 2014, 2016—2018 рр. провела розкопки на трьох ключових та найбільш дискусійних ділянках фортифікаційних споруд (рис. 1), підсумкам яких і присвячена стаття.

Дослідження Куземинського укріплення Більського городища

У 2014 р. увага експедиції була прикута до північної, найменш дослідженої, частини горо-

дища, а саме до Куземинського укріплення (рис. 1: 1) (охоронний № 160018-Н). Воно розташоване на південно-східній околиці однойменного села, займає мис правого корінного берега р. Ворскла і мис першої надзаплавної тераси. Укріплення складається з двох частин, об'єднаних валами Великого Більського городища (рис. 2). Площа пам'ятки складає 15 га.

Вперше цей елемент Більського городища був зафіксований на плані В. О. Городцова ще на початку ХХ ст. (Городцов 1911, с. 94). Надалі роботи проводилися у 1970-х рр. експедицією Харківського університету під керівництвом Б. А. Шрамка. В цей період був знятий план укріплення та проведено шурфування (Шрамко 1973а, с. 16). Дослідження показали бідність культурного шару, однак були отримані дані про виявлення у 1952 р. на території місцевого колгоспного току ями з вісьмома гостродонними античними амфорами (Шрамко 1971). Це дозволило автору розвідок зробити припущення про функціонування тут пристані скіфського часу (Шрамко 1973б, с. 93, рис. 6).

Після досліджень Б. А. Шрамка укріплення тривалий час не привертало особливої уваги науковців. Лише у 2003 р. П. Я. Гавриш провів власні дослідження та одразу висловив сумніви щодо існування Куземинського городища, як такого (Гавриш 2003, с. 120—121). Це твердження зазнало жорсткої критики з боку його колег-археологів. (Скорий, Супруненко, Приймак, Коротя 2008, с. 102—105; Шрамко 2006, с. 84—86).

У 2007 р. експедиція історико-культурного заповідника «Більськ» під керівництвом В. В. Приймака здійснила археологічні розвідки на території Куземинського укріплення. Результатом проведених робіт став новий план цього об'єкту. Крім того, учасники експеди-

* КРЮТЧЕНКО Олексій Олександрович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-8518-4168, Kriutchenko.o@iananu.org.ua

© О. О. КРЮТЧЕНКО, 2019

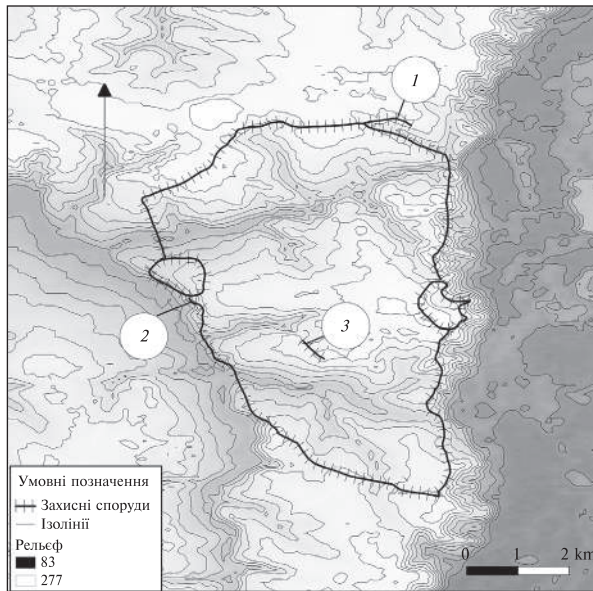

Рис. 1. План Більського городища з нанесенням ділянок укріплень досліджених БАЕ: 1 — Куземинське укріплення; 2 — Вал Великого укріплення в уроч. Царина Могила; 3 — Південний вал

Fig. 1. The plan of the fortifications at Bilska hill-fort that were investigated by BAE: 1 — Kuzemynske fortification; 2 — Rampart of the Big fortification in Tsaryna Mohyla hole; 3 — Southern rampart

ції виконали роботи із підчистки валу в місці його руйнування. Результати досліджень дали змогу науковцям підтвердити наявність Куземинського укріплення (Скорий, Супруненко, Приймак, Корота 2008, с. 104—105).

З метою уточнення культурно-хронологічної інтерпретації пам'ятки у 2014 р. і було проведено розкопки. Фортифікаційні споруди укріплення досліджено в місці, де вони були частково зруйновані внаслідок прокладання дороги до цегельного заводу. Принагідно зазначимо, що саме тут проводились археологічні дослідження у 2007 р. під керівництвом В. В. Приймака.

Учасниками експедиції у 2014 р. була закладена траншея розмірами 23 × 2,0 м, яка перерізала всю лінію оборони (рис. 3). Перетин валу на повну висоту вдалося зробити тільки у південно-східній стінці розкопу, оскільки на більшій частині його площі, верхня частина валу була зрізана бульдозером. Рів був досліджений повністю (Гречко 2015, с. 160—161).

Верхній шар у розкопі був представлений переміщеним бульдозером ґрунтом, потужністю 0,5—0,6 м. Рів і внутрішній схил валу перекривав шар супіску чорного кольору, потужністю 0,4 м, у якому було знайдено декілька фрагментів кераміки XVIII—XIX ст.

До цього шару належить квадратна яма 1 кв. 8А, розмірами 0,7 × 0,7 м, введена у затічний суглинковий шар рову скіфського часу на глибину 0,2 м. Її заповнення не відрізнялось від відповідного шару і було представлене гумусованим супіском чорного кольору. Стінки ями вертикальні, дно — рівне. Знахідок у її заповненні виявлено не було.

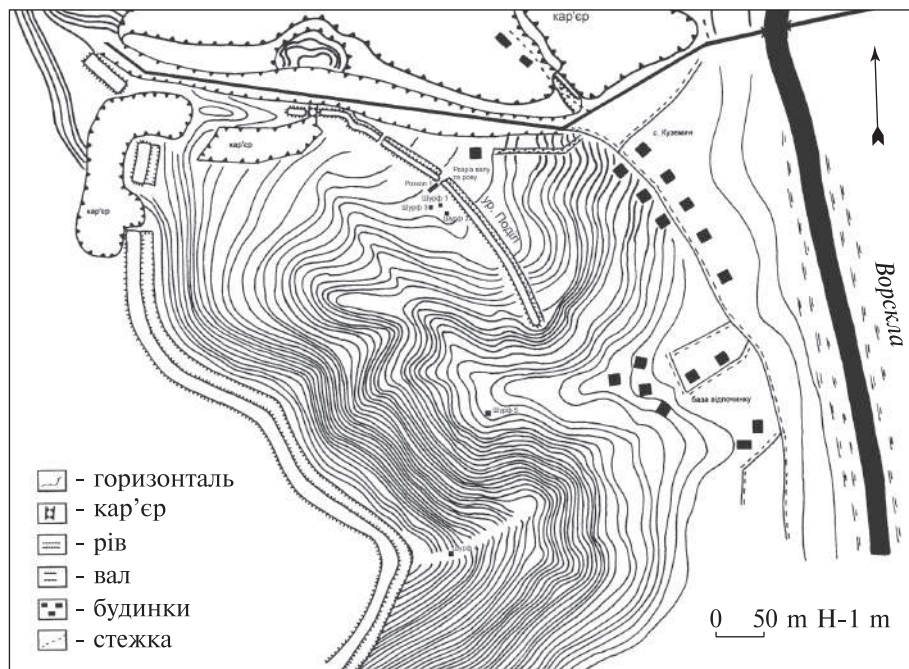

Рис. 2. План Куземинського укріплення Більського городища

Fig. 2. The plan of Kuzemynske fortification of the Bilska hill-fort

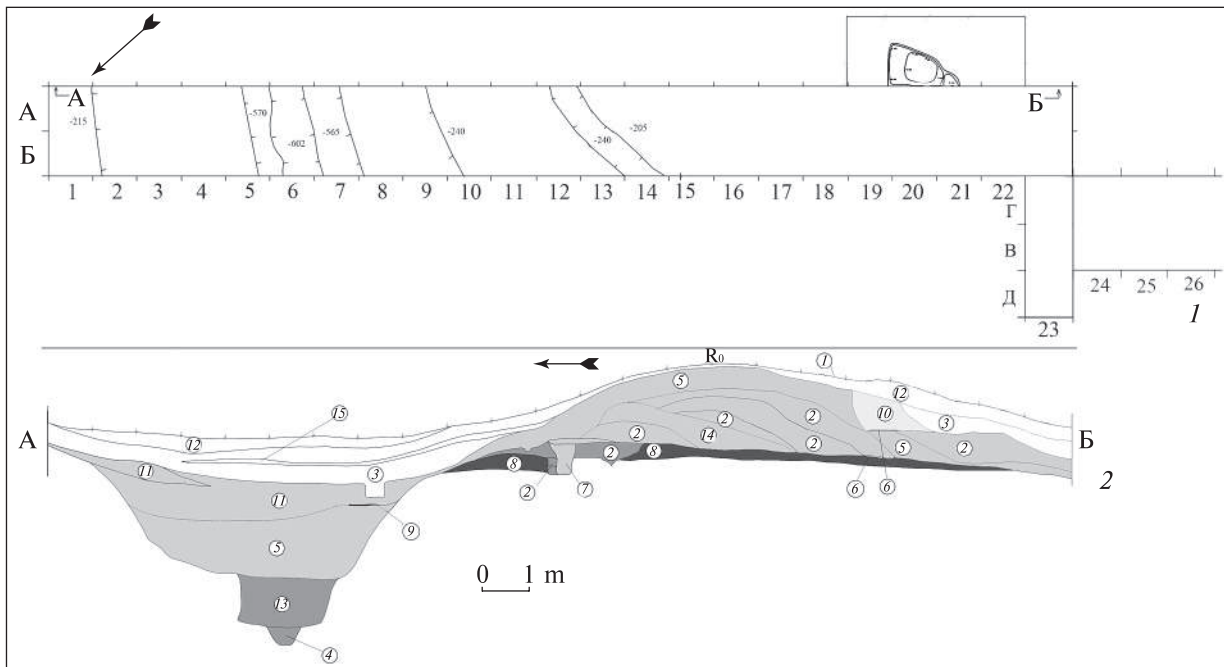

Рис. 3. Куземинське укріплення Більського городища. Перетин валу та рову 2014 р.: 1 — дерновий шар; 2 — глинистий супісок; 3 — чорноземний затік; 4 — темно-бурий суглинок; 5 — бурий суглинок з рудими глинистими прошарками; 6 — пропечена глина; 7 — стовпова яма; 8 — материковий суглинок; 9 — вуглецевий прошарок; 10 — розвал пічки нового часу; 11 — бурий суглинок з домішками піску; 12 — гумусований шар; 13 — бурий суглинок; 14 — сірий суглинок; 15 — темний затічний шар

Fig. 3. The section of the rampart and moat of the Kuzemynske fortification of the Bilsk hill-fort in 2014: 1 — topsoil layer; 2 — clayish loamy sand; 3 — humus leakage; 4 — dark-brown loamy soil; 5 — dark-brown loamy soil with red clayish sub-layers; 6 — baked clay; 7 — post hole; 8 — subsoil loamy sand; 9 — carbonaceous sub-layer; 10 — modern kiln collapse; 11 — dark-brown loamy sand with sand admixture; 12 — humus layer; 13 — dark-brown loamy sand; 14 — gray loamy sand; 15 — dark-brown leakage layer

Стратиграфічно у функціонуванні рову та валу можна виділити один будівельний період. Спочатку було викопано канавку шириною 0,5 м. З внутрішньої сторони канавки на рівні давнього горизонту зафіксовано затічний суглинковий шар, потужністю 0,2 м. На нашу думку, він виник під час будівельних робіт. Цей дуже щільний шар міг виконувати роль своєрідного фундаменту для валу.

Далі у канавку вертикально закопувалися дерев'яні колоди. Перед канавкою можна виділити берму, довжиною 2,4 м. На відстані 0,6 м від канавки була зафіксована стовпова яма, також введена у затічний шар на глибину 0,18 м. У її заповненні зафіксовано вуглини. Поверх цього шару було насипано вал. Ядро валу, що прилягає до канавки та частоту, складав сегментоподібний у розрізі шар щільного коричневого суглинка. Частокіл був підсипаний шаром супіску. Ядро валу перекрили шари світлого супіску з прошарками коричневого суглинка, потужністю 1,0—1,1 м. Ці шари супіску є викидами із рову, що чітко відповідає його зворотній стратиграфії. З внут-

рішнього боку супісаного насипу на затічному шарі підготовчого (першого) будівельного етапу було розведене достатньо потужне багаття, яке фіксувалося тонким шаром попелу й деревних вуглинок, потужністю 0,03—0,05 м. На багаття було насипано ґрунт, який під дією температури випалився на висоту 0,4—0,5 м та став дуже щільним, ледве придатним для дослідження. Цей шар запобігав сповзанню валу. Разом зі спорудженням додаткового елементу конструкції вал досипався шаром темно-помаранчевого суглинка (в центральній частині насипу потужністю 0,4—0,6 м) й супіску, з прошарками коричневого суглинка біля поли насипу.

Рів, шириною 9,6 м мав у перетині конусоподібну форму, пласке дно, у якому викопана канавка, шириною 0,8 м та глибиною 0,4 м, вздовж внутрішнього схилу рову. У канавці, імовірно, були вертикально встановлені дерев'яні кілки. Глибина рову, з урахуванням канавки, — 6,36 м від репера й 4,85 м від сучасної поверхні. Рів не підчищався та не поновлювався. Його заповнення представлено ша-

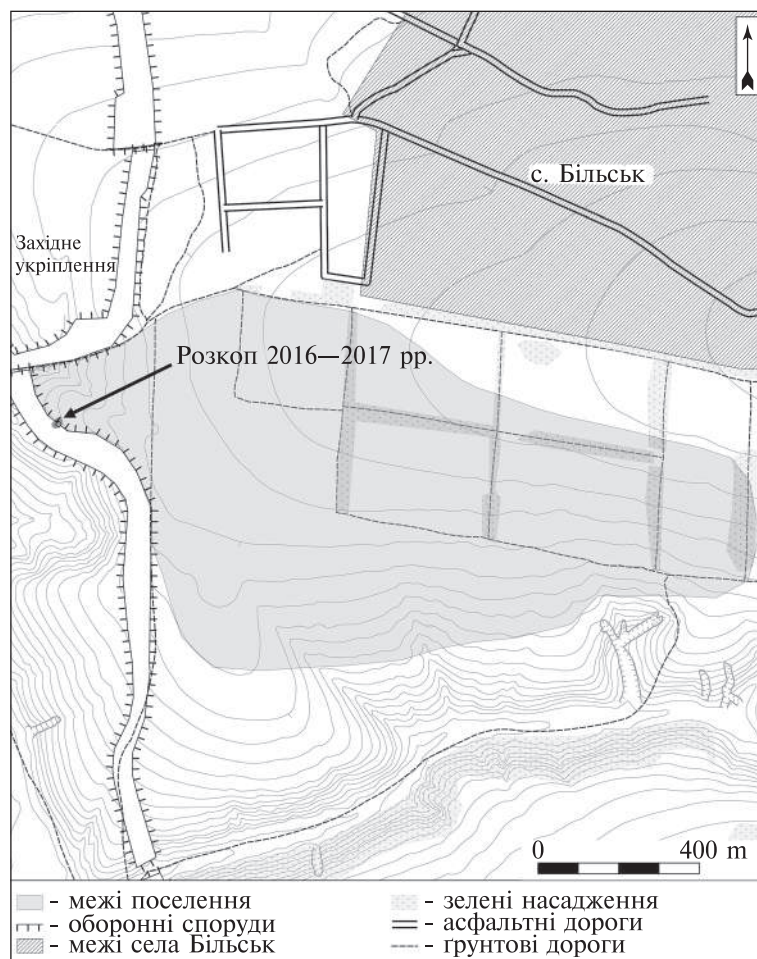

Рис. 4. Розташування перетину валу Великого укріплення Більського городища в уроч. Царина Могила

Fig. 4. The location of the Big Bil'sk fortification section in Tsaryna Mohyla hole

рами щорічних затікань. Практично повністю рів заплив ще у скіфський час. У верхній частині його заповнення в шарі затікання в кв. 18—19/А на глибині 3,05 м від репера (1,5 м від сучасної поверхні), над шаром попелу з деревними вуглинками, потужністю 0,03—0,07 м, було виявлено два фрагменти стінок ліпного горщика скіфського часу, які розкололись на декілька значно менших фрагментів.

Таким чином, комплекс саме Куземинського укріплення був створений фактично в один етап, однак, за поки нез'ясованими причинами, незабаром був покинутий і не модернізувався. Роботи 2007 р. показали, що у внутрішню частину валу був вміщений об'єкт Нового часу, який було повністю досліджено у 2014 р. (Гречко, 2015).

Розкоп 1 був продовжений у південному напрямку, де додатково було закладено, т. зв. південну прирізку, розміром 12 × 2,0 м. Верхній шар, потужністю 0,2—0,7 м у розкопі

складали залишки валу (шар суглинку помаранчевого кольору), зміщеного бульдозером при пробиванні дороги. В основі переміщеного шару у прошарку гумусованого супіску, потужністю 0,02—0,07 м, знайдено уламки битої цегли. У кв. 34/Г на глибині 0,4 м виявлено фрагмент вінця гончарної посудини XVIII—XIX ст. Нижче зафіксовано шар щільного темно-сірого супіску, потужністю 0,2—0,4 м. Ще нижче залягав шар передматерикового суглинку, що поступово переходив у материковий пісок значної щільності. Прокопування цього шару на глибину 0,5 м показало відсутність культурного шару. Результати розкопок свідчать про відсутність культурного шару в межах цієї території.

Для виявлення штучних укріплень у південній частині Куземинського укріплення на відстані 7 м від краю рову Великого Більського городища було закладено шурф 4 розмірами 4,0 × 1,0 м (орієнтований меридіально), який

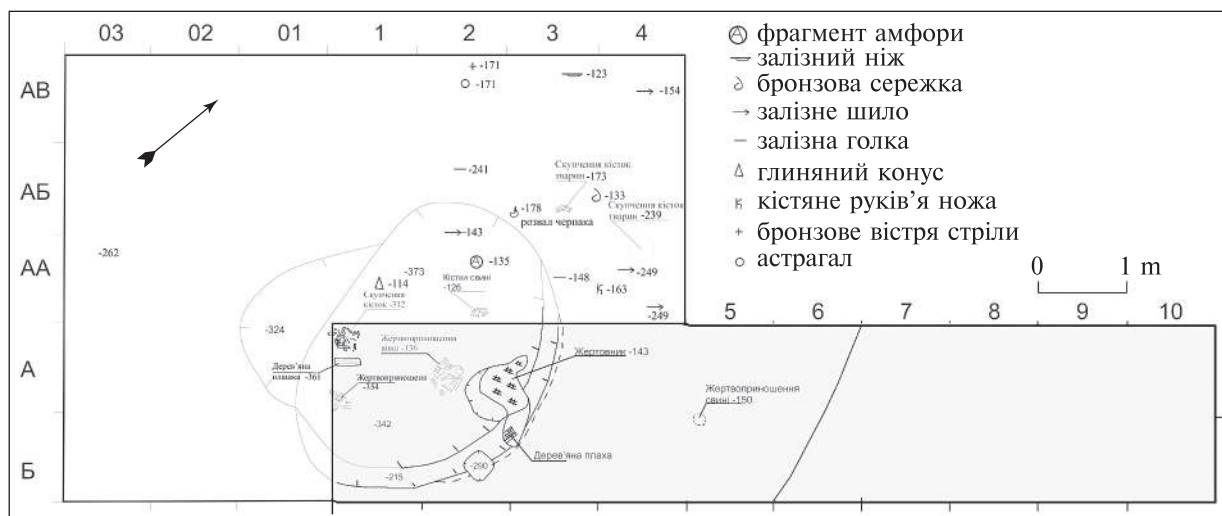

Рис. 5. Зведений план розкопу Великого укріплення Більського городища в уроч. Царина Могила 2016—2017 рр.

Fig. 5. The plan of the Big Bilsk fortification excavation in Tsaryna Mohyla hole in 2016—2017

практично повністю перерізає рівну поверхню мису. Під дерном залягав шар сірого лісового ґрунту з корінням, потужністю 0,4 м. Нижче — передматериковий суглинок, що переходить у материкову глину. Таким чином, слідів південного валу Куземинського укріплення не виявлено. Однак варто зазначити, що мисоподібний виступ корінного правого берега р. Ворскла має значну крутість схилів. Імовірно, цього було достатньо для організації оборони (Гречко 20156).

Роботи на Великому укріпленні Більського городища в уроч. Царина Могила

У 2016—2017 рр. Більська експедиція Інституту археології НАН України проводила дослідження захисних споруд в уроч. Царина Могила (рис. 1: 2; 4), які дозволили поточити час створення системи укріплень Більського городища (Гречко, Крютченко 2017; Гречко, Крютченко, Ржевуська 2018). Під полою насипу валу було досліджено заглиблену

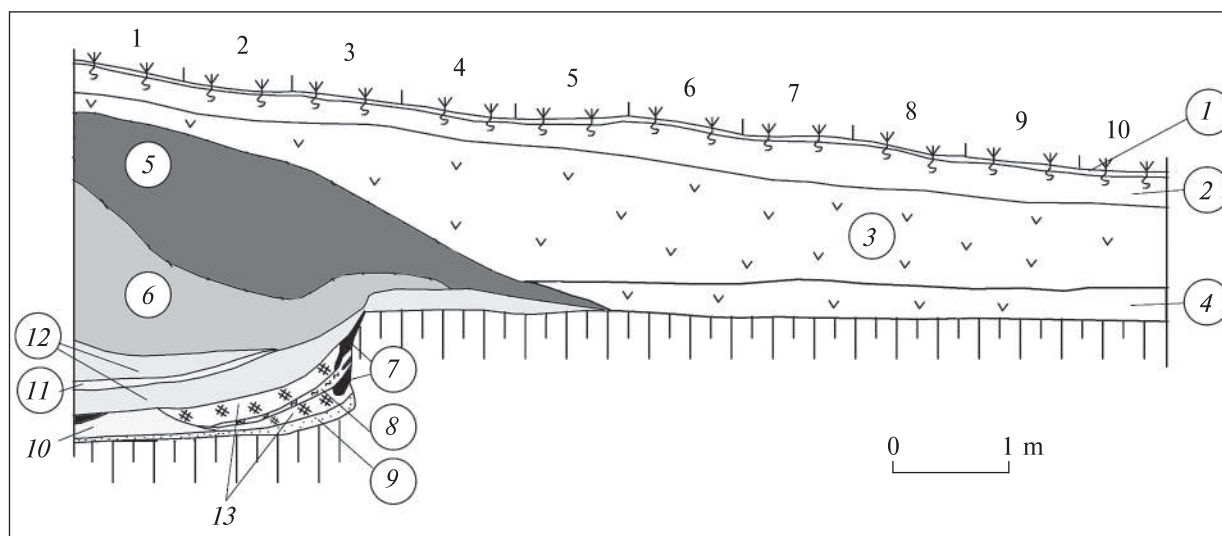

Рис. 6. Велике укріплення Більського городища, уроч. Царина Могила. Профіль розкопу 2016 р.: 1 — дерновий шар; 2 — деградований чорнозем; 3 — чорноземний змив з валу; 4 — чорнозем; 5 — бура глина з фракціями вапняку та крейди; 6 — бура глина; 7 — вугілля; 8 — попіл; 9 — придонний прошарок щільно втрамбованого ґрунту; 10 — світло-коричнева глина; 11 — коричнева та жовта глини; 12 — коричнева глина

Fig. 6. The excavation profile of the Big Bilsk fortification in Tsaryna Mohyla hole in 2016: 1 — topsoil layer; 2 — degrade humus; 3 — humus ablation from the rampart; 4 — humus; 5 — dark-brown clay with limestone and chalk fractions; 6 — dark-brown clay; 7 — charcoal; 8 — ash; 9 — near-bottom sub-layer of thick puddled soil; 10 — light-brown clay; 11 — brown and yellow clay; 12 — brown clay

на 1,1 м у материк споруди, що мала овальну в плані форму із закругленими кутами, розмірами 3,14 × 2,70 м (рис. 5: 6). З північного боку було зафіксовано сходинку у вигляді заокругленої виїмки розмірами 0,27 × 1,50 м, розташовану близько 0,2 м над рівнем дна. Особливу увагу привертають нижні горизонти заповнення котловану споруди. Над придонним шаром щільного втоптаного чорнозему було зафіксовано шар пожежі, який складався з по чергово розміщених прошарків вугілля, попелу, обвуглених плах, обпаленого ґрунту та кісток тварин. Товщина цього шару доходила місцями до 0,5 м у східній частині об'єкту. В ньому було виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу, глиняне пряслице та глиняну конічної форми фішку. Вище було зафіксовано шар потужністю 0,25 м, який ми пов'язуємо із засипкою котловану ґрунтом зі значним вмістом попелу та знахідками (переважно сміття) після пожежі. У ньому виявлено численні фрагменти ліпного посуду скіфського часу, глиняні пряслиця, бронзову голку, залізну і бронзову шпильку, залізне шило, половину мушлі каури. Серед дрібної глиняної пластики можна виділити уламок голівки антропоморфної статуетки із насічками по краю, що імітують зачіску чи головний убір, та фрагменти зооморфних статуеток. Під час промивання ґрунту з цього шару було виявлено фрагмент намистини із непрозорого скла, цілу намистину із риб'ячого хребця та бісерину. Слід згадати про наявність у шарі двох нижніх людських щелеп. Попередньо матеріали цих двох горизонтів можна датувати першою половиною VI ст. до н. е.

Антропологічні матеріали були проаналізовані О. Д. Козак. Щелепи належать старшій дитині чи підлітку та дорослій жінці. Цікаво, що в заповненні житла та у попільному шарі виявлено численні фрагменти голок, шила, шпильки, намисто, пряслиця за повної відсутності предметів озброєння. Цілком можливо, що кістки належали особам, які мешкали чи працювали в цій споруді. До чи під час пожежі ці двоє людей могли загинути та після скелетування (у результаті виставлення чи інших маніпуляцій з тілами) їх кістки потрапили до котловану. Але це лише один із можливих варіантів інтерпретації.

Під валом, над рівнем давнього горизонту, простежувався попелястий прошарок, що утворився до будівництва споруди. Він був перекритий шаром жовтої материкової глини, котру ми ототожнюємо із викидом, що утворився в резуль-

таті викопування котловану приміщення. Зверху на викиді зафіксований вугільний прошарок, перекритий темно-сірим ґрунтом із фракціями попелу й вугілля. Цей шар зольника чітко кореспондується зі сміттевим заповненням споруди.

У ньому було виявлено численні фрагменти ліпного посуду скіфського часу. Можна стверджувати те, що ми зафіксували перший етап утворення зольника, що був перерваний спорудженням валу Великого Більського городища. Таким чином, житло після пожежі деякий час використовувалося як смітник перед спорудженням валу. Основою валу була глина, вибрана із рову. Вона укладалася чистими, не мішаними шарами. Перший із них складався з бурої глини із білими крейдяними та вапняковими конкреціями, в якому виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу та залізний ніж. Над ним простежувався тонкий прошарок попелу. Ймовірно, цей прошарок утворився під час перерви у зведенні валу.

Під час будівництва валу його основою стала глина, вибрана з рову. Вона укладалася чистими, не мішаними шарами. Перший з них складався з бурої глини з білими крейдяними та вапняковими конкреціями, в якому було виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу та залізний ніж.

Над ним у перетині Б-АВ/03 та 03-4/В простежувався тонкий, до 0,03 м, прошарок попелу. Імовірно, цей прошарок утворився під час перерви у зведенні валу. Його незначна товщина, незважаючи на те, що поруч активно функціонувало поселення в уроч. Царина Могила, може свідчити про те, що ця перерва була нетривала, можливо, півроку-рік.

Над цим прошарком фіксувався шар коричневої глини, потужністю до 0,4 м, яка схожа на затічний ґрунт, який, можливо, було вибрано під час відновлення робіт з рову, який був частково заповнений змитим зі схилів під час опадів (зими?) ґрунтом. У шарі коричневої глини було виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу.

Вище фіксувався шар бурої глини з білими крейдяними та вапняковими конкреціями, потужністю від 0,6 до 0,9 м, який фактично не відрізнявся від розташованого нижче, під коричневою глиною, ґрунту. В цьому шарі було виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу та бронзовий литник.

Більш важливими для датування часу створення валу є знахідки в шарі, який безпосередньо залягав на глиняному тілі валу. З цим шаром пов'язаний культовий комплекс, який

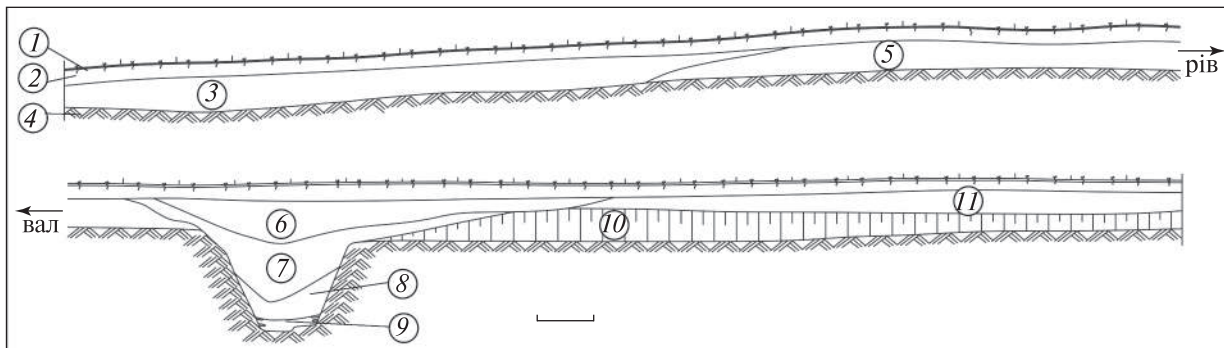

Рис. 7. «Південний вал» Більського городища, уроч. Валки. Перетин валу та рову 2018 р.: 1 — дерновий шар; 2 — орний шар; 3 — зораний вал; 4 — материковий суглинок; 5 — тіло валу; 6 — заораний чорнозем; 7 — чорноземний затік рову; 8 — чорноземний затік рову; 9 — глиноземний затік рову; 10 — поховальний ґрунт; 11 — культурний шар поселення

Fig. 7. The section of rampart and moat of the «Southern rampart» at Bilsk hill-fort, Valky hole, in 2018: 1 — topsoil layer; 2 — ploughing layer; 3 — ploughed rampart; 4 — subsoil loamy sand; 5 — the body of the rampart; 6 — ploughed humus; 7 — humus leakage of the moat; 8 — humus leakage of the moat; 9 — argil leakage of the moat; 10 — buried soil; 11 — cultural layer of the settlement

складався з глиняного (тип 3 за В. П. Андрієнко (Андрієнко 1974) та декількох жертвоприношень (два (вівця, поросля) були виявлені у 2016 р., а три (всі порослята віком до 2 місяців) — у 2017 р.). Завдяки визначенням В. Л. Бондаренко вдалося виявити ще чотири імовірні жертвоприношення (тварини, яких було з'їдено під час ритуалу), частина з яких, судячи з віку жертвних тварин, була здійснена в травні — наприкінці червня, що відповідає найбільш імовірному часу проведення будівельних робіт (Гречко, Крютченко 2019, с. 61). Більшість жертвоприношень зафіксовані безпосередньо на глиняному тілі валу. Судячи зі стратиграфічних спостережень, вони були здійснені до дернування його поверхні. В цьому ж шарі поруч з жертвоприношеннями було знайдено неповний розвал чорнолощеного-лискованого грушоподібного черпака з насічками по ребру та бронзове трилопатеve вістря стріли баштоподібної форми, з виступаючою втулкою та шипом.

За межами валу стратиграфія, очікувано, була іншою. Над похованим ґрунтом простежувався шар чорнозему. Над ним, ближче до поли насипу, розміщувався шар чорнозему з великою концентрацією селітри, потужністю приблизно 0,45 м. Імовірно, цей шар утворився під час змиву-сповзання гумусованого ґрунту з поверхні валу. Зверху його перекривав шар чорнозему потужністю до 0,7 м, який сформувався у наслідок функціонування поселення в уроч. Царина Могила. В ньому було виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу, залізні ніж та голку, астрагал зі слідами обробки, бронзову сережку та глиняні пряслиця.

У верхній частині розкопу на всій площі простежувався задернований шар чорнозему, потужністю 0,12—0,2 м. В ньому було виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу та залізну голку.

Наявні матеріали зі споруди та зольника під валом можуть належати до другої чверті — середини VI ст. до н. е., а створення валів Великого Більського городища до середини — початку третьої чверті VI ст. до н. е.

Дослідження «Південного валу» Більського городища

Аналіз наукових і архівних джерел дозволив стверджувати, що на південь від центральної частини Холодівського Яру розташовані залишки захисних споруд у вигляді рову та валу (рис. 1: 3). Археологічні розвідки на території проходження «Південного» валу проводились не раз, зокрема, В. О. Городцовим у 1906 р. (Городцов 1911) та О. Б. Супруненко у 2000 р. (Супруненко 2001). Під час цих досліджень вони зафіксували залишки «Південного» валу. О. Б. Супруненко припускав, що Південний вал міг бути частиною кордону між Московською державою та Річчю Посполитою, при цьому дослідник вважав, що остаточно питання культурно-хронологічної приналежності захисних споруд можуть вирішити лише розкопки (Супруненко 2001). Б. А. Шрамко вважав, що цей об'єкт не є частиною захисних споруд городища (Шрамко 1987).

Таким чином, до початку розкопок «Південний» вал було локалізовано (рис. 1: 3), про-

ведено зйомку його профілів та збір підйомного матеріалу. Розкопки залишалися актуальним завданням, оскільки тільки вони могли допомогти у розв'язанні питання про час та причини створення цієї додаткової фортифікації у межах Великого Більського городища.

На обраній ділянці було закладено дві траншеї, кожна з яких мала розмір $20 \times 2,0$ м. Вони були розміщені перпендикулярно до візуально простеженої лінії укріплень «Південного» валу, таким чином, щоб у перетині можна було отримати повну картину нашарувань валу та рову (рис. 7).

Траншея 1 ($20 \times 2,0$ м) закладена на місці, де простежувався рів. Під час дослідження було виявлено давній рів та простежено наступну систему нашарувань. Зверху по всій площі простежувався орний шар, потужністю $0,3\text{--}0,35$ м. На півдні, на прилеглих до рову ділянках, одразу під ріллею, простежений шар темно-сірого кольору, потужністю до $0,25$ м, в якому зафіксовано велику кількість знахідок. Він був інтерпретований нами як культурний шар поселення скіфського часу. Безпосередньо під ним, розміщувалися псевдолесові породи, потужністю $0,4\text{--}0,5$ м. Інша картина спостерігалася у квадратах 11—19/А-Б. Тут був зафіксований замулений рів, що мав глибину $2,69$ м від рівня сучасної денної поверхні. Безпосередньо під ріллею, де зафіксовано запуск рову, його ширина складала $8,0$ м, але вже з глибини $1,0$ м рів приймав форму трапеції, шириною $2,0$ м у верхній частині та $1,0$ м у нижній. Зі сторони ескарпу, уздовж дна рову, проходила канавка глибиною $0,2$ та шириною $0,48$ м. Заповнення рову мало характер лінз. Безпосередньо під ріллею залягав шар щільного гумусованого чорнозему, потужністю до $0,95$ м. Його утворення ми пов'язуємо з нівелюванням укріплення під час сільськогосподарських робіт. Під ним залягав чорноземний затік, потужністю $1,15$ м. У нижній частині рів був заповнений глинистим затіком з фракціями вугілля та дрібних знахідок. У квадратах 19—20, під оранкою, простежено шар чорнозему з великою кількістю селітри, потужністю $0,55$ м (насип валу).

Від першої траншеї 2 ($20 \times 2,0$ м) відділяла бровка, шириною $0,2$ м. Тут, у квадратах 21—30, під ріллею, простежено шари чорнозему з великою кількістю селітри, потужністю до $0,75$ м. Ці відкладення ми пов'язуємо із залишками насипу валу. В решті траншеї, під ріллям, до самого рівня жовтого суглинку, зафіксовано шар чорнозему.

Виявлений під час досліджень матеріал належить до трьох культурно-хронологічних етапів. Виключно у ріллі було знайдено фрагменти тонкостінного гончарного полив'яного посуду XIX—XX ст. У тому ж горизонті був знайдений фрагмент стінки гончарної посудини черняхівської культури. Основну масу знахідок складала фрагменти ліпних посудин скіфського часу. Серед них слід виділити бортики ліпних мисок, фрагменти вінець ліпних горщиків, прикрашених наскрізними проколами та нігтьово-пальцевими вдавненнями по краю та фрагментами амфор. Серед фрагментів античних амфор важливим є уламок денця фасоської амфори другої половини V ст. до н. е., зафіксований у давньому затіку на стінці рову. Значну групу знахідок становлять кістки тварин.

У результаті робіт було виявлено культурний шар, рів та вал скіфського часу. У заповненні рову, зокрема у його придонній частині, та у насипу валу, траплялись лише матеріали скіфського часу (V—IV ст. до н. е.). Форма рову є характерною для цього періоду (Гречко, Крютченко 2018).

Таким чином, під час досліджень підтверджено існування Куземинського укріплення, яке було додатковою фортифікаційною спорудою Великого Більського городища та «Південного» валу на його території, а також уточнено конструктивні особливості їх будови. Дослідження в уроч. Царина Могила дозволили вперше, базуючись на даних стратиграфії та аналізі отриманих матеріалів, чітко датувати час створення Більського городища у межах середини — початку третьої чверті VI ст. до н. е.

- Андрієнко, В. П. 1974. Основні культові обряди та споруди у племен лісосте-пової Скіфії (VII—V ст. до н. е.). Вісник Харківського університету, 104(8), с. 89–96.
- Гавриш, П. Я. 2003. Куземинське укріплення в Більському городищі. *Археологія*, 4, с. 116–123.
- Городцов, В. А. 1911. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г., *Труды XIV АС* (Т. 3), М., с. 93–161.
- Гречко, Д. С. 2015а. Дослідження Куземинського укріплення Більського городища. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні* — 2014, Київ: Стародавній світ, с. 160–161.
- Гречко, Д. С. 2015б. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення, В: Корост І. І. (ред.), *Археологічні дослідження Більського городища 2014* Київ, Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 35–49.
- Гречко, Д. С., Крютченко, О. О. 2017. Дослідження в ур. Царина Могила у 2016 р. *Археологічні дослідження Більського городища*. В: Корост І. І. (ред.), Київ, Котельва: МАЙДАН, с. 80–97.
- Гречко, Д. С., Крютченко, О. О. 2019. Нові дослідження в ур. Царина Могила, *Старожитності Лівобережного*

- Подніпров'я. В: Супруненко, О. Б. (ред.), Київ: Полтава: Дивосвіт, с. 57-63.
- Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С. 2018. Археологічні дослідження Більського археологічного комплексу у 2017 році, *Археологічні дослідження Більського городища*. В: Корост, І. І. (ред.), Київ, Котельва: МАЙДАН, с. 42-74.
- Гречко, Д., Крютченко, О., Ржевуська, С. 2019. Дослідження Більського археологічного комплексу. В: Болтрик, Ю. В. (ред.), *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* Київ: ІА НАНУ, с. 185-188.
- Коротя, О. В., Гречко, Д. С. 2017. Археологічні вивчення північної частини Великого валу Більського городища, *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*. В: Корост І. І. (ред.), Київ, Котельва: МАЙДАН, с. 265-275.
- Скорий, С. А., Супруненко, О. Б., Приймак, В. В., Коротя, О. В. 2008. До питання про наявність Куземинського укріплення Більського городища. *Археологія*, 3, с. 102-105.
- Супруненко, О. Б. 2001. Про «Південний» вал на території Великого укріплення Більського городища, *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 72-77.
- Шрамко, Б. А. 1971. Исследования Бельского городища, В: Толочко, П. П. (ред.), *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, Вып. 3. Киев. Наукова думка, с. 49-58.
- Шрамко, Б. А. 1971. Отчет об археологических работах, проведенных в бассейнах рр. Северского Донца и Ворсклы. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1970/70. — 25 с.
- Шрамко, Б. А. 1973а. Восточное укрепление Бельского городища, *Скифские древности*, Киев, Наукова думка, с. 82-112.
- Шрамко, Б. А. 1973 б. Отчет о работе Скифо-Славянской экспедиции ХГУ в 1973 г. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1973/69.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Київ: Наукова думка.
- Шрамко, Б. А. 2006. На захист В.О. Городцова (з приводу публікації П. Я. Гавриша). *Археологія*, 3, с. 84-86.

Надійшла 03.10.2019

А. А. Крютченко

Младший научный сотрудник Института археологии НАН Украины,
ORCID 0000-0001-8518-4168, Kriutchenko.o@iananu.org.ua

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Изучение оборонительных сооружений Бельского городища имеют важное значение для освещения вопросов, связанных с развитием военного дела, решением вопросов хронологии и этнокультурной истории населения Восточно-Европейской Лесостепи скифского времени.

Раскопки 2014 г. в северной части городища дали информацию об отсутствии культурного слоя в пределах Куземинского укрепления. Комплекс оборонительных сооружений здесь был создан фактически в один строительный период, однако, по пока невыясненным причинам, вскоре был заброшен и не модернизировался. В 2016—2017 гг. были проведены исследования защитных сооружений в уроч. Царина могила. Материалы из помещения и зольника под валом могут относиться ко второй четверти — середине VI в. до н. э., а создание валов Большого Бельского городища к середине — началу третьей четверти VI в. до н. э. В 2018 г. было определено место «Южного» вала, проведена съемка его профилей и сбор подъемного материала. В результате раскопок был зафиксирован культурный слой, ров и вал скифского времени. В заполнении рва, включая его придонную часть, обнаружены материалы только скифского времени (V—IV вв. до н. э.).

К л ю ч е в ы е с л о в а: Лесостепь, Бельское городище, скифское время, фортификация.

Oleksii O. Kriutchenko

Junior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine,
ORCID 0000-0001-8518-4168, Kriutchenko.o@iananu.org.ua

NEW RESEARCHES OF THE BILSK HILL-FORT FORTIFICATIONS

The investigations of the defensive structures of Bilsk hill-fort are important in discussing issues related to the development of military affairs and solving the problems of chronology and ethnocultural history of the population of the East European Forest-Steppe during Scythian time.

The article is devoted to the publication of the protective structures researches materials at Bilsk hill-fort that were carried out during 2014, 2016—2018 by the Bilsk archaeological expedition of the IA NAS of Ukraine. The results are significant in understanding the features of planigraphy and the historical development of the complex.

The excavations in 2014 on the northern part of the Bilsk hill-fort gave us the information about the lack of a cultural stratum within the Kuzemin fortification. The full height section of the rampart was conducted in the south-eastern part of the trench, because the rampart was cut by a bulldozer. The ditch was fully explored. The whole complex of defensive structures was created in one stage. However, for some reasons it was abandoned and wasn't modernized.

The new researches of protective structures in Tsaryna Mohyla hole were conducted in 2016-2017. The clean layers of clay from the moat were the basis of the rampart. The available materials, taking into account preliminary chronology of the finds from the premise and the ashy layer that were situated under the wall gave us a date — the second quarter — middle of

VI c. BC. The finds in the layer that directly rested on the clay body of the rampart are important to the date of the rampart creation time. The cult complex, which consisted of a clay altar and five sacrifices, was correlated with this layer. The walls of the Big Bilsk hill-fort were created until the middle — beginning of the third quarter of VI c. BC.

Also, in 2018 the Southern Rampart was localized. The profiles were discovered. The surrounding material was collected. As a result of excavations, the cultural stratum, moat and shaft were investigated and dated by the Scythian time. In the filling of the moat and in the embankment of the rampart there were found only materials of V—IV c. BC.

Key words: Forest-steppe, Scythian time, Bilsk hill-fort, fortification.

References

- Andriienko, V. P. 1974. Osnovni kultovi obriady ta sporudy u plemen lisoste-povoi Skifii (VII-V st. do n. e.). *Visnyk Kharkivskoho universytetu*, 104(8), s. 89-96.
- Gorodtsov, V. A. 1911. Dnevnik arkeologicheskikh issledovaniy v Zenkovskom uезде Poltavskoi gubernii v 1906 g., *Trudy XIV Arkheologicheskogo sezda (T. 3)*, M., s. 93-161.
- Havrysh, P. Ya. 2003. Kuzemynske ukriplennia v Bilskom horodyshchi. *Arheologia*, 4, s. 116-123.
- Hrechko, D. S. 2015a. Doslidzhennia Kuzemynskoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha. V: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini-2014*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 160-161.
- Hrechko, D. S. 2015b. Rezultaty arkeolohichnykh doslidzen Kuzemynskoho ukriplennia, V: Korost I. I. (ed.), *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskohorodyshcha 2014*. Kyiv, Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 35-49.
- Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O. 2017. Doslidzhennia v ur. Tsaryna Mohyla u 2016 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha*. V: Korost I. I. (ed.), Kyiv, Kotelva: MAIDAN, s. 80-97.
- Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O. 2019. Novi doslidzhennia v ur. Tsaryna Mohyla. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia*. V: Suprunenko, O. B. (ed.), Kyiv; Poltava: Dyvosvit, s. 57-63.
- Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzhhevuska, S. S. 2018. Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho arkeolohichnoho kompleksu u 2017 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha*. V: Korost, I. I. (ed.), Kyiv, Kotelva: MAIDAN, s. 42-74.
- Hrechko, D., Kriutchenko, O., Rzhhevuska, S. 2019. Doslidzhennia Bilskoho arkeolohichnoho kompleksu. V: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.* Kyiv: IA NANU, s. 185-188.
- Korotia, O. V., Hrechko, D. S. 2017. Arkheolohichni vyvchennia pivnichnoi chastyny Velykoho valu Bilskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha - 2016*. V: Korost I. I. (ed.), Kyiv, Kotelva: MAIDAN, s. 265-275.
- Shramko, B. A. 1971. Issledovaniia Belskogo gorodishcha, V: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1968 g.*, Vyp. 3. Kyiv. Naukova dumka, s. 49-58.
- Shramko, B. A. 1971. Otchet ob arkeologicheskikh rabotakh, provedennykh v basseynakh rr. Severskogo Dontsa i Vorskly. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f. e., 1970/70. - 25 s.
- Shramko, B. A. 1973 b. Otchet o rabote Skifo-Slavianskoi ekspeditsii KhGU v 1973 g. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f. e., 1973/69.
- Shramko, B. A. 1973a. Vostochnoe ukreplenie Belskogo gorodishcha. *Skifskie drevnosti*. Kiev, Naukova dumka, s. 82-112.
- Shramko, B. A. 1987. Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon). Kyiv: Naukova dumka.
- Shramko, B. A. 2006. Na zakhyst V.O. Horodtsova (z pryvodu publikatsii P. Ya. Havrysha). *Arheologia*, 3, s. 84-86.
- Skoryi, S. A., Suprunenko, O. B., Pryimak, V. V., Korotia, O. V. 2008. Do pytannia pro naiavnist Kuzemynskoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha. *Arheologia*, 3, s. 102-105.
- Suprunenko, O. B. 2001. Pro «Pivdennyi» val na terytorii Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 72-77.

О. Г. Чехович *

НОВІ ЗНАХІДКИ СВИНЦЕВИХ ВАГОВИХ ГИРЬ З ОЛЬВІЇ ТА ЇЇ ХОРИ

Публікуються вагові гирі, що зберігаються у фондах Інституту археології НАН України. Речі походять з колекції дару В. О. Анохіна і є випадковими знахідками, що походять з пам'яток Ольвії та її хори.

К л ю ч о в і с л о в а: вагові гирі, Ольвія, вагова система, метрологія, античний час, міна, драхма.

Дослідження грошово-вагових систем Північного Причорномор'я античного часу потребує систематизації всіх знахідок вагових гирь для більш чіткого розуміння особливостей економічного розвитку та торгівельно-грошових обертів.

Ще у нумізматичній літературі XIX ст. існувало припущення, висунуте А. Л. Бертсьє-Делагардом, що на території усього Північного Причорномор'я до приходу греків каппадокійці встановили панування фінікійської торгівельної системи ваги (Бертсьє-Делагард 1911, с. 8). У Фінікії розповсюдження цієї метрологічної системи припало на V—IV ст. до н. е. (Чуистова 1962, с. 52). А вже під час колонізації греки, імовірно, принесли із собою євбейсько-аттичну вагову систему. В самій Греції ця система увійшла в користування з 596 р. до н. е., коли в результаті реформ Солон було введено нову грошову одиницю — євбейську драхму в нормі 4,25—4,37 г, а єврейська міна вміщувала 100 таких драхм. Ще до євбейської в Греції використовувалась егінська монетно-вагова система. На території Північного Причорномор'я відомі знахідки різновагів цієї системи. Вага егінської міни — 617—620 г, і складалася вона із 100 драхм вагою 6,17—6,2 г (Чуистова 1962, с. 152). Починаючи з VII ст. до н. е. в багатьох грецьких містах у використанні входить коринфська вагова система, що була доволі близька до євбейської і ви-

користовувалася аж до елліністичного часу. Разом із колоністами на територію Північного Понту потрапляють і нормативи цієї системи. Проте, дослідження різних груп гирь дозволили поставити питання про існування власних полісних метрологічних стандартів і виділити їх у окремі вагові системи. Питання про існування ольвійської вагової системи було поставлене А. Л. Бертсьє-Делагардом і надалі доведене дослідженнями Л. І. Чуистової (Чуистова 1962, с. 64) та В. В. Крапівіної (Крапивина 1980, с. 83). Також було встановлено існування окремих метрологічних систем Херсонесу (Зограф 1951, с. 91) та Боспору (Блаватский 1955, с. 201). Група вагових гирь із Тіри не дозволяє дослідникам виокремити власну метрологічну систему для цього полісу (Клейман 1987, с. 19), через відсутність знахідок контрольних вагових гирь, але дозволяє частково зрозуміти які грошово-вагові системи використовувалися в цьому полісі (Коцура 2010, с. 139). Також відома вага тірської драхми — 6,2 г (Клейман 1989, с. 337), але ми не знаємо наскільки ділилась тірська міна 100 драхм, або ж 60, на зразок ольвійської. На жаль, інформація про метрологічні стандарти Ніконія відсутня.

Статтю присвячено публікації вагових гирь з випадкових знахідок з Ольвії та її хори, що були передані в дарунок від В. О. Анохіна і зберігаються у фондах Інституту археології НАН України. Для цієї роботи було відібрано групу, що складається з 76 свинцевих різновагів у вигляді плиток підквадратної та підпрямокутної форми.

Усі досліджені екземпляри вагових нормативів можна розділити на 11 груп за метрологічними системами, до яких вони належать. Для зручності нижче наведено таблицю розподілу на групи за кількістю знахідок.

Перша і найчисленніша група гирь — фінікійська. До цієї групи увійшло 20 знахідок (номери за поданим каталогом 1, 17, 18, 19, 22, 26, 30, 31, 32, 34, 35, 38, 44, 45, 58, 59, 60, 69, 71, 75) (табл. 1: 1). Вага фінікійської міни становила

* ЧЕХОВИЧ Олександра Геннадіївна — лаборант I категорії відділу античної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-7428-8452, chekhovich@ukr.net

© О. Г. ЧЕХОВИЧ, 2019

320—347 г і ділилась на 100 драхм вагою 3,20—3,47 г (Чуистова 1962, с. 156).

Друга за кількістю група — ольвійська, вона складається з 14 екз. (номери за поданим каталогом 11, 12, 13, 14, 15, 16, 23, 24, 28, 29, 33, 36, 37, 43) (табл. 1: 2). Вага ольвійської міни становила 355—360 г і ділилася вона на 60 драхм (5,91—6,0 г) (Чуистова 1962, с. 156).

Третя група — пантикапейська рання. До неї увійшло 10 екз. (номери за поданим каталогом 3, 40, 41, 42, 46, 47, 48, 64, 67, 68) (табл. 1: 3). Вага ранньої пантикапейської міни становила 408—410 г і вміщувала 100 драхм вагою 4,08—4,1 г (Чуистова 1962, с. 157).

Четверта група — хіосько-родоська, також складається з 10 гирь (номери за поданим каталогом 6, 27, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 65, 66, 72) (табл. 1: 4). Вага міни цієї метрологічної системи становила 375—388 г і складалася із 100 драхм вагою 3,75—3,88 г (Чуистова 1962, с. 156).

П'яте місце займає аттична група, до якої увійшло сім гирь (номери за поданим каталогом 2, 4, 25, 62, 70, 74, 76) (табл. 1: 5). Пізня аттична міна мала 390—409 г і ділилася на 100 драхм вагою 3,9—4,09 г (Чуистова 1962, с. 153).

Шоста група — боспорська, до неї увійшло шість гирь (номери за поданим каталогом 5, 20, 21, 56, 57, 61) (табл. 1: 6). Вага більш пізньої боспорської міни становила 460—480 г і вміщувала 100 драхм вагою 4,6—4,8 г (Чуистова 1962, с. 157).

Сьома група — коринфська, до неї увійшло чотири гирі (номери на поданим каталогом 7, 8, 9, 63) (табл. 1: 7). Коринфська міна мала вагу

432 г і складалася з 50 статерів, а коринфський статер складався з трьох драхм вагою 2,88 г (Чуистова 1962, с. 157).

Восьма група — херсонеська, до неї увійшло два екз. (номери за поданим каталогом 39, 49) (табл. 1: 8). Вага херсонеської міни становила 202—210 г, і вміщувала 100 драхм вагою 2,02—2,10 г (Чуистова 1962, с. 156).

Дев'ята група — пізньоаттична важка, до неї належить одна знахідка (10 за поданим каталогом) (табл. 1: 9). Вага пізньоаттичної важкої міни становила 780—810 г і містила 100 драхм вагою 7,8—8,1 г (Чуистова 1962, с. 153).

Десята група — самоська також містить єдину знахідку (73 за поданим каталогом) (табл. 1: 10). Самоська міна важила 350 г і вміщувала 100 драхм вагою 3,5 г (Чуистова 1962, с. 157).

Одинадцята група — евбейсько-аттична також містить єдину знахідку (44 за поданим каталогом) (табл. 1: 11). Вага такої міни становила 425—437 г (Чуистова 1962, с. 154).

Таким чином, ця колекція випадкових знахідок із території Ольвії та її хори показує, що населення, що тут мешкало певний час користувалося фінікійською монетно-ваговою системою під час торгівлі. Досить численна ольвійська група вказує, що власна ольвійська метрологічна система, хоч і не була єдиною під час проведення торгівельних операцій, користувалася довірою і попитом серед місцевого населення. Знахідки гирь хіосько-родоської, аттичної, пізньоаттичної важкої, самоської та евбейсько-аттичної метрологічних систем нагадують про тісні економічні зв'язки Ольвійського полісу з різними еллінськими центрами.

Таблиця 1. Групи свинцевих гирь з Ольвії та її околиць за метрологічними системами

Table 1. Lead scale weights groups from Olbia and its suburbs by metrological systems

№ групи	Назва вагової системи	Кількість знахідок	Номери за каталогом
1	Фінікійська	20	1; 17; 18; 19; 22; 26; 30; 31; 32; 34; 35; 38; 44; 45; 58; 59; 60; 69; 71; 75
2	Ольвійська	14	11; 12; 13; 14; 15; 16; 23; 24; 28; 29; 33; 36; 37; 43
3	Пантикапейська рання	10	3; 40; 41; 42; 46; 47; 48; 64; 67; 68
4	Хіосько-родоська	10	6; 27; 50; 51; 52; 53; 54; 55; 65; 66; 72
5	Аттична	7	2; 4; 25; 62; 70; 74; 76
6	Боспорська	6	5; 20; 21; 56; 57; 61
7	Коринфська	4	7; 8; 9; 63
8	Херсонеська	2	39; 49
9	Пізньоаттична важка	1	10
10	Самоська	1	73
11	Евбейсько-аттична	1	44

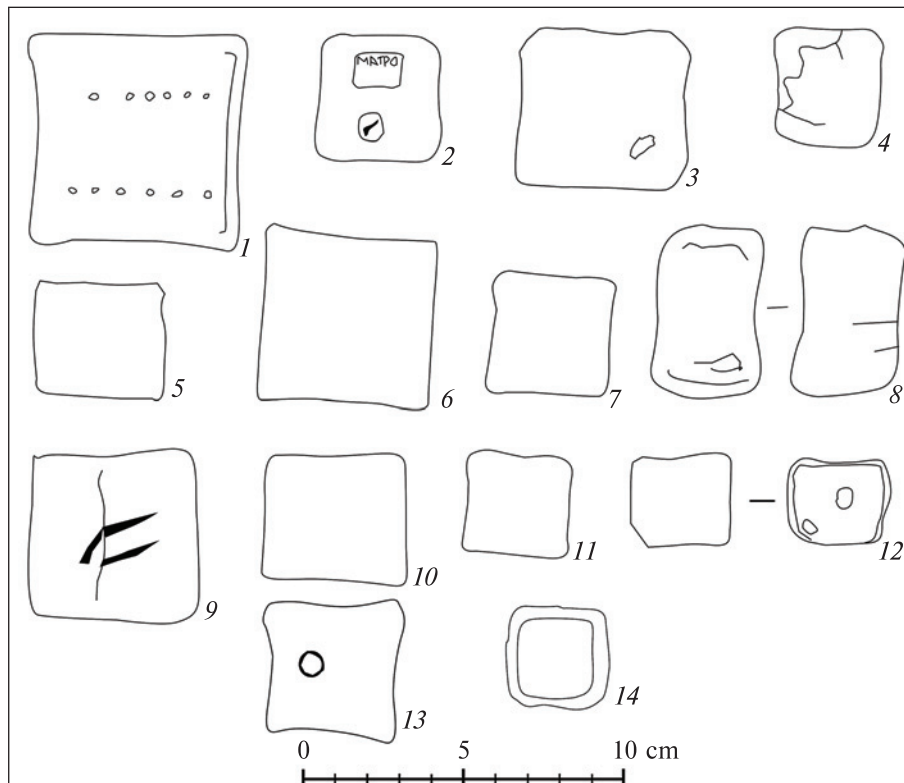

Рис. 1. Свинцеві гири вагових систем: 1 — фінікійської системи; 2, 4 — аттичної; 3 — пантикапейської; 5 — боспорської; 6 — хіосько-родоської; 7–9 — коринфської; 10 — пізньоаттичної; 11–14 — ольвійської

Fig. 1. Lead weights of the weighting systems: 1 — Phoenician; 2, 4 — antique; 3 — Panticapaeum; 5 — Bosporan; 6 — Chios-Rhodesian; 7–9 — Corinthian; 10 — Late antique; 11–14 — Olbian

ми. Наявність зразків різновагів ранньої херсонескої, пантикапейської і потім боспорської систем вказує на наявність тісних торговельних зв'язків між Ольвією та Боспорським царством а також Херсонесом.

Каталог гирь

1. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані злегка стиснуті до центру (№ 32)¹. З лицьового боку має нечітку рамку, а також наколоті два ряди по шість крапок. На поверхні є декілька незначних відколів, через які частину ваги втрачено. Розміри: 65 × 64 × 7,0 мм. Вага становить 308 г = 1 фінікійська міна (320–347 г) мінус 12 драхм (рис. 1)².

2. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути закруглені, грані незначно стиснуті до центру (№ 33). З лицьового боку два клейма. Верхнє — прямокутне із написом «ΜΑΤΡΟ», нижнє — кругле глибоке із зображенням рогу достатку. Розміри: 65 ×

64 × 15 мм. Вага становить 234 г = 1 ексагій (234 г) = 60 аттичних драхм (рис. 1).

3. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути закруглені, грані незначно стиснуті до центру (№ 34). З лицьового боку невеличке заглиблення, один з кутів має незначний відкол, через що частину ваги втрачено. Розміри: 50 × 46 × 18 мм. Вага становить 403,5 г = 1 пантикапейська рання міна (408–410 г) (рис. 1).

4. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути закруглені, грані нерівні (№ 35). Один кут має значний відкол, через що частину ваги втрачено. Розміри: 37 × 33 × 20 мм. Вага становить 228 г = 1 ексагій (234 г) = 60 аттичних драхм (рис. 1).

5. Гиря свинцева у вигляді плитки підпрямокутної форми, кути трішки закруглені, грані незначно стиснуті до центру (№ 36). Частину ваги втрачено через численні невеликі відколи. Розміри: 40 × 35 × 15 мм. Вага становить 222,48 г. Імовірно, гиря мала вагу у ½ боспорської міни (230–240 г) (рис. 1).

6. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути гострі, грані незначно стиснуті до центру (№ 37). На поверхні є тріщини і невеликі відколи, через які частину ваги втрачено. Розміри: 52 × 50 × 9,0 мм. Вага становить 219,7 г. Імовірно, гиря мала вагу в 1 хіосько-родоський ексагій = 60 хіоських драхм (225–232,8 г) (рис. 1).

7. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані незначно стис-

¹ Тут і далі по каталогу номери в дужках відповідають номерам за актом прийому на постійне зберігання до Науків фондів Інституту археології НАН України.

² Порядкові номери гирь у каталозі відповідають їх позиціям на рисунках.

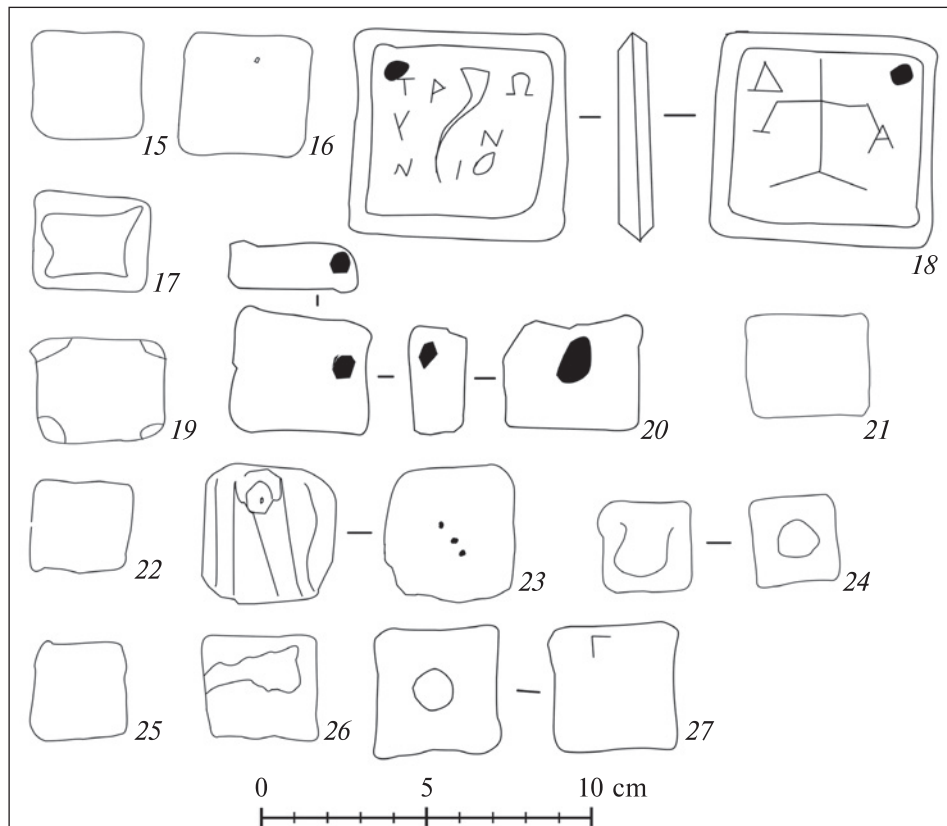

Рис. 2. Свинцеві гири вагових систем: 17–19, 22, 26 — фінікійської системи; 20, 21 — боспорської; 27 — хіосько-родоської; 15, 16, 23, 24 — ольвійської

Fig. 2. Lead weights of the weighting systems: 17–19, 22, 26 — Phoenician; 20, 21 — Bosporan; 27 — Chios-Rhodesian; 15, 16, 23, 24 — Olbian

нуті до центру (№ 38). Розміри: $37 \times 36 \times 14$ мм. Вага становить 214 г. Імовірно, гири мала вагу в $\frac{1}{2}$ коринфської міни (216 г) (рис. 1).

8. Гири свинцева у вигляді плитки підпрямокутної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні та незначно стиснуті до центру (№ 39). Лицьовий бік увігнутий у центрі та має нечітку рамку. Частину ваги втрачено через невелике заглиблення з лицьового боку. На звороті — дві насічки довга і коротка біля однієї з довгих граней. Розміри: $52 \times 30 \times 15$ мм. Вага становить 211,2 г. Можливо, гири мала вагу в $\frac{1}{2}$ коринфської міни (216 г) (рис. 1).

9. Гири свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути закруглені, грані незначно стиснуті до центру (№ 40). З лицьового боку набито дві паралельні діагональні глибокі лінії (надруби), а також короткий наскрізний проруб. Ближче до центру гири проходить глибока тріщина, на одній з бокових граней є декілька відколів, через що частину ваги втрачено. Розміри: $51 \times 50 \times 9,0$ мм. Вага становить 210,05 г. Імовірно, гири мала вагу у $\frac{1}{2}$ коринфської міни (216 г) (рис. 1).

10. Гири свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, рівні (№ 41). Розміри: $44 \times 39 \times 7,0$ мм. Вага становить 131,80 г, що дорівнює вазі $\frac{1}{6}$ пізнюаттичної важкої міни (130–136 г) (рис. 1).

11. Гири свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані рівні (№ 42). Розміри: $33 \times 32 \times 12$ мм. Вага становить 119 г, що дорівнює вазі у $\frac{1}{2}$ ольвійської міни (118,1–120 г) (рис. 1).

12. Гири свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно стиснуті до центру (№ 43). З лицьового боку є тонка рамка, в одному з кутів якої набито кружечок, у центрі надкарбовано зображення, яке не читається через пошкодження. Частину ваги втрачено через відколи. Розміри: $27 \times 35 \times 12$ мм. Вага становить 112,60 г. Імовірно, гири мала вагу у $\frac{1}{2}$ ольвійської міни (106,7–115,6 г) мінус 1 драхму (5,91–6 г) (рис. 1).

13. Гири свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути закруглені, грані стиснуті до центру, нерівні (№ 44). З лицьового боку набито кружечок. Частину ваги втрачено через відколи. Розміри: $38 \times 35 \times 7,0$ мм. Вага становить 107,32 г. Імовірно, гири мала вагу у $\frac{1}{2}$ ольвійської міни (118–120 г) мінус 1 драхма (5,91–6,00 г) (рис. 1).

14. Гири свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути закруглені, грані незначно стиснуті до центру, нерівні (№ 45). Частину ваги втрачено через великі відколи. Розміри: $34 \times 34 \times 10$ мм. Вага становить 115,02 г. Можливо, гири мала вагу у $\frac{1}{2}$ ольвійської міни (118–120 г), або 30 хіоських драхм (117 г) (рис. 1).

15. Гири свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути закруглені, грані незначно стиснуті до центру (№ 46). На всіх чотирьох гранях нерівні і нерівномірні насічки. Частину ваги втрачено через невеликі відколи. Розміри: $35 \times 33 \times 9,0$ мм. Вага становить 114,58 г. Імовірно, гири мала вагу у $\frac{1}{2}$ ольвійської міни (118–120 г), або 30 хіоських драхм (117 г) (рис. 2).

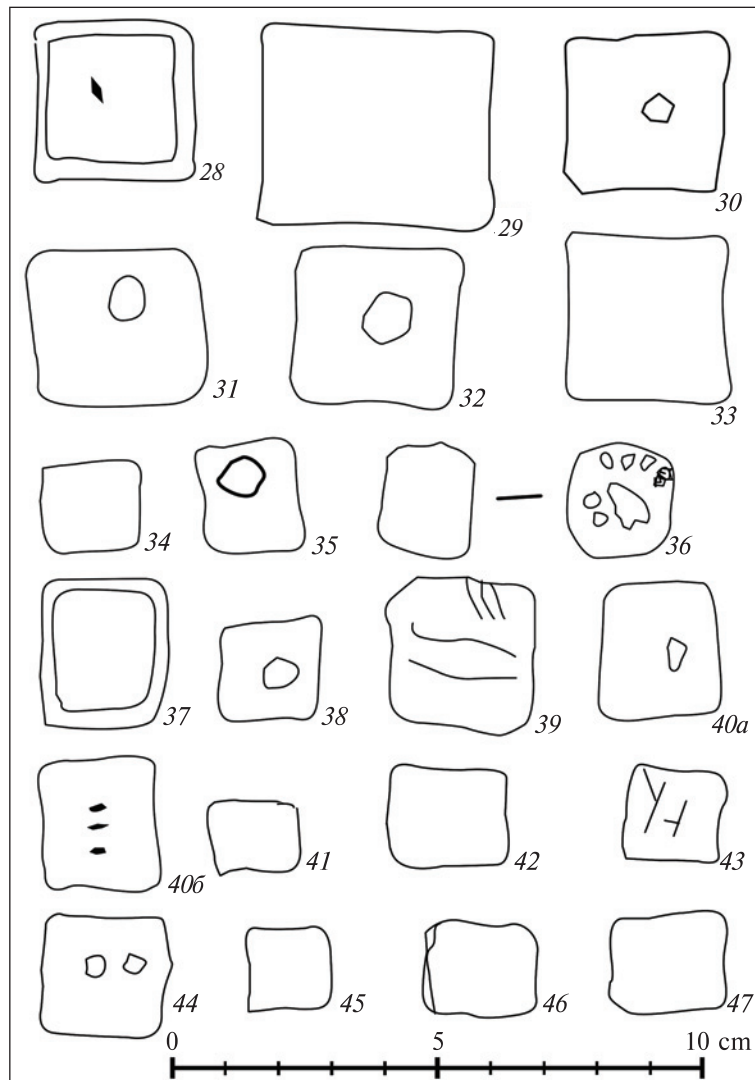

Рис. 3. Свинцеві гири вагових систем: 30–32, 34, 35, 38, 45 — фінікійської системи; 44 — евбейсько-аттичної; 40a, б–42, 46, 47 — пантикапейської; 39 — херсонеської; 28, 29, 33, 36, 37, 43 — ольвійської

Fig. 3. Lead weights of the weighting systems: 30–32, 34, 35, 38, 45 — Phoenician; 44 — Euboea-Attica; 40a, b–42, 46, 47 — Panticapaeum; 39 — Chersonesus; 28, 29, 33, 36, 37, 43 — Olbian

16. Ги́ря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути закруглені, грані нерівні, незначно стиснуті до центру, нерівні (№ 47). Поверхня лицьового боку втиснута, ближче до однієї з граней наколото одну крапку. Частину ваги втрачено через невеликі відколи. Розміри: $39 \times 37 \times 8,0$ мм. Вага становить 113,63 г. Імовірно, ги́ря мала вагу в $\frac{1}{3}$ ольвійської міни (118–120 г) мінус 1 драхма (5,91–6,00 г) (рис. 2).

17. Ги́ря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути закруглені, грані нерівні, незначно стиснуті до центру (№ 48). З лицьового боку нанесений орнамент хутра (руно) вівці у рельєфній рамці. Частину ваги втрачено через невеликі відколи. Розміри: $35 \times 29 \times 10$ мм. Вага становить 106 г. Можливо, ги́ря мала вагу в $\frac{1}{3}$ фінікійської міни (106,7–115,6 г) (рис. 2).

18. Ги́ря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трохи закруглені, грані рівні, чітка рамка прикрашає лицьовий та зворотний бік, бокові грані не виділено додатковою гранню — гострим кутом по всьо-

му периметру ги́рі (№ 49). З лицьового боку рельєфне зображення рога достатку, навколо якого розташовані рельєфні грецькі літери «ΤΡΥΝΩΝΙΟ». На звороті також є рельєфне зображення ваг, зліва від яких читається літера «Δ», а з права — «Α». У верхньому лівому куті ги́рі — наскрізний отвір. Частину ваги втрачено через отвір і невеликі відколи. Розміри: $53 \times 52 \times 7,0$ мм. Вага становить 103,55 г. Імовірно, ги́ря мала вагу в $\frac{1}{3}$ фінікійської міни (106,7–115,6 г) (рис. 2).

19. Ги́ря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути закруглені, грані нерівні, незначно стиснуті до центру (№ 50). З лицьового боку рельєфно виділені кути. Частину ваги втрачено через невеликі відколи. Розміри: $37 \times 35 \times 9,0$ мм. Вага становить 101,7 г. Імовірно, ги́ря мала вагу $\frac{1}{3}$ фінікійської міни (106,7–115,6 г) (рис. 2).

20. Ги́ря свинцева у вигляді плитки підпрямокутної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно стиснуті до центру (№ 84). Має наскрізні отвори,

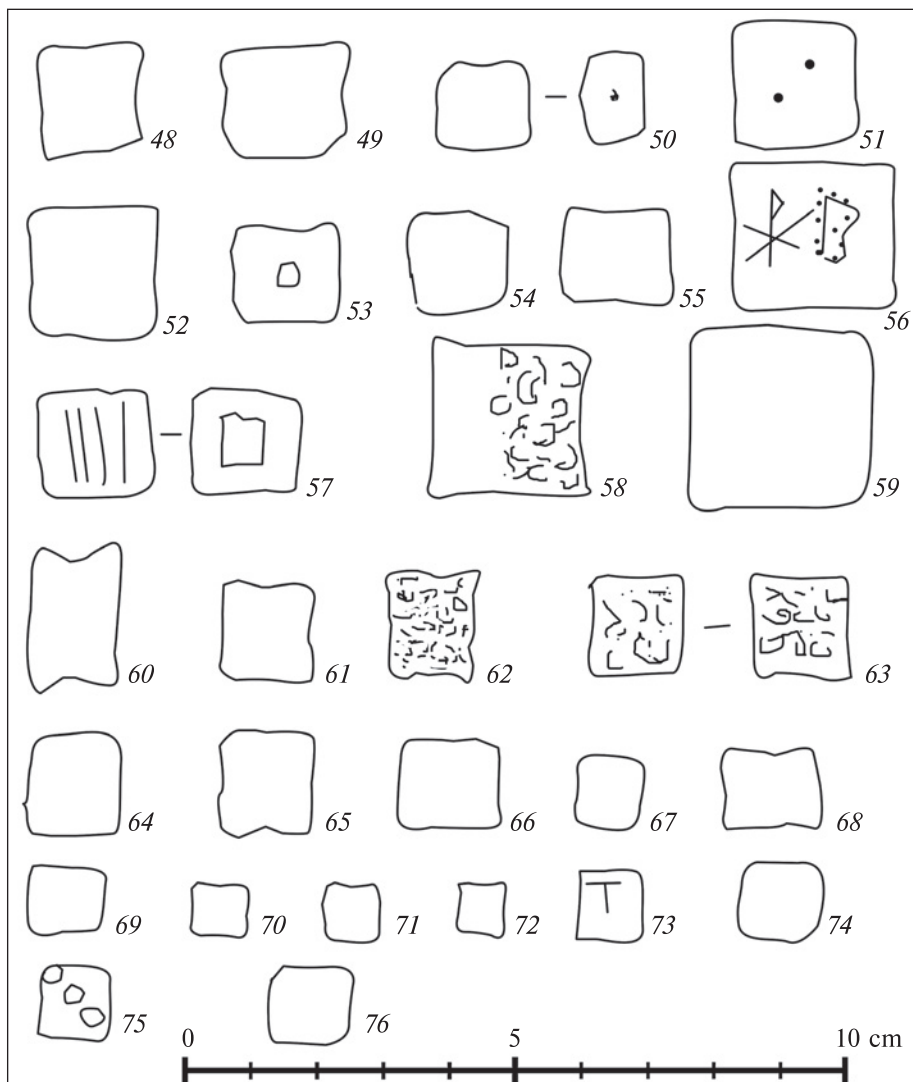

Рис. 4. Свинцеві гири вагових систем: 58–60, 69, 71, 75 — фінікійської системи; 62, 70, 74, 76 — аттичної; 48, 64, 67, 68 — пантикапейської; 56, 57, 61 — боспорської; 50–55, 65, 66, 72 — хіосько-родоської; 63 — коринфської; 73 — самоської; 49 — херсонеської

Fig. 4. Lead weights of the weighting systems: 58–60, 69, 71, 75 — Phoenician; 62, 70, 74, 76 — Attica; 48, 64, 67, 68 — Panticapaeum; 56, 57, 61 — Bosporan; 50–55, 65, 66, 72 — Chios-Rhodesian; 63 — Corinthian; 73 — Samos; 49 — Chersonesus

заповнені залізом. Частину ваги втрачено через невеликі відколи. Розміри: 32 × 28 × 11 мм. Вага становить 92,56 г. Імовірно, гиря мала вагу 1/5 боспорської міни (92–96 г) (рис. 2).

21. Гиря свинцева у вигляді плитки підпрямокутної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно стиснуті до центру (№ 85). Розміри: 41 × 35 × 7,0 мм. Вага становить 94,8 г. Можливо, гиря мала вагу 1/5 боспорської міни (92–96 г) (рис. 2).

22. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно стиснуті до центру (№ 86). Розміри: 29 × 27 × 11 мм. Гиря не чищена. Вага становить 83,76 г. Можливо, гиря мала вагу 1/4 фінікійської міни (80–86,75 г) (рис. 2).

23. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути закруглені, грані нерівні (№ 87). З лицьового боку нечітке зображення триножника (?), на звороті наколоті три крапки по діагоналі. Частину ваги втрачено через невеликі відколи. Розміри: 38 × 35 ×

0,5 мм. Вага становить 69,77 г. Імовірно, гиря мала вагу в 1/5 ольвійської міни (71–72 г) (рис. 2).

24. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно стиснуті до центру (№ 88). З лицьового боку набитий символ, що нагадує незакінчене коло, на звороті в центрі набито коло. Частину ваги втрачено через невеликі відколи. Розміри: 27 × 26 × 9,0 мм. Вага становить 69,54 г. Імовірно, гиря мала вагу у 1/5 ольвійської міни (71–72 г) (рис. 2).

25. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно стиснуті до центру (№ 89). Розміри: 27 × 26 × 8,0 мм. Вага становить 65,13 г. Імовірно, гиря мала вагу у 1/5 аттичної пізньої міни (65–68 г) (рис. 2).

26. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно стиснуті до центру (№ 90). Лицева сторона рівна, на звороті — вибірка. Частину ваги втрачено через ви-

бірку. Розміри: $33 \times 30 \times 6,0$ мм. Вага становить 64,50 г. Імовірно, гіря мала вагу у $\frac{1}{8}$ фінікійської міни (106,7—115,6 г) (рис. 2).

27. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані незначно стиснуті до центру (№ 91). З лицьового боку викарбувано літеру «О», на звороті — «Г». Розміри: $31 \times 30 \times 6,0$ мм. Вага становить 61,32 г. Імовірно, гіря мала вагу у $\frac{1}{8}$ хіосської міни (62,5—64,5 г) (рис. 2).

28. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані незначно стиснуті до центру, нерівні (№ 92). З лицьового боку є чітка рельєфна рамка, в центрі — невеликий проруб. Розміри: $27 \times 26 \times 9,0$ мм. Вага становить 58,9 г. Імовірно, гіря мала вагу у $\frac{1}{8}$ ольвійської міни (59,50—60 г), або 10 драхм (рис. 3).

29. Гіря свинцева у вигляді плитки підпрямокутної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, ледь притиснуті (№ 93). Розміри: $38 \times 34 \times 4,0$ мм. Вага становить 58,3 г. Імовірно, гіря мала вагу у $\frac{1}{8}$ ольвійської міни (59,50—60 г), або 10 драхм (рис. 3).

30. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, ледь притиснуті (№ 94). З лицьового боку в центрі набито кружечок. Розміри: $24 \times 24 \times 10$ мм. Вага становить 55,3 г. Імовірно, гіря мала вагу у $\frac{1}{8}$ фінікійської міни (53,35—57,80 г) (рис. 3).

31. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, ледь притиснуті (№ 95). З лицьового боку в центрі набито кружечок, біля якого неглибока вибірка, зроблена для зменшення ваги в давнину. Розміри: $32 \times 30 \times 6,0$ мм. Вага становить 54,6 г. Імовірно, гіря мала вагу у $\frac{1}{8}$ фінікійської міни (53,35—57,80 г) (рис. 3).

32. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, ледь притиснуті (№ 96). З лицьового боку в центрі набито кружечок. Розміри: $31 \times 30 \times 5,0$ мм. Вага становить 54,2 г. Імовірно, гіря мала вагу у $\frac{1}{8}$ фінікійської міни (53,35—57,80 г) (рис. 3).

33. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані притиснуті до центру (№ 97). Розміри: $30 \times 30 \times 5,0$ мм. Вага становить 43,86 г. Імовірно, гіря мала вагу у $\frac{1}{8}$ ольвійської міни (44,35—45 г) (рис. 3).

34. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні (№ 98). Розміри: $19 \times 19 \times 13$ мм. Вага становить 42,92 г. Імовірно, гіря мала вагу у $\frac{1}{8}$ фінікійської міни (40—43,35 г) (рис. 3).

35. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані притиснуті до центру (№ 99). Лицева сторона пошкоджена, але проглядає рельєфне коло. Розміри: $21 \times 19 \times 10$ мм. Вага становить 39,6 г. Імовірно, гіря мала вагу у $\frac{1}{8}$ фінікійської міни (40—43,35 г) (рис. 3).

36. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути закруглені, грані нерівні (№ 100). На звороті є неглибокі округлі отвори, ймовірно для зменшення ваги в давнину. Розміри: $21 \times 19 \times 7,0$ мм. Вага становить 29,83 г. Імовірно, гіря мала вагу у 5 ольвійських драхм (29,55—30 г) (рис. 3).

37. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні (№ 101).

З лицьового боку є нечітка рамка. Розміри: $28 \times 23 \times 5,0$ мм. Вага становить 29,33 г. Імовірно, гіря мала вагу у 5 ольвійських драхм (29,55—30 г) (рис. 3).

38. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 102). З лицьового боку в центрі набито кружечок. Розміри: $19 \times 18 \times 8,0$ мм. Вага становить 26,41 г. Імовірно, гіря мала вагу у 8 фінікійських драхм, або 2 тетрадрахми (25,80—27,56 г) (рис. 3).

39. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути закруглені (№ 103). З лицьового боку нанесено насічки: три паралельних коротких насічки ближче до однієї з граней та дві нерівних паралельних довгих насічки в центрі. Розміри: $29 \times 28 \times 3,0$ мм. Вага становить 25,91 г. Імовірно, гіря мала вагу у $\frac{1}{8}$ херсонської міни (25,25—26,25 г) (рис. 3).

40а і б. Гіря свинцева у вигляді плитки підпрямокутної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 104). З лицьового боку зміщений від центру виступ, на звороті — три паралельні короткі глибокі зарубки. Розміри: $26 \times 22 \times 5,0$ мм. Вага становить 24,45 г. Імовірно, гіря мала вагу у 6 пантикапейських драхм (24,48—24,60 г) (рис. 3).

41. Гіря свинцева у вигляді плитки підпрямокутної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 105). Частину ваги втрачено через невеликий відкол. Розміри: $16 \times 13 \times 12$ мм. Вага становить 24,25 г. Імовірно, гіря мала вагу у 6 пантикапейських драхм (24,48—24,60 г) (рис. 3).

42. Гіря свинцева у вигляді плитки підпрямокутної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 51). Частину ваги втрачено через невеликий відкол. Розміри: $22 \times 18 \times 5,0$ мм. Вага становить 24,21 г. Імовірно, гіря мала вагу у 6 пантикапейських драхм, або 3 обола (24,48—24,60 г) (рис. 3).

43. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 53). З лицьового боку читається літера «Y» та частково читається (ліва частина) літера «A». Розміри: $17 \times 16 \times 6,0$ мм. Вага становить 17,64 г. Імовірно, гіря мала вагу у 3 ольвійські драхми (17,73—18 г) (рис. 3).

44. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані рівні. З лицьового боку набито два кружечки (№ 54). Розміри: $22 \times 21 \times 4,0$ мм. Вага становить 17,18 г. Імовірно, гіря мала вагу у 2 аттичні драхми (еврейсько-аттична важка вагова норма) (17,48 г) (рис. 3).

45. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 55). Поверхня пошкоджена коррозією. Розміри: $15 \times 15 \times 7,0$ мм. Вага становить 16,69 г. Імовірно, гіря мала вагу у 5 фінікійських драхм (16—17,15 г) (рис. 3).

46. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 56). З лицьового боку є нечітка рамка з одного боку. Розміри: $20 \times 17 \times 5,0$ мм. Вага становить 16,39 г. Імовірно, гіря мала вагу у 4 пантикапейських драхми, або 1 тетрадрахму (16,32—16,40 г) (рис. 3).

47. Гіря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно

но притиснуті до центру (№ 57). Частину ваги втрачено через невеликий відкол. Розміри: $20 \times 18 \times 4,0$ мм. Вага становить 16,20 г. Імовірно, гиря мала вагу у 4 пантикапейських драхми, або 1 тетрадрахму (16,32—16,40 г) (рис. 3).

48. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 58). Частину ваги втрачено через корозію. Розміри: $15 \times 14 \times 7,0$ мм. Вага становить 16,10 г. Імовірно, гиря мала вагу у 4 пантикапейських драхми, або 1 тетрадрахму (16,32—16,40 г) (рис. 4).

49. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 59). Частину ваги втрачено через невеликий відкол та корозію. Розміри: $18 \times 17 \times 5,0$ мм. Вага становить 15,86 г. Імовірно, гиря мала вагу у 8 херсонських драхм, або 2 тетрадрахми (16,06—16,08 г) (рис. 4).

50. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 60). У центрі однієї з граней наколото крапку. Розміри: $13 \times 13 \times 8,0$ мм. Вага становить 15,60 г. Імовірно, гиря мала вагу у 4 родоських драхми, або 1 тетрадрахму (15,0—15,6 г) (рис. 4).

51. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 61). З лицьового боку наколото дві крапки по діагоналі. Розміри: $18 \times 18 \times 4,0$ мм. Вага становить 15,46 г. Імовірно, гиря мала вагу у 4 родоських драхм, або 1 тетрадрахми (15,0—15,6 г) (рис. 4).

52. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 62). Частину ваги втрачено через невеликий відкол. Розміри: $18 \times 18 \times 4,0$ мм. Вага становить 16,20 г. Імовірно, гиря мала вагу у 4 родоських драхм, або 1 тетрадрахми (15,0—15,6 г) (рис. 4).

53. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані рівні, незначно притиснуті до центру (№ 63). З лицьового боку в центрі набито кружечок. Розміри: $15 \times 15 \times 6,0$ мм. Вага становить 15,35 г. Імовірно, гиря мала вагу у 4 родоських драхми, або 1 тетрадрахми (15,0—15,6 г) (рис. 4).

54. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 64). Розміри: $15 \times 14 \times 6,0$ мм. Вага становить 15,18 г. Імовірно, гиря мала вагу у 4 родоських драхм або 1 тетрадрахми (15,0—15,6 г) (рис. 4).

55. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 65). Розміри: $13 \times 11 \times 9,0$ мм. Вага становить 15,08 г. Імовірно, гиря мала вагу у 4 родоських драхм або 1 тетрадрахми (15,0—15,6 г) (рис. 4).

56. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 67). З лицьового боку прошкрібани знаки, поверху правого крапками наколото контур літери «В». Розміри: $23 \times 22 \times 3,0$ мм. Вага становить 14,58 г. Імовірно, гиря мала вагу у 2 боспорських статера (13,8—14,6 г) (рис. 4).

57. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 68). З лицьового боку нечіткий відтиск, на звороті 4 паралельні лінії насічки. Розміри: $16 \times 15 \times 6,0$ мм. Вага становить 14,56 г. Імовірно, гиря мала вагу у 2 боспорських статера (13,8—14,6 г) (рис. 4).

58. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 69). З лицьового боку імітація овечої шкіри (руна). Розміри: $21 \times 21 \times 2,0$ мм. Вага становить 12,91 г. Імовірно, гиря мала вагу у 4 фінікійських драхми, або 1 тетрадрахми (12,8—13,78 г) (рис. 4).

59. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 70). Частину ваги втрачено через відкол. Розміри: $26 \times 26 \times 2,0$ мм. Вага становить 12,65 г. Імовірно, гиря мала вагу у 4 фінікійських драхми, або 1 тетрадрахми (12,8—13,78 г) (рис. 4).

60. Гиря свинцева у вигляді плитки форми астрала, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 74). Розміри: $20 \times 13 \times 5,0$ мм. Вага становить 10,14 г. Імовірно, гиря мала вагу у 3 фінікійських драхми (9,60—10,31 г) (рис. 4).

61. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 75). Розміри: $13 \times 13 \times 5,0$ мм. Вага становить 9,31 г. Імовірно, гиря мала вагу у 2 боспорських драхми, або 1 статер (9,2—9,6 г) (рис. 4).

62. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 76). З лицьового боку орнамент у вигляді овечої шкіри (руна). Розміри: $14 \times 13 \times 5,0$ мм. Вага становить 8,8 г. Імовірно, гиря мала вагу у 1 аттичної важкої драхми (8,74—8,8 г) (рис. 4).

63. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 77). На лицевій і на зворотній сторонах орнамент у вигляді овечої шкіри (руна). Розміри: $14 \times 13 \times 5,0$ мм. Вага становить 8,68 г. Імовірно, гиря мала вагу у 3 коринфських драхм (8,68 г) (рис. 4).

64. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 79). Розміри: $14 \times 14 \times 4,0$ мм. Вага становить 8,18 г. Імовірно, гиря мала вагу у 2 пантикапейських ранніх драхми, або 1 статер (8,16—8,2 г) (рис. 4).

65. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 81). Розміри: $15 \times 13 \times 4,0$ мм. Вага становить 7,55 г. Імовірно, гиря мала вагу у 2 родоських драхми, або 1 статер (7,5—7,76 г) (рис. 4).

66. Гиря свинцева у вигляді плитки підпрямокутної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 82). Розміри: $14 \times 12 \times 4,0$ мм. Вага становить 7,5 г. Імовірно, гиря мала вагу у 2 родоських драхми, або 1 статер (7,5—7,76 г) (рис. 4).

67. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 115). Розміри: $10 \times 9,0 \times 4,0$ мм. Вага становить 3,96 г. Імовірно, гиря мала вагу у 1 пантикапейської ранньої драхми (3,96—4,1 г) (рис. 4).

68. Гиря свинцева у вигляді плитки підпрямокутної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 116). Незначна втрата ваги. Розміри: 14 × 10 × 2,0 мм. Вага становить 3,95 г. Імовірно, гиря мала вагу 1 пантикапейської ранньої драхми (3,96—4,1 г) (рис. 4).

69. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 117). Розміри: 10 × 10 × 3,0 мм. Вага становить 3,39 г. Імовірно, гиря мала вагу 1 фінікійської драхми (3,20—3,47 г) (рис. 4).

70. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 120). Розміри: 8,0 × 8,0 × 4,0 мм. Вага становить 2,84 г. Імовірно, гиря мала вагу 1 аттичний тетробол (2,84—2,88 г) (рис. 4).

71. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 121). Розміри: 8,0 × 8,0 × 4,0 мм. Вага становить 2,76 г. Імовірно, гиря мала вагу 1 фінікійський пентобол (2,76—2,9 г) (рис. 4).

72. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 122). Розміри: 7,0 × 7,0 × 5,0 мм. Вага становить 2,63 г. Імовірно, гиря мала вагу 1 родоський тетробол (2,6—2,65 г) (рис. 4).

73. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 123). З лицьового боку набито літеру «Т». Розміри: 10 × 9,0 × 3,0 мм. Вага становить 2,17 г. Імовірно, гиря мала вагу 1 самоський тетробол (2,16—2,18 г) (рис. 4).

74. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 124). Частина ваги втрачена через відкол одного куточка. Розміри: 10 × 10 ×

2,0 мм. Вага становить 1,97 г. Імовірно, гиря мала вагу 1 аттичний триобол (2,15 г) (рис. 4).

75. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 125). З лицьового боку набито три кружечка. Розміри: 10 × 10 × 1,5 мм. Вага становить 1,72 г. Імовірно, гиря мала вагу 1 фінікійський триобол (1,72—1,74 г) (рис. 4).

76. Гиря свинцева у вигляді плитки підквадратної форми, кути трішки закруглені, грані нерівні, незначно притиснуті до центру (№ 126). Розміри: 11 × 11 × 1,1 мм. Вага становить 1,45 г. Імовірно, гиря мала вагу 1 аттичний диобол (1,44—1,46 г) (рис. 4).

Бертъе-Делагард, А. Л. 1911. Относительная стоимость монетных металлов на Боспоре и Борисфене в I половине IV в. до н. э. *Нумизматический сборник. I*. Москва, с. 1—100.

Блаватский, В. Д. 1955. О пантикапейской весовой системе. *Советская археология, XXIII*, с. 201—206.

Зограф, А. Н. 1951. Античные монеты. *Материалы и исследования по археологии, 16*, с. 13—212.

Клейман, И. Б. 1987. Работы в Тире. *Археологические открытия — 1985*. Москва, с. 19—25.

Клейман, И. Б. 1989. К изучению весовой метрологии Тира. *Археологические памятники степей Поднепровья и Подунавья*. Киев, с. 337—338.

Коцура, А. Г. 2010. Весовые гири из Тира. *Тира-Белгород-Аккреман (материалы исследований)*. Одесса, с. 139—143.

Крапивина, В. В. 1980. Весовые гири из Ольвии. *Исследования по античной археологии Северного Причерноморья*. Киев, с. 83—98.

Чуистова, Л. И. 1962. Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье. *Археология и история Боспора. II*. Симферополь, с. 7—235.

Надійшла 01.10.2019

А. Г. Чехович

Лаборант I категорії отдела античной археологии Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-7428-8452, chekhovich@ukr.net

НОВЫЕ НАХОДКИ СВИНЦОВЫХ ВЕСОВЫХ ГИРЬ ИЗ ОЛЬВИИ И ЕЕ ХОРЫ

Статья посвящена публикации разновесных гирь античного времени, хранящихся в коллекции фондов Института археологии Национальной академии наук Украины, переданных в дар В. А. Анохиным. Коллекция содержит разновесы в виде подквадратных и подпрямоугольных плиток из свинца и из бронзы, круглые свинцовые гири, гири из бронзовых монет, которые происходят из случайных находок, сделанных на территории Ольвии и ее хоры, и на других памятниках.

Были отобраны свинцовые гири подквадратной и подпрямоугольной формы, относящиеся к античным денежно-весовым системам VI—I вв. до н. э.

Общее количество обработанных предметов составляет 147 экз., отобранных из общей коллекции. Каждая гиря была взвешена и детально изучена. На основании чего вес каждого предмета был соотнесен с существующими в античное время денежно-весовыми системами. Таким образом, удалось определить, к какой из метрологических норм принадлежит каждый конкретный экземпляр.

В статье помещен каталог, который насчитывает 76 весовых свинцовых гирь. В нем приводится описание, размеры, вес и метрологическая система, к которой относится находка.

Удалось выделить экземпляры, относящиеся к Северопонтийским денежно-весовым системам: группа мелких разновесов ольвийской нормативной метрологической системы, а также ранней пантикапейской, боспорской, херсонесской, и непосредственно к системам древнегреческих и древневосточных центров: финикийская, эвбейско-аттическая, тяжелая поздняя аттическая, эгинская, хиосско-родосская, коринфская. Самой большой группой обработанных гирь оказалась группа гирь относящихся к финикийской монетно-весовой системе, в нее

вошло 20 находок разновесов. В числе исследованных гирь ольвийская метрологическая система представлена 14 разновесными плитками. Ранняя пантикапейская система и хиосско-родосская состоят из 10 экз. каждая. В группе аттических гирь вошло восемь находок. К боспорской группе относится шесть гирь. Коринфская нормативно-весовая система представлена в этой коллекции четырьмя разновесами. Херсонесская весовая система представлена двумя экземплярами. Также в процессе исследования удалось выделить по одной гире, относящейся к самосской, позднеаттической тяжелой и эвбейско-аттической системам.

К л ю ч е в ы е с л о в а: весовые гири, Ольвия, весовая система, метрология, античное время, мина, драхма.

Oleksandra H. Chekhovych

Laboratory assistant of the 1st category in the Classical Archaeology Department of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, ORCID 0000-0002-7428-8452, chekhovich@ukr.net

NEW LEAD SCALE WEIGHTS FROM OLBIA AND ITS CHORA

In the article scale weights of ancient time, stored in the collection of funds of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, donated by V. O. Anokhin, are published. The collection contains weights in the form of sub-square and sub-rectangular tiles made of lead and bronze, round lead weights, weights made of bronze coins that come from random finds made from the territory of Olbia and its chora, and other monuments.

For this work there were selected lead weights of sub-square and sub-rectangular shapes related to antique money-weight systems of the VI—I c. BC.

The total number of examined items is 147, selected from the general collection. Each weight was measured and studied in detail. The weight of each item was correlated with the existing monetary systems of antiquity. Thus, it was possible to determine to which of the metrological standards each particular item belongs.

The article contains a catalogue of 76 scale lead weights. A description, dimensions, weight and metrological system to which the find belongs are also mentioned.

During processing the materials, it was possible to distinguish items related to the North Pontic money-weight systems: a group of small weights of Olbian normative metrological system, as well as the early Pantikapaeum, Bosporan, Chersonesus, and directly to the systems of ancient Greek and ancient Eastern centers: Phoenician, Euboea-Attica, heavy late Attica, Aeginian, Chios-Rhodesian, Corinthian.

The largest group of examined weights was the group related to the Phoenician coin-weight system; it included 20 finds. Among the weights studied, Olbian metrological system is represented by 14 scale tiles. The early Pantikapaeum and the Chios-Rhodesian system consist of 10 items each. The group of Attica weights included 8 finds. 6 weights belong to the Bosporan group. The Corinthian regulatory weight system is represented in the collection by four items. Chersonesus weighing system is represented by two examples. Also, during the research, it was possible to separate out one weight each related to the Samos, heavy late Attica and Euboea-Attica systems.

К е y w o r d s: scale weights, Olbia, weighting system, metrology, antiquity, mina, drachma.

References

- Berte-Delagard, A. L. 1911. Otnositelnaia stoimost monetnykh metallov na Bospore i Borisfene v I polovine IV v. do n. e. *Numizmaticheskii sbornik. I.* Moskva, p. 1-100.
- Blavatskii, V. D. 1955. O pantikapeiskoi vesovoi sisteme. *Sovetskaia arkheologiya. XXIII.* p. 201-206.
- Chuiustova, L. I. 1962. Antichnye i srednevekove vesovye sistemy, imevshie khozhdenie v Severnom Prichernomore. *Arkheologiya i istoriya Bospora. II.* Simferopol. p. 7-235.
- Kleiman, I. B. 1987. Raboty v Tiry. *Arkheologicheskie otkrytiia* - 1985. Moskva. p. 19-25.
- Kleiman, I. B. 1989. K izucheniiu vesovoi metrologii Tiry. *Arkheologicheskie pamiatniki stepei Podnestrovia i Podunavia.* Kiev. p. 337-338.
- Kotsura, A. G. 2010. Vesovye giri iz Tiry. *Tira-Belgorod-Akkreman (materialy issledovaniia).* Odessa. p. 139-143.
- Krapivina, V. V. 1980. Vesovye giri iz Olvii. *Issledovaniia po antichnoi arkheologii Severnogo Prichernomoria.* Kiev. p. 83-98.
- Zograf, A. N. 1951. Antichnye monety. *Materialy i issledovaniia po arkheologii. 16.* p. 13-212.

С. А. Задніков *

ПОСЕЛЕННЯ ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКОГО ЧАСУ В ХАРКОВІ

У 2007 р. у м. Харків було виявлено нове поселення початку I тис н. е., на якому проведено рятівні археологічні дослідження. Досліджено 102 м², з'ясовано потужність культурного шару на різних ділянках, виявлено дві господарські ями та уламки кераміки пізньозарубинецького часу. Керамічний комплекс та великий відсоток лощеного посуду, знайденого під час дослідження, характерний для пам'яток типу Картамишево-2–Тернівка-2. Таким чином, розкоп дозволив отримати певне уявлення про життя давнього населення та зафіксувати місце розташування однієї із садиб I–II ст. н. е.

К л ю ч о в і с л о в а: м. Харків, Саржин Яр, кераміка, лощений посуд, поселення пізньозарубинецького часу.

Археологічні пам'ятки початку I тис н. е. на території Харківщини слабо досліджені. Сьогодні відомо небагато поселень, що належать до цього періоду. Одне з перших було виявлено та досліджено ще 1960 р. В. І. Митрофановою в зоні будівництва Печенізького водосховища — Новодонівка I (Обломский, Терпиловский 1991, с. 136—137; Обломский 1991, с. 250—251; Обломский, Терпиловский 2010, с. 142—143, рис. 131). Кераміка пізньозарубинецького часу відома й на поселеннях Занки (Дьяченко 1992, с. 21), Раківка 1 (Любичев 1993; Обломский, Терпиловский 2010, с. 142), Тимченки 2 (Петренко 1978, с. 5—8; Обломский, Терпиловский 2010, с. 144), Колісники (Любичев 1997; Обломский, Терпиловский 2010, с. 143—144, рис. 132, 133) та Рідний Край 1 (Обломский, Терпиловский 1991, с. 137; Обломский 1991, с. 252—253; Обломский, Терпиловский 2010, с. 144—145, рис. 134, 135). У 2007 р. під час проведення рятівних досліджень у північній частині м. Харків, в уроч. Саржин Яр, було виявлено нове поселення цього періоду.

Сьогодні в цьому урочищі, що розрізає вододільну височину річок Харків та Лопань, відомо два різночасних поселення (рис. 1). Одне з них, що належить до скіфського періоду було відкрите в 1926 р. І. М. Луцкевичем (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 34). У зв'язку з початком будівництва т. з. «Комсомольського ставка» у травні 1948 р. в Саржином Яру експедицією Харківського історичного музею під керівництвом І. Ф. Левицького, разом зі співробітниками Т. І. Улезко, В. І. Резніченко, Л. П. Ланде, було організовано обстеження території майбутнього водосховища (Левицький 1948). На одному з мисів, на лівому схилі Саржиного Яру, в урвищі було зафіксовано культурний шар поселення скіфського часу. У цьому місці було закладено розкоп площею 320 м², в якому виявлено п'ять приміщень (Левицький 1948). На північ та схід від розкопу бульдозером було знято ґрунт до суглинку. На цій поверхні зафіксовано ще шість скупчень від приміщень (Левицький 1948, с. 3). У 1980-ті рр. поселення оглянув Б. А. Шрамко. 2006 р. співробітники ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» на частині поселення, розташованій на вул. Дерев'янка, ріг вул. Сумської, у зв'язку з будівництвом спортивного комплексу провели рятівні археологічні дослідження. Під час розкопок виявлено 42 господарських комплекси (Шрамко І. 2007; Шрамко, Задніков, Пеляшенко 2007; 2008, с. 157—162).

Інше поселення — «Саржин Яр-2¹» належить до черняхівської культури. Воно також було відкрите в 1926 р. І. М. Луцкевичем під час земляних робіт (Луцкевич 1948а, с. 168), розташоване на правому схилі Саржиного Яру², біля витоків джерела, яке зараз має назву

* ЗАДНІКОВ Станіслав Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ORCID 0000-0003-0425-2312, belsk.archaika@gmail.com

¹ Для того, щоб уникнути плутанини з назвами поселень, ми дали йому назву «Саржин Яр-2».

² У статті помилково вказано, що поселення розташоване на лівому боці Саржиного Яру (Луцкевич 1948, с. 168).

Рис. 1. План північної околиці міста Харків з позначенням поселень в уроч. Саржин Яр

Fig. 1. Plan of the northern part of Kharkiv city with the designation of settlements in Sarzhin Yar hole

мінеральної води «Харківська» (рис. 1). Це місце зараз належить до території ботанічного саду Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харківськими краєзнавцями М. Н. Григор'янцем та Г. В. Бейдіним у різні роки на поселенні було знайдено римську монету Антоніана Галієна, карбування 254—

Рис. 2. План місцевості в уроч. Саржин Яр з позначенням орієнтовних меж поселення «Саржин Яр-3»

Fig. 2. Plan of Sarzhin Yar hole area with indication of "Sarzhin Yar-3" settlement boundaries

268 рр. н. е. та фібулу, що датується серединою — кінцем III ст. н. е. Крім того, на поверхні поселення були виявлені бронзовий пірамідальний дзвоник і пастове намисто (Бакуменко, Бейдин, Григор'янц, Дидик 2006, с. 22; Бейдин, Григор'янц, Любичев 2006, с. 116, 140). У 1996 р. М. В. Любичев на цій пам'ятці провів археологічні розкопки (Любичев 2000, с. 219, № 439). Судячи з топографії, західну межу поселення можливо обмежити огорожею Ботанічного саду, східну — територією канатної дороги, північну — вул. Отакара Яроша з багатоповерховими будинками, що з'явилися у 1960-х рр. Південна межа проходить вздовж схилу яру.

У лютому 2007 р. в уроч. Саржин Яр, під час проведення археологічної експертизи земельної ділянки, що призначалася для будівництва та подальшої експлуатації торгівельно-розважального комплексу з багатоповерховим паркуванням автомобілів, розташованого на вул. Дерев'янка, 19 у Шевченківському р-ні м. Харків старшими науковими співробітниками ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» С. А. Задніковим та В. М. Окатенком було з'ясовано, що частину ділянки займає давнє поселення. У зв'язку з тим, що це поселення розташоване на відстані понад кілометр від іншого, раніш відкритого у Ботанічному саду, також їх розділяє декілька рівчаків, йому було надано нову назву Саржин Яр 3³.

Поселення Саржин Яр-3 розташоване на правому схилі балки Саржин Яр, по дну якої протікає струмок Саржинка (рис. 1; 2). Судячи з рельєфу місцевості межі поселення проходять із заходу та сходу по невеликому рівчаку. З півдня протікає струмок Саржинка. З північного заходу схил полого підіймається до вододілу (рис. 2; 3).

Орієнтовні межі поселення складають 200 × 150 м, проте воно дуже сильно зруйноване будівництвом гаражів, під якими, ймовірно, також був культурний шар. Крізь поселення проходить вул. Дерев'янка (рис. 3). У минулому на ділянці проводились земляні роботи, крізь ділянку проходять інженерні мережі. Раніш вона використовувалась під городи. В наслідок всіх цих дій, ґрунтовий шар був сильно пошкоджений.

З метою отримання найбільш повної інформації, в 2007 р. під керівництвом автора було

³ У звіті про дослідження поселення має назву Саржин Яр-II (Задніков 2008).

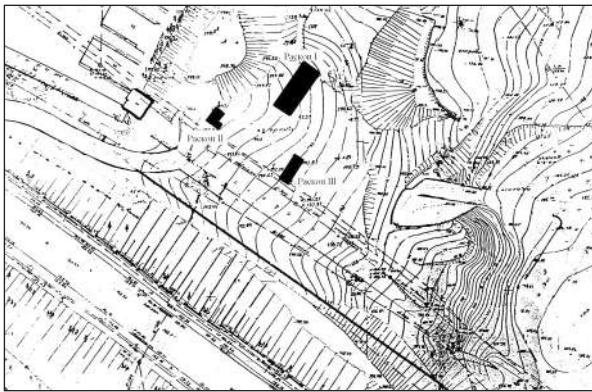

Рис. 3. Схема розташування розкопів на поселенні «Саржин Яр-3»

Fig. 3. Location of excavations at the settlement "Sarzhyn Yar-3"

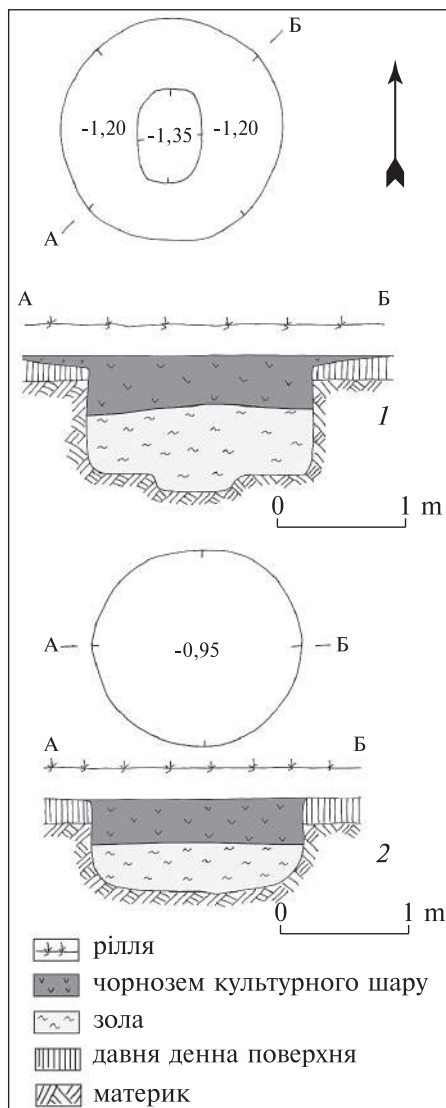

Рис. 5. Плани та профілі ям на поселенні пізньозарубинецького часу «Саржин Яр-3»

Fig. 5. Plans and profiles of pits at the settlement "Sarzhyn Yar-3" of late Zarubynets culture period

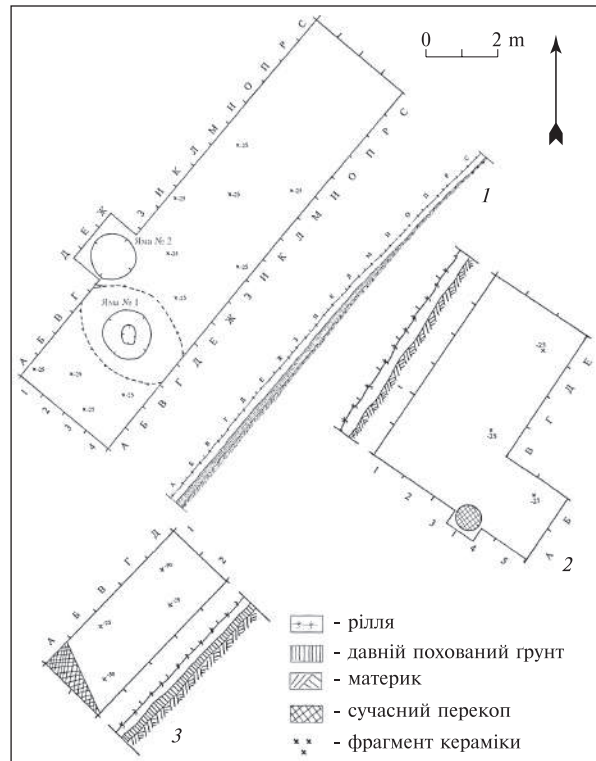

Рис. 4. Плани розкопів на поселенні пізньозарубинецького часу «Саржин Яр-3»

Fig. 4. Plans of excavations at the settlement "Sarzhyn Yar-3" of the late Zarubynets culture period

проведено рятівні археологічні дослідження. У різних місцях ділянки було закладено три розкопи загальною площею 102 м² (рис. 3; 4).

Нерозораний культурний шар поселення потужністю 0,10—0,25 м фіксувався лише в окремих місцях розкопу. Насиченість його речовими залишками дуже незначна. ґрунтовий шар заглиблювався до 0,20 м і у багатьох місцях уявляв собою перемішаний шар глини з чорноземом та залишками будівельного сміття. Тільки на глибині 0,32—0,50 м під шаром ріллі фіксуються різноманітні комплекси, що розташовані дуже компактно і дозволяють встановити місця розміщення давніх садиб на поселенні. Основна кількість знахідок концентрується у виявлених господарських комплексах. За межами комплексів, як вже зазначалось, культурний шар слабо насичений речовими залишками (рис. 4).

Розкоп I розміром 17 × 4,0 (70 м²) розташовано у центрі ділянки на пологіму схилі (рис. 3; 4). До початку розкопок поверхня щорічно використовувалась під городництво. Північний край розміщувався на краю крутого схилу, який утворився від ерозії ґрунту (рис. 4: 1).

У розкопі простежено наступну стратиграфію: на глибину 0,25 м шар ріллі, з включен-

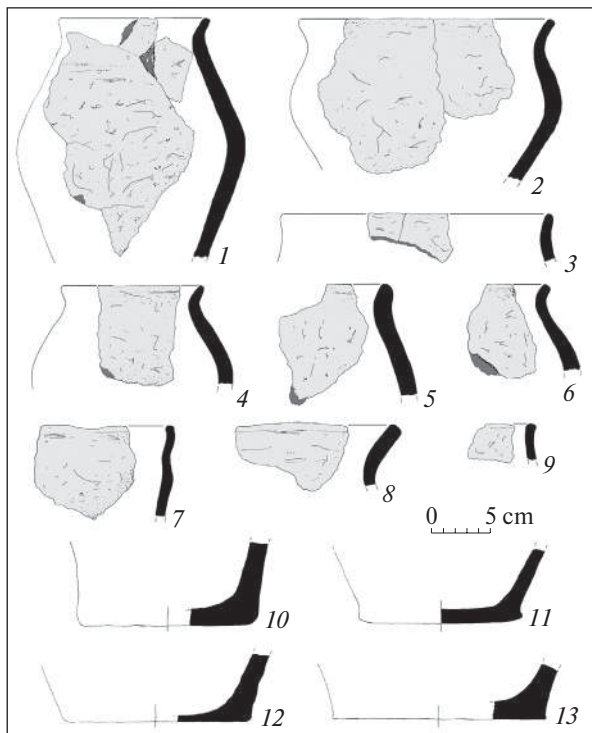

Рис. 6. Уламки ліпних горщиків, що знайдені в ямі 1. Поселення пізньозарубинецького часу «Саржин Яр-3»
Fig. 6. Fragments of handmade pots found in pit No. 1. Settlement “Sarzhin Yar-3” of the late Zarubynets culture

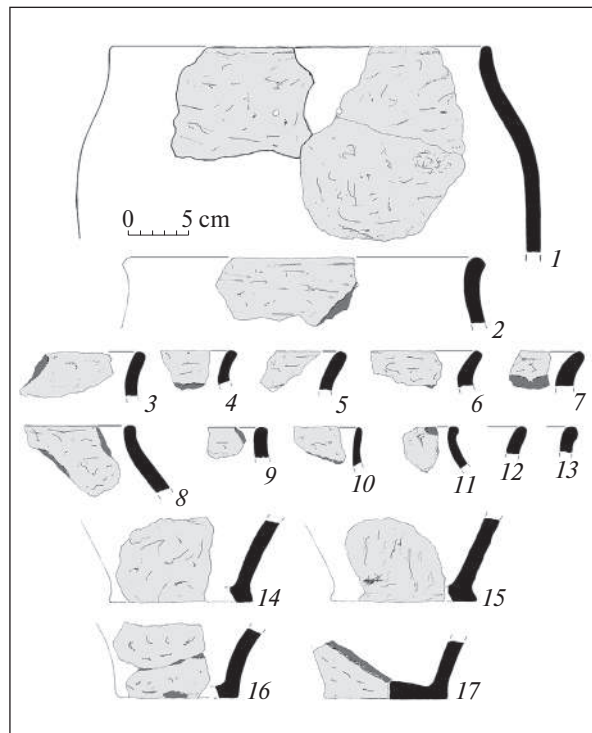

Рис. 7. Уламки ліпних горщиків, що знайдені в ямі 2. Поселення пізньозарубинецького часу «Саржин Яр-3»
Fig. 7. Fragments of handmade pots found in pit No. 2. Settlement “Sarzhin Yar-3” of the late Zarubynets culture

ням уламків сучасного будівельного сміття (цегли). У південній частині розкопу в кв. А-Н/1-4 під ріллею розміщувався шар давньої денної поверхні. Він являв собою бурий чорнозем з вкрапленням жовтого суглинку потужністю

0,25 м. На глибині 0,4—0,5 м починався шар жовтого суглинку, який у північній частині розкопу (кв. А-Н/1-4) простежувався вже під ріллею (рис. 4: 1).

У розкопі виявлено два господарських об'єкти:

Яма 1 округлої у плані форми, мала розміри 1,80 × 1,80 м. Зафіксована одразу після зняття шару ріллі. Стінки — вертикальні, глибина — 1,2 м. На дні — невелике заглиблення розмірами 0,50 × 0,75 м та глибиною 0,15 м (рис. 5: 1). До глибини 0,50 м від рівня сучасної поверхні яма була заповнена чорноземом, а нижче попелом (рис. 5: 1).

У заповненні знайдені уламки глиняного ліпленого посуду пізньозарубинецького часу. Серед горщиків можемо виділити два типи: округлобокі та біконічні. Поверхня горщиків груба та шорстка. Біконічні горщики репрезентовано уламками двох вінець (рис. 6: 1, 4). Три з них можна віднести до типу округлобоких (рис. 6: 2, 5—6). Один горщик належить до банкоподібних (рис. 6: 7). У заповненні ями знайдено три екземпляри вінець, які важко зарахувати до будь-якого типу. Два з них мають трохи відігнуті назовні вінець, третій — різко відігнуті (рис. 6: 3, 8—9). Уламки донець представлені чотирма фрагментами (рис. 6: 10—13). Два з них мають

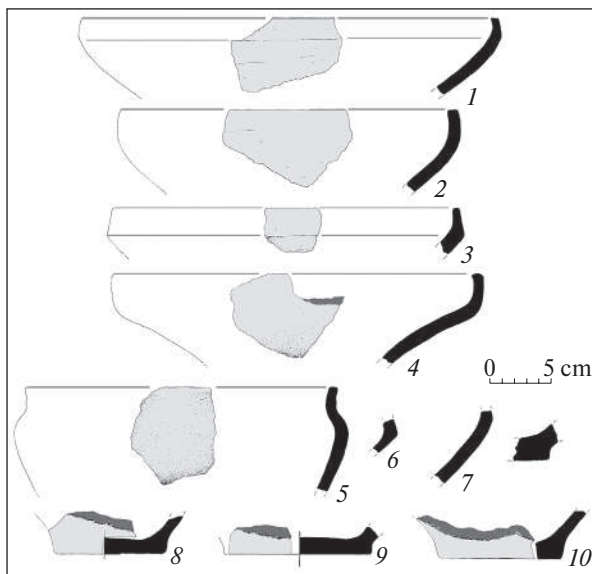

Рис. 8. Уламки лощених мисок, що знайдені на поселенні «Саржин Яр-3»: 1, 4—9, 11 — яма 1; 2—3, 10 — яма 2
Fig. 8. Fragments of burnished bowls found at the settlement “Sarzhin Yar-3”: 1, 4—9, 11 — pit No. 1; 2—3, 10 — pit No. 2

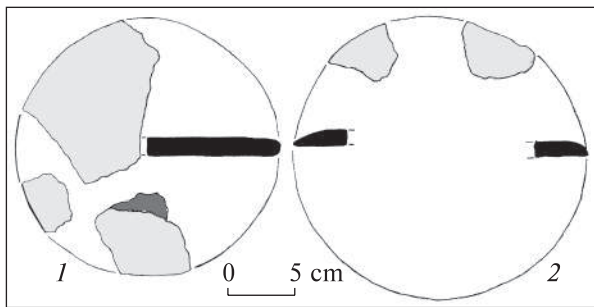

Рис. 9. Уламки глиняних дисків з ями 2. Поселення пізньозарубинецького часу «Саржин Яр-3»

Fig. 9. Fragments of clay disks from pit No. 2. Settlement "Sarzhin Yar-3" of the late Zarubynets culture

закраїну, інші — закруглений край. У заповненні ями також були знайдені два уламки бортиків лошених мисок конічної форми, у яких вертикальний край бортиків трохи загнутий до середини (рис. 8: 2—3). Також зафіксовано уламок дна миски (рис. 8: 10).

У заповненні знайдено вісім кісток домашніх тварин⁴ корови, кози та свині.

Яма 2 округлої у плані форми, діаметром верхньої частини 1,65 × 1,60 м (рис. 5: 2), загальною глибиною 0,95 м (рис. 5: 2).

Заповнення ями фіксувалось одразу після знаття шару ріллі. Верхня частина ями до глибини 0,50—0,60 м була засипана чорноземом, нижче якого залягав попіль (рис. 5: 2).

У заповненні ями було знайдено уламки вінець грубих горщиків. Серед них можна виділити фрагмент вінця (реконструйований діаметр 31 см) округлобокого горщика з прямим вінцем. У давнину цей горщик ремонтувався, про що свідчать два наскрізних отвори на верхній частині посудини (рис. 7: 1). Інші вінця важко зарахувати до будь-якого типу через їх значну фрагментованість. Деякі з них мають трохи відігнутий назовні край (рис. 7: 2—7), інші — мають вертикально поставлений край вінця (рис. 7: 8—13). Денця горщиків представлені шістьма уламками. Два з них мають закраїну (рис. 7: 14—15), у інших вона відсутня (рис. 7: 16—17). Миски, що були знайдені у заповненні відрізняються підлощеною поверхнею. За формою миски можна розділити на такі: без ребра (що мають вертикальний край, трохи загнутий у середину) — два екземпляри (рис. 8: 1, 4), миски з ребром — три екземпляри (рис. 8: 1, 6—7) і миски з відігнутим назовні краєм (рис. 8: 5) —

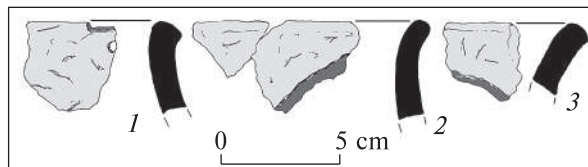

Рис. 10. Уламки ліпних горщиків, що знайдені в культурному шарі розкопу 1. Поселення пізньозарубинецького часу «Саржин Яр-3»

Fig. 10. Fragments of handmade pots found in the cultural layer of excavation No. 1. Settlement "Sarzhin Yar-3" of the late Zarubynets culture

один екземпляр. Реконструйований діаметр вінця складає від 26 до 34 см. Також було знайдено денця лошених мисок (рис. 8: 8—9, 11).

Слід також згадати про знахідки уламків від двох дисків, реконструйований діаметр яких становив 20 та 22 см (рис. 9).

На різних глибинах знайдено кістки від двох корів, свині та собаки.

Поза комплексами, у культурному шарі, на глибині 0,1—0,4 м було виявлено незначну кількість предметів матеріальної культури. Поодинокі речові залишки трапляються у верхній частині шару поховального чорнозему. Серед них можна відмітити уламки горщиків з вінцями (рис. 10).

Розкоп II площею 22 м² було закладено на південний захід від розкопу I (рис. 3), орієнтовано довгою віссю вздовж лінії північ—південь з невеликим відхиленням на схід. До початку розкопок поверхня використовувалась під ріллю. У розкопі простежено наступну стратиграфію: до глибини 0,25—0,30 м шар рілля, нижче — шар жовтої материкової глини (рис. 4: 2). У розораному шарі знайдено невеликі уламки кераміки від ліпних горщиків.

Розкоп III у вигляді траншеї 5,0 × 2,0 м (10 м²), орієнтованої вздовж лінії південний схід—південний захід, був закладений на південний схід від розкопів I та II (рис. 3; 4: 3). У розкопі простежено таку стратиграфію: до глибини 0,25 м рілля, нижче від 0,25 до 0,50 м — шар давнього поховального ґрунту, що поступово змінювався материковим суглинком (рис. 4: 3).

У південно-західній частині розкопу зафіксовано сучасний перекоп (на глибині 1,20 м проходила металева труба).

У розкопі знайдено лише невеликі уламки стінок ліпних горщиків.

Отже, на ділянці, що досліджувалась трьома розкопами нами було розкрито 102 м². Було знайдено дві господарських ями. Речовий матеріал, знайдений у культурному шарі, пред-

⁴ Визначення кісток зроблено В. Л. Бондаренком, співробітником Музею природи ХНУ імені В. Н. Каразіна.

ставлений невеликими уламками стінок та вінцями горщиків. Найбільш виразний матеріал було виявлено у господарських ямах у розкопі І. Керамічний комплекс розкопу представлений уламками ліпних горщиків із шорсткою (грубою) поверхнею (рис. 6—7). Серед них виділяються горщики двох типів: біконічні (або ребристі) (рис. 6: 1, 4) та округлобокі (рис. 6: 2, 5, 6; 7: 1). Один горщик має форму банки (рис. 6: 7). Серед мисок, край бортиків яких загнуто у середину, можна виділити два типи: з ребром (рис. 8: 1, 3, 6) та без нього (з плавним профілем) (рис. 8: 2, 4, 7). Одна миска мала відігнутий назовні край з діаметром 24 см (рис. 8: 5). У заповненні ям були знайдені уламки двох дисків (рис. 9). Подібний керамічний комплекс характерний для пам'яток типу Картамишеве-2—Тернівка-2, а також поселення Головіне-І та інших пам'яток пізньозарубинецького часу (Обломський 1991, с. 11, рис. 2). На цих поселеннях відсоток лощеного посуду складає понад 4 % від загальної кількості уламків посуду, що знайдено (Обломський 1992, с. 36; Любичев 2003, с. 11). На поселенні «Саржин Яр-3» знайдено всього 258 фрагментів кераміки, з них 229 — уламків з грубою поверхнею, що складає 89 %, з лощеною — 29 уламків (11 %).

Таким чином, відсоток лощеного посуду та увесь керамічний комплекс поселення Саржин Яр-3 можна зарахувати до пізньозарубинецького часу.

- Бакуменко, К. И., Бейдин, Г. В., Григорянц, М. Н., Дидык, В. В. 2006. Фибулы римского времени верховьев Ворсклы и Северского Донца. В: *Древности римского времени на Слобожанщине*. Харьков, Курсор, с. 8-109.
- Бейдин, Г. В., Григорянц, М. Н., Любичев, М. В. 2006. Находки монет римского времени на территории Харьковской области. В: А. Гуськов (ред.). *Древности римского времени на Слобожанщине*. Харьков, Курсор, с. 110-143.
- Дьяченко, А. Г. 1993. О культуре населения днепродонецкой лесостепи в I тыс. н. э. В: Винников А. З. (научн. ред.). *Археология и история Юго-Востока Древней Руси*. Воронеж, с. 21-24.
- Задніков, С. А. 2008. *Звіт про розкопки на поселенні пізньозарубинецького часу «Саржин Яр-2» у Держинському районі м. Харкова в 2007 р.* Харків. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 2007/130.; Архів Музею археології Хар-

- ківського національного музею імені В.Н.Каразіна, фонд 1, опис 2а, справа 2.
- Левицкий, И. Ф. 1948. *Археологические исследования в Харьковской области в 1948 г. Раскопки в Саржином Яру*. 1948. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1948/17.
- Луцкевич, І. 1948а. Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області. *Археологія*, 2, с. 164-184.
- Любичев, М. В. 1993. Раннеславянское селище на Северском Донце. *Вестник Харьковского государственного университета*, 374 (История, вып. 27). Харьков, с. 30-35.
- Любичев, М. В. 1997. Изучение позднезарубинецких памятников на Северском Донце. [В]: Андрощук Ф. О., Малеев Ю. М., Рижов С. М., Самойленко Л. Г., Синица Е. В. (ред.) *V Международная конференция студентов та молодых ученых*. Київ, с. 168-170.
- Любичев, М. В. 2000. *Черняховская культура Днепродонецкой лесостепи: история исследования и основные проблемы изучения*. Харьков.
- Любичев, М. В. 2003. *Населення території північно-східної України в римський час і на початку середньовіччя (I-VII ст. н.е.)*. Харків, ХНУ ім. В.Н. Каразіна.
- Обломский, А. М. 1991. *Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-V вв. н. э.* Москва, Сумы.
- Обломский, А. М. 1992. О роли позднезарубинецкого населения в сложении киевской культуры среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья. *Российская археология*, 1, с. 34-47.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1991. *Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры*. Москва.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2010. Приложение 1. Каталог позднезарубинецких памятников на территории Украины. *Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I—II вв.)* (Раннеславянский мир, 12), Обломский А. М. (ред.). Москва, ИА РАН, с. 111-151.
- Петренко, Е. Н. 1978. *Отчет об археологических исследованиях Черняховского отряда Харьковской областной организации общества охраны памятников истории и культуры в бассейне Северского Донца в 1978 г.* Харьков. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1978/78.
- Шрамко, Б. А., Михеев, В. К., Грубник-Буйнова, Л. П. 1977. *Справочник по археологии Украины. Харьковская область*. Киев: Наукова думка.
- Шрамко, І. Б. 2007. Поселення скіфського часу «Саржин Яр». В: Сошнікова, О. М. (ред.). *Тринадцять Сумцовських читання. Матеріали наукової конференції «Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини»*. 18 квітня 2007р. Харків, с. 120-121.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А., Пеляшенко, К. Ю. 2007а. Охранные исследования поселения скифского времени «Саржин Яр». *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.* Київ; Запоріжжя, с. 431-435.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А., Пеляшенко, К. Ю. 2008. Новые исследования памятников скифского времени на Харьковщине. В: Посохов, С. І. (ред.). *Проблемы археологи Восточной Европы*. Харьков, с. 146-163.

Надійшла 01.10.2019

С. А. Задников

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Музея археологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, ORCID 0000-0003-0425-2312, belsk.archaika@gmail.com

ПОСЕЛЕНИЕ ПОЗДНЕЗАРУБИНЕЦКОГО ВРЕМЕНИ В ХАРЬКОВЕ

В 2007 году в северной части города Харькова, в урочище Саржин Яр при проведении археологической экспертизы земельного участка было выявлено новое поселение «Саржин Яр-3», которое относится к началу I тыс. н. э.

Поселение находится на правом склоне балки Саржин Яр, по дну которой протекает ручей Саржинка. Судя по рельефу, с запада и востока поселение ограничивается небольшими ярками, а с юга — дном балки. Ориентировочные размеры поселения составляют 200 × 150 м. К сожалению, большая часть поселения застроена и разрушена. Через поселение проходит ул. Деревянка, которая на этом участке была сделана из насыпного грунта, часть поселения находится под территорией гаражного кооператива.

С целью получения большей информации в 2007 г. под руководством автора в разных частях поселения было заложено три раскопа общей площадью 102 м².

Культурный слой очень сильно разрушен и только в некоторых местах он сохранился на толщину 0,10—0,25 м. В раскопе 1 было обнаружено две хозяйственные ямы, содержащие выразительные культурные остатки. За пределами комплексов фрагменты керамики очень редко встречались.

Керамический комплекс раскопа представлен обломками лепных горшков с шероховатой (грубой) поверхностью. Среди них выделяются два типа горшков: биконические (или ребристые) и круглобокие. Один горшок имеет форму банки. Среди мисок, края бортика которых загнуты внутрь, можно выделить два типа: с ребром и без него (с плавным профилем). Одна миска имеет отогнутый наружу край. В заполнении ям были найдены обломки двух дисков.

Всего при раскопках найдено 258 фрагментов керамики, из них 229 фрагментов горшков с грубой поверхностью, что составляет 89 %; лощеной посуды — 29 обломков (11 %). Подобные горшки и миски были найдены на поселениях Картамышево-2—Терновка-2, Головино-1 и других памятниках позднезарубинецкого времени. На этих поселениях процент лощеной посуды составляет более 4,0 % от общего количества обломков посуды. И так, процент лощеной посуды и керамический комплекс характерны для памятников типа Картамышево-2—Терновка-2.

Таким образом, в 2007 г. в г. Харьков, в уроч. Саржин Яр обнаружено новое поселение, на котором открыты остатки жилищно-хозяйственных комплексов второй половины I—II ст. н. э.

К л ю ч е в ы е с л о в а: г. Харьков, Саржин Яр, керамика, лощенная керамика, поселение позднезарубинецкого времени.

Stanislav A. Zadnikov

PhD, Senior Researcher of the Museum of archaeology at V. N. Karazin Kharkiv National university, ORCID 0000-0003-0425-2312, belsk.archaika@gmail.com

SETTLEMENT OF THE LATE ZARUBYNETS CULTURE IN KHARKIV

In 2007, in the northern part of Kharkiv, in the Sarzhyn Yar hole, during the archaeological examination of the land, a new settlement “Sarzhyn Yar-3” was discovered that is dated to the beginning of 1st millennium AD.

The settlement is located on the right slope of Sarzhyn Yar ravine, along the bottom of which flows stream Sarzhynka. Judging by the relief, from the west and east the settlement is limited by small ravines, and from the south by the bottom of the ravine. The approximate size of the settlement is 200 × 150 m. Unfortunately, most of the settlement is built up and destroyed. Through the settlement passes st. Derevianko, which at this part was made of bulk soil. One section of the settlement is located under the territory of the garage cooperative.

In order to obtain more information in 2007, three excavations with a total area of 102 square meters were laid in different parts of the settlement under the supervision of the author.

The cultural layer is very much destroyed and only in some places it was preserved to a thickness of 0,10—0,25 m. In excavation No. 1, two household pits were found containing expressive cultural remains. Outside the complexes, fragments of ceramics are very rare.

The ceramic complex of the excavation is represented by fragments of molded pots with a rough surface. Two types of pots stand out among them: biconical (or ribbed) and round-sided. One pot is jar-shaped. Among the bowls, the edges of the rim of which are bent inward, two types can be distinguished: with and without a rib (with a smooth profile). One bowl has a rim bent outward. In the filling of the pits, fragments of two discs were found.

In total, 258 fragments of ceramics were found during excavations, of which 229 fragments of pots with a rough surface, which is 89%. Burnished bowls — 29 fragments (11 %). Such pots and bowls were found in the settlements of Kartamyshevo-2 — Ternovka-2, Golovino-1 and other monuments of the late Zarubynets culture. At these settlements, the percentage of burnished bowls is more than 4,0 % of the total number of pottery fragments. Thus, the percentage of burnished pottery and the ceramic complex are typical for monuments of Kartamyshevo-2—Ternovka-2 types.

Thereby, in 2007, in Kharkiv, in the Sarzhyn Yar hole, a new settlement was discovered, at which the remains of housing complexes of the second half of 1st—2nd c. AD were studied.

Key words: Kharkiv, Sarzhyn Yar, ceramics, glazed ceramics, the settlement of the Late Zarubynets culture.

References

- Bakumenko, K. I., Beidin, G. V., Grigornts, M. N., Didyk, V. V. 2006. Fibuly rimskogo vremeni verhov'ev Vorskly i Severskogo Dontsa. V: A. Guskov (red.).
- Drevnosti rimskogo vremeni na Slobozhanshchine*. Kharkov, Kursor, s. 8-109.
- Beidin, G. V., Grigoriants, M. N., Liubichev, M. V. 2006. Nakhodki monet rimskogo vremeni na teritorii Kharkovskoi oblasti. V: A. Guskov (red.). *Drevnosti rimskogo vremeni na Slobozhanshchine*. Kharkov, Kursor, s. 110-143.
- Diachenko, A. G. 1993. O kul'ture naselenia dnepro-donetskoi lesostepi v I tys. n. e. V: Vinnikov A. Z. (nauchn. red.). *Arkheologia i istoria Iugo-Vostoka Drevnij Rusi*. Voronezh, s. 21-24.
- Levitskii, I. F. 1948. *Arkheologicheskie issledovaniia v Kharkovskoi oblasti v 1948 g. Raskopki v Sarzhinom Iaru. 1948*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 1948/17/
- Lutskevych I. 1948a. Materialy do karty poshyrennia pamiatok kul'tury poliv pokhovan na terytorii Kharkivskoi oblasti. *Arheologia*, 2. s. 164-184.
- Liubichev, M. V. 1993. Ranneslavianskoe selishche na Severskom Dontse. *Vestnik Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta*, 374 (Istoria, vyp. 27). Kharkiv, s. 30-35.
- Liubichev, M. V. 1997. Izuchenie pozdnezarubinetskih pamiatnikov na Severskom Dontse. [V]: Androshchuk F. O., Maleev Iu. M., Ryzhov S. M., Samoilenko L. G., Sinitsa E. V. (red.) *V Mizhnarodna konferentsiia studentiv ta molodykh vchenykh*. Kyiv, s. 168-170.
- Liubichev, M. V. 2000. *Cherniakhovskaia kul'tura Dnepro-donetskoi lesostepi: istoriia issledovaniia i osnovnye problemy izuchenia*. Kharkov.
- Liubichev, M. V. 2003. *Naseleniia terytorii pivnichno-skhidnoi Ukrainy v rymskyi chas i na pochatku seredniovichchia (I-VII st. n.e.)*. Kharkiv, KhNU im. V.N. Karazina.
- Oblomskii, A. M. 1991. *Etnicheskie protsessy na vodorazdele Dnepra i Dona v I-V vv. n. e.* Moskva, Sumy.
- Oblomskii, A. M. 1992. O roli pozdnezarubinetskogo naseleniia v slozhenii kievskoi kul'tury srednego Podneprov'ia i Dneprovskogo Levoberezh'ia. *Rossiiskaia arkheologia*, 1, s. 34-47.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 1991. *Srednee Podneprove i Dneprovskoe Levoberezh'e v pervye veka nashei ery*. Moskva.
- Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 2010. Prilozhenie 1. Katalog pozdnezarubinetskih pamiatnikov na territorii Ukrainy. *Pozdnezarubinetskie pamiatniki na territorii Ukrainy (vtoraia polovina I-II vv.)* (Ranneslavianskii mir, 12), Oblomskii A. M. (red.). Moskva, IA RAN, s. 111-151.
- Petrenko, E. N. 1978. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh Cherniakhovskogo otriada Kharkovskoi oblastnoi organizatsii obshchestva okhrany pamiatnikov istorii i kul'tury v basseine Severskogo Dontsa v 1978 g.* Kharkov, (NA IA NANU, 1978/78).
- Shramko, B. A., Mikheev, V. K., Grubnik-Buinova, L. P. 1977. *Spravochnik po arkheologii Ukrainy. Kharkovskaia oblast*. Kiev, Naukova dumka.
- Shramko, I. B. 2007. Poselennia skifskogo chasu «Sarzhyn Yar». V: Soshnikova, O. M. (red). *Trynadsiaty Sumtsovski chytannia. Materialy naukovo konferentsii «Suchasnyi muzeinyy zaklad: problemy vyvchennia, zberezhennia ta populiaryzatsii natsionalnoi istoriko-kul'turnoi spadshchyny»*. 18 kvitnia 2007 r. Kharkiv, s. 120-121.
- Shramko, I. B., Zadnikov S. A., Peliashenko K. Iu. 2007. Okhrannye issledovaniia poseleniia skifskogo vremeni «Sarzhyn Yar». *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005-2007 rr.* Kyiv, Zaporizhzhia, 9. s. 431-435.
- Shramko, I. B., Zadnikov S. A., Peliashenko K. Iu. 2008. Novye issledovaniia pamiatnikov skifskogo vremeni na Kharkovshchine. V: Posokhov, S. I. (red.). *Problemy arkheologii Vostochnoi Evropy*. Kharkov, s. 146-163.
- Zadnikov, S. A. 2008. *Zvit pro rozkopky na poselenni pizdniozarubynetskoho chasu «Sarzhyn Yar-2» u Dzerzhynskomu raioni m. Kharkova v 2007 r.* Kharkiv. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2007/130.; Arkhiv Muzeiu arkheolohii Kharkivskoho natsionalnoho muzeiu imeni V.N. Karazina, fond 1, opys 2a, sprava 2.

В. В. Скирда, Я. В. Володарець-Урбанович *

ЗНАХІДКИ ПЕНЬКІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ІЗ ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРЕМУШНА

У статті публікуються матеріали із багатошарового поселення Черемушна (Валківський р-н Харківської обл.). На пам'ятці виявлено знахідки, що вказують на період існування пеньківського шару в другій половині VI—VII ст. Зокрема, в шурфі виявлено широкоплатівчасту фібулу та Т-подібну поясну накладку.

К л ю ч о в і с л о в а: Черемушна, пеньківська культура, VI—VII ст., широкоплатівчаста фібула, Т-подібна поясна накладка, геральдичні оздобы, скарби, комплекси кола Мартинівки.

У листопаді 2017 р. Середньовічною археологічною експедицією Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під керівництвом В. В. Скирди були проведені археологічні розвідки на території Валківського р-ну Харківської обл. Розвідка проводилася вздовж лівого берега р. Черемушанка між селами Огульці та Черемушна (Скирда 2017).

Під час цих робіт було виявлено та обстежено поселення Черемушна. Пам'ятка розташована на західному схилі лівого берега р. Черемушанка, на 50 м західніше греблі ставка в межах Черемушнянської сільської ради Валківського р-ну Харківської обл., на 2,5 км східніше с. Черемушна. Розміри поселення становлять 530 × 190 м. Поверхня дещо похила у західному та південному напрямках. Довгою віссю поселення орієнтоване вздовж лінії північ—південь і розділене на дві частини балкою, тальвег якої перпендикулярно впадає у заплаву р. Черемушанка (рис. 1).

* СКИРДА Валерій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ORCID 0000-0001-7318-6166, vskyrda@gmail.com

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-1560-3608, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

Підйомний матеріал на поселенні Черемушна розподілений нерівномірно й утворює на поверхні окремі скупчення фрагментів кераміки та пісковуку зі слідами обпалу. Переважну його більшість становлять фрагменти стінок ліплених горщиків із домішками шамоту (рис. 2: 1—5) та уламок бортика глиняної сковорідки (рис. 2: 6), що належать до матеріалів пеньківської культури, також на поселенні виявлено два фрагменти стінок і один уламок ручки гончарних посудин із лискованими лініями черняхівської культури (рис. 2: 7, 8) та чотири стінки сіроглиняного лощеного глечика салтівської культури або пастирського типу. Окремі знахідки, до яких належать фрагмент бортика гончарної миски та уламок гравельної фішки, виготовленої зі стінки гончарного горщика, належать до матеріалів XIX ст. (Скирда 2017, с. 4—5).

На поверхні пам'ятки також виявлено злиток свинцю розмірами 2,1 × 1,6 × 0,5 см, масою 6,87 г (рис. 2: 9), фрагмент злитку сурми розмірами 1,6 × 1,1 × 0,1 см, масою 1,42 г (рис. 2: 10), уламок бронзової пластини розмірами 2,1 × 3,10 × 0,09 см, масою 5,37 г (рис. 2: 11) та виплеск бронзи розмірами 1,4 × 1,0 × 0,8 см, масою 2,82 г (рис. 2: 12), що можуть вказувати на

Рис. 1. Карта розташування поселення Черемушна
Fig. 1. Location map of the Cheremushna settlement

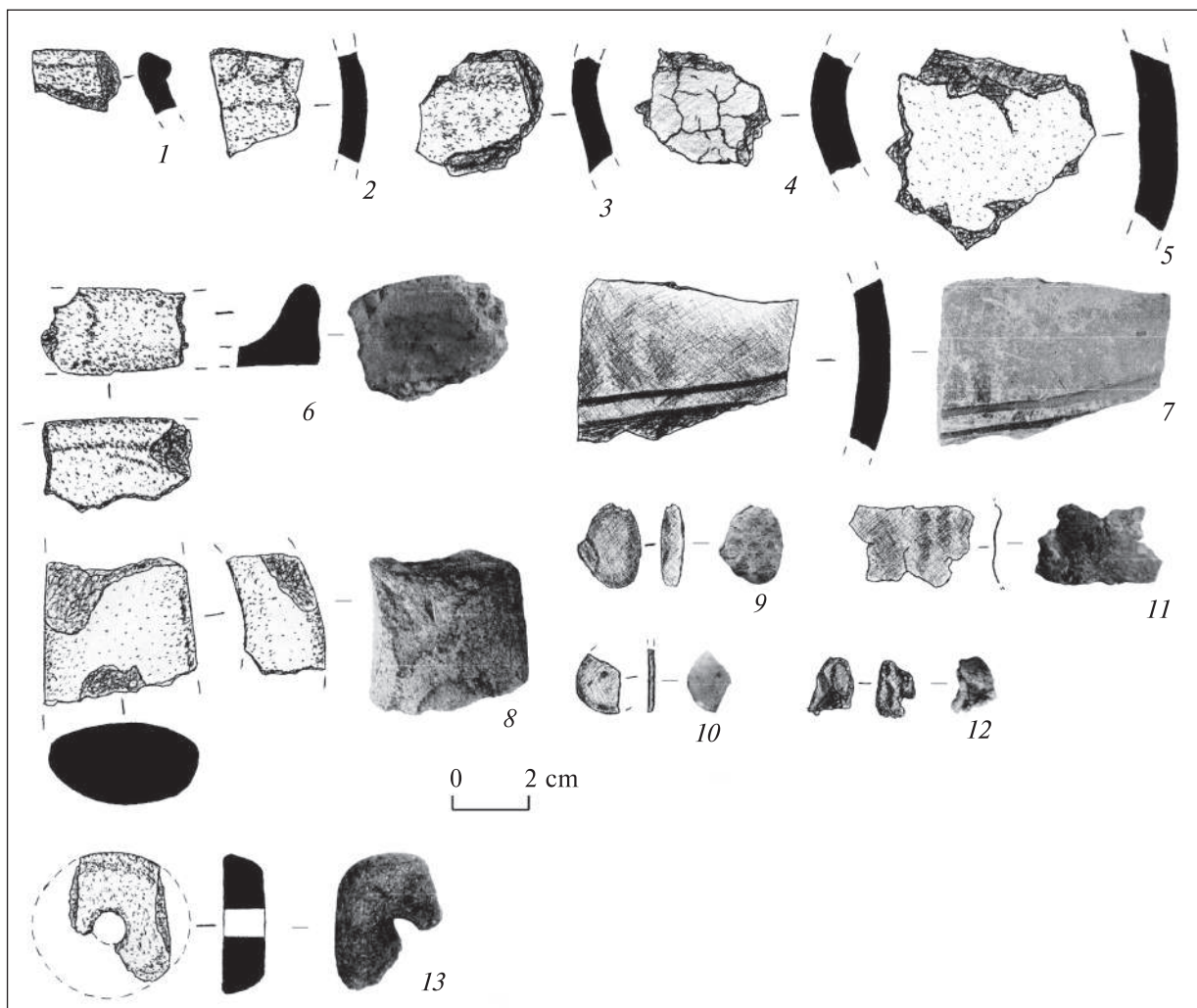

Рис. 2. Знахідки кераміки на поселенні Черемушна: 1 — вінець ліпленого горщика; 2—5 — фрагменти ліплених стінок; 6 — фрагмент сковорідки пенківської культури; 7, 8 — знахідки кераміки черняхівської культури; 9 — злиток свинцю; 10 — злиток сурми; 11 — фрагмент бронзової пластини; 12 — виплеск бронзи; 13 — фрагмент пряслиця

Fig. 2. The pottery fragments from Cheremushna settlement: 1 — rim fragment of a handmade pot; 2—5 — wall fragments of a handmade pot; 6 — fragment of a frying pan of Penkivka culture; 7, 8 — finds of ceramics of Cherniakhiv culture; 9 — ingot of lead; 10 — ingot of antimony; 11 — a fragment of a bronze plate; 12 — splash of bronze; 13 — fragment of the spindle whorl

існування місцевого бронзолivarного виробництва.

Серед інших знахідок слід виділити фрагмент прясла, виготовленого зі стінки гончарного горщика, розмірами $3,5 \times 2,4 \times 1,2$ см, діаметром отвору 0,7 см, масою 10,82 г (рис. 2: 13). Воно не має однозначного етнокультурного визначення, адже подібні знахідки відомі серед матеріалів черняхівської (Магомедов 2015, с. 11), пенківської культур та старожитностей наступного періоду (Приходнюк 1980, с. 57, рис. 19: 4, 14; 1998, с. 26, 67, рис. 43: 20; 2005, с. 24, рис. 23: 20—23; Петрашенко 1988, с. 27, рис. 1: 4).

Під час обстеження на поселенні Черемушна було проведено шурфування. Шурфи роз-

мірами $2,0 \times 1,0$ м були закладені у місцях найбільшого скупчення підйомного матеріалу.

Шурф 1 мав таку стратиграфію (рис. 3): 0,0—0,3 м — розораний шар, 0,3—0,78 м — перехідний до материка шар, від 0,78 м — материк. Культурний шар мав найбільшу потужність на глибині 0,2—0,6 м. Саме на глибині 0,3 м було знайдено широкоплатівчасту підв'язну шарнірну фібулу (рис. 5: 1). На глибині 0,4 м виявлено фрагмент бронзової геральдичної бляшки поясного набору (рис. 5: 2). Шар 0,0—0,2 м представлений трьома знахідками, 0,2—0,4 м — дев'ятьма, 0,40—0,78 м — двома.

Шурф 2 мав значно меншу глибину (рис. 4): 0,0—0,25 м — розораний шар, 0,25—0,45 м —

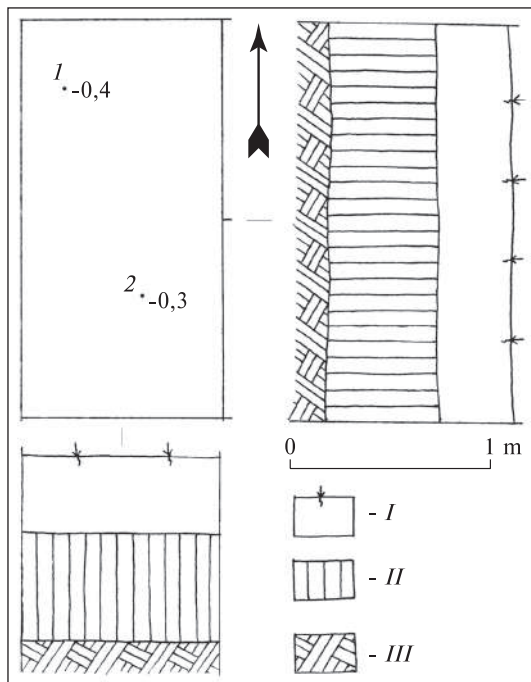

Рис. 3. План з нанесеними знахідками і профіль східної та південної стінки шурфу 1. Умовні позначення: I — розораний шар; II — перехідний до материка шар; III — материк. 1 — фрагмент Т-подібної поясної накладки; 2 — фібула

Fig. 3. Plan with the finds and the profile of the eastern and southern wall trench 1. Legend: I — ploughing layer; II — layer transitional to subsoil; III — subsoil. 1 — T-shaped belt plaque fragment; 2 — fibula

перехідний до материка шар, від 0,45 м — материк. Культурний шар мав найбільшу потужність на глибині 0,2—0,4 м. На глибині 0,2 м було виявлене бронзове трилопатеве вістря стріли скіфського часу, розмірами 2,0 × 0,6 см, внутрішній діаметр втулки 0,2 см, масою 1,35 г (рис. 5: 3).

Розглянемо детальніше знахідки прикрас доби раннього середньовіччя.

Серед них застібка, що належить до кола широкоплатівчастих фібул (рис. 5: 1). Вона складається із прогнутої пластинчастої спинки, ромбічної ніжки та голки. Спинка відділена від ніжки паском із дроту, який слугував для прив'язування приймача. У центрі спинки та ніжки нанесено орнаментальний мотив у вигляді врізаної лінії, з обох боків від неї перпендикулярно нанесено рисочки. З боків спинки нанесено дві паралельні врізні лінії, між ними перпендикулярно розташовані рисочки. Інші два таких орнаментальних мотиви розташовано на ніжці — під кутом одне до одного, що з'єднуються в місці відділення спинки від ніжки. Довжина 8,8 см, ширина спинки 2,5 см, збережена ширина ніжки 1,9 см, тов-

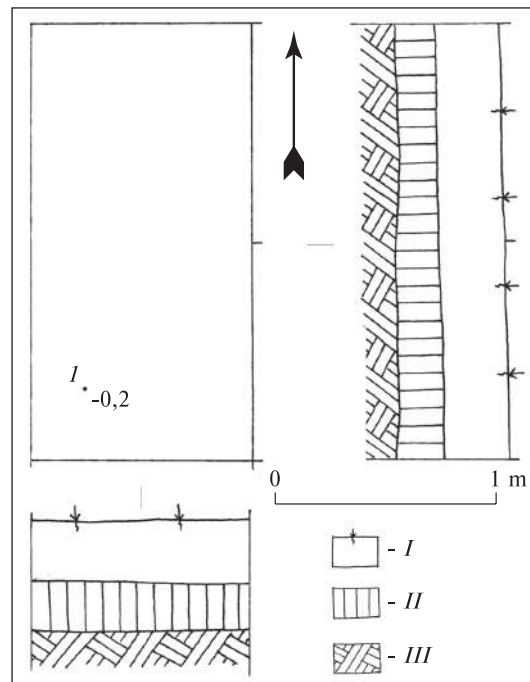

Рис. 4. План з нанесеними знахідками і профіль східної та південної стінки шурфу 2. Умовні позначення: I — розораний шар; II — перехідний до материка шар; III — материк. 1 — бронзове вістря стріли

Fig. 4. Plan with the finds and the profile of the eastern and southern wall of the trench 2. Legend: I — ploughing layer; II — layer transitional to the subsoil; III — subsoil. 1 — triangular arrowhead of the Scythian time

щина пластини 0,1 см, діаметр голки 0,2 см, маса 11,88 г.

Фібула належить до типу 2, варіанту б за типологією І.О. Гавритухіна (Гавритухин 1996а, с. 39), для яких характерні розміри близько 8,0—9,0 см завдовжки, близьку до ромбічної форми ніжку та орнамент у вигляді гравірованих ліній та ліній вибитих рядком крапок на зовнішній поверхні.

Аналогічні знахідки (рис. 6) походять із Гапонівського (Гавритухин, Обломский 1995, с. 145), Козіївсько-Новоодеського (Корзухина 1996, с. 397—402, 395—397) та Колосківського (Корзухина 1996, с. 418—420) скарбів. Подібні предмети також відомі на пам'ятках пеньківської культури: Богородичне, балка Богодухово (Кухаренко 1959, с. 143, рис. 60, 7), балка Яцева (Бодянский 1960, с. 274—276, рис. 1, 12), о. Кизлевий (Бодянский 1960, рис. 4, 3), Ігрені-Підкова (Приходнюк 1998, рис. 71, 1), Засулля-Мгар (Володарець-Урбанович 2015, с. 93, рис. 2, 6), Волоське (Приходнюк 1998, рис. 74, 1), у похованні із Мохнача (Аксенов, Бабенко 1998, с. 111—122). Знахідка із Меджибожа-Рибгоспа

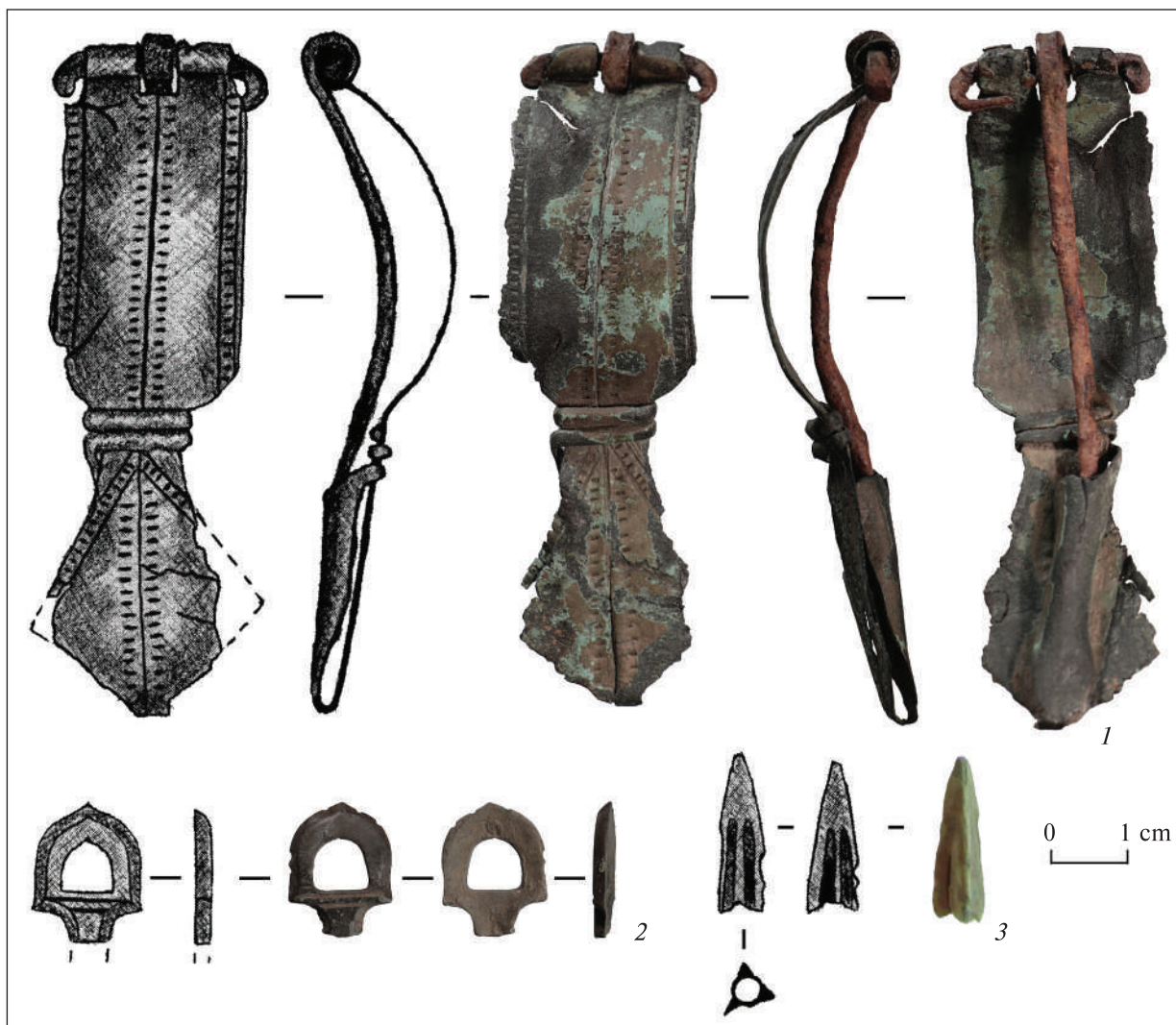

Рис. 5. Індивідуальні знахідки із шурфів: 1 — широкоплатівчаста фібула; 2 — фрагмент Т-подібної накладки; 3 — бронзовий наконечник стріли

Fig. 5. Individual finds from the trench: 1 — wideplate fibula; 2 — T-shaped belt plaque fragment; 3 — triangular arrowhead of the Scythian time

(Погорілець, Панікарський, Володарець-Урбанович 2016, с. 79—80, рис. 3, 2) виявлена у верхів'ях Південного Бугу (в межах празької культури) відображає появу пенківських імпорту.

Знахідка із Черемушної потрапляє в центр ареалу поширення таких прикрас у Дніпровському Лівобережжі (рис. 7). Хронологія цих знахідок вкладається в межі побутування прикрас характерних для першої хронологічної групи скарбів за О.О. Щегловою чи кола Мартинівки — друга половина / кінець VI — третя чверть VII ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146; Родинкова 2012, с. 153, 157—158; Обломский, Родинкова 2014), на це вказують знахідки із складу скарбів та Мохнацького поховання. Хоча не слід унеможличувати і ширші межі побутування таких прикрас, однак мала

кількість комплексів із подібними знахідками не дає можливості для чіткого визначення.

Друга знахідка — це фрагмент Т-подібної бронзової литої бляшки-накладки на ремінь із платівкою п'ятикутної форми із заокругленими кутами, що має U-подібний отвір. На внутрішній стороні, нижче та вище U-подібного отвору, є залишки від слідів кріплення шпенок. Т-подібна частина, на жаль, не збереглася. Розміри $1,7 \times 1,3$ см, товщина — 0,2 см, маса — 1,03 г (рис. 5: 2).

Виріб належить до Т-подібних накладок. Їх типологія була запропонована багатьма дослідниками: варіант 2 чи 3 за О. І. Айбаїніним (Айбаїнін 1990, с. 53), група А за І. О. Гавритухініним (Гавритухин 1996b, с. 26), тип (Е) ІА, варіант 1 за А. В. Скибою (Скиба 2016, с. 37, рис. 47: 1—3, 10; 2017, с. 347, рис. 1: 1—3, 10), тип А.ІІ.2

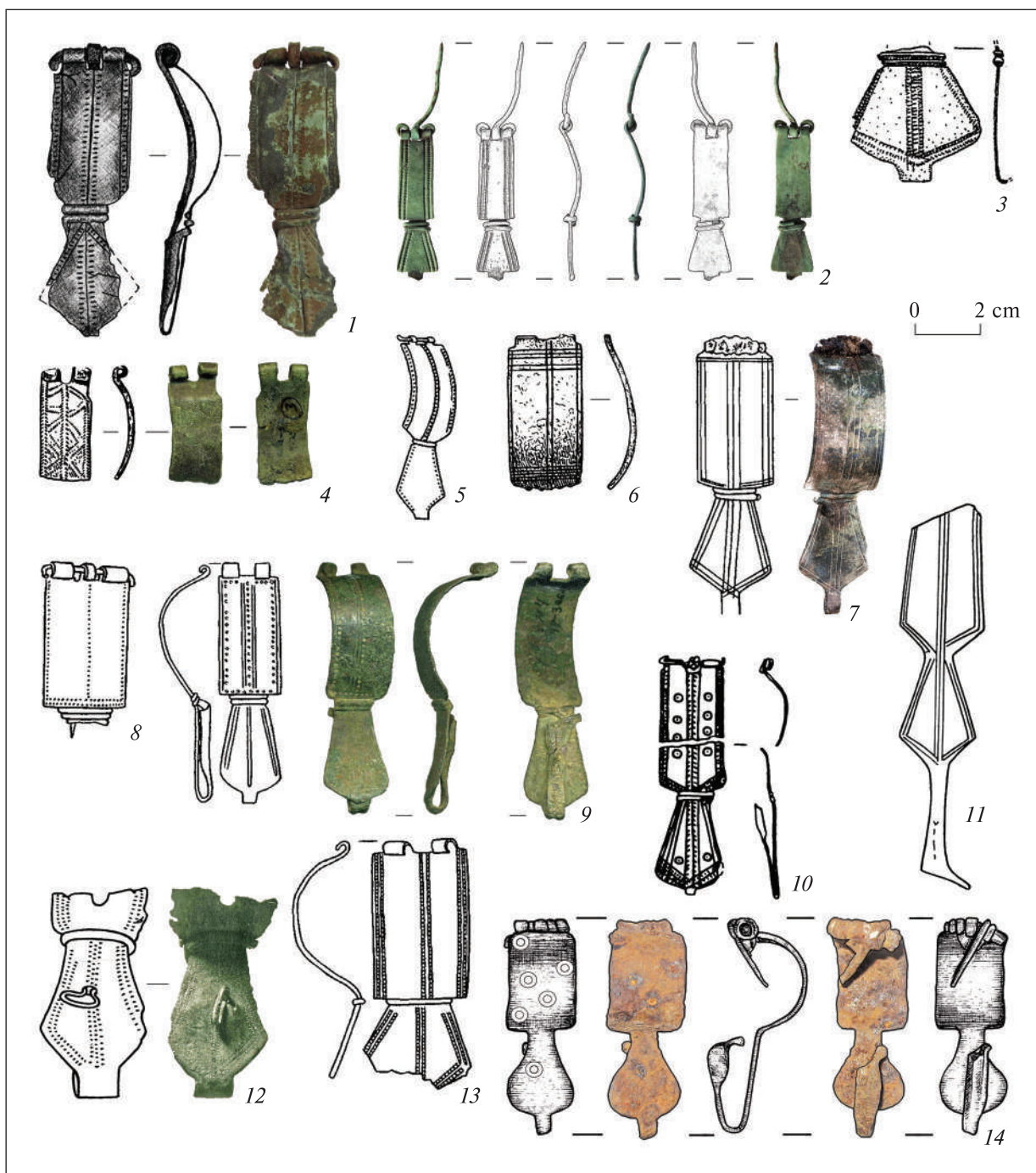

Рис. 6. Широкоплатівчасті фібули типу 2, варіанту б за І. О. Гавритухіним: 1 — Черемушна; 2 — Меджибіж-Рибгосп; 3 — Ігрень-Підкова; 4 — балка Яцева; 5 — Богородичне, балка Богодухове; 6 — о. Кизлевий; 7 — Гапонове; 8, 9 — Волоське; 10 — Мохнач; 11 — Колоскове; 12, 13 — Козіївка / Нова Одеса; 14 — Засулля-Мгар

Fig. 6. The wideplate fibulae of type 2, variant b by I. O. Havrytukhin: 1 — Cheremushna; 2 — Medzhybizh-Rybhosp; 3 — Ihren-Pidkova; 4 — balka Yatseva; 5 — Bohorodychne, balka Bohodukhove; 6 — o. Kyzlevyi; 7 — Haponove; 8, 9 — Voloske; 10 — Mokhnach; 11 — Koloskove; 12, 13 — Koziivka / Nova Odesa; 14 — Zasullia-Mhar

за М. Даскаловим (Даскалов 2012, с. 91, обр. 81: 6—11) чи група В, тип XV за Л. А. Трайковою (Трайкова 2017, с. 133, табл. 129: 1544—1556)¹.

¹ Типології М. Даскалова та Л. Трайкової стосуються, передусім, знахідок із території сучасної Болгарії.

Подібні вироби поширені на теренах Середнього Подунав'я, Подніпров'я, Криму, Кавказу та Верхів'їв Волги (Bálint 1992, taf. 47: 28—48;

Тим не менш, вважаємо за можливе використовувати і ці розробки.

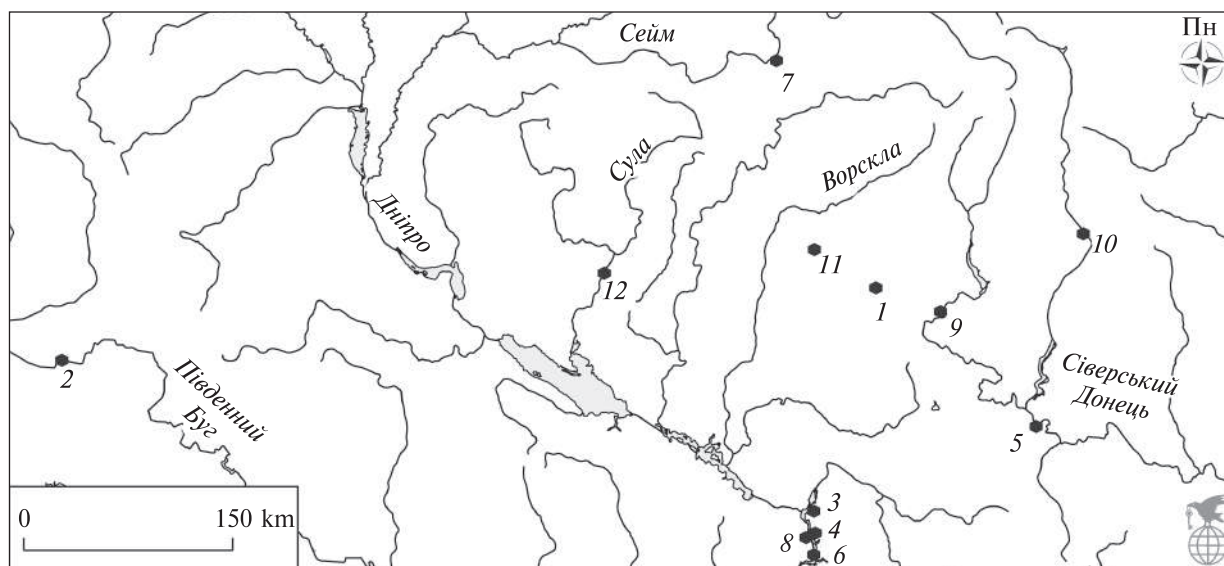

Рис. 7. Карта поширення широкоплатівчастих фібул типу 2, варіанту б за І. О. Гавритухіним. Пам'ятки: 1 — Черемушна; 2 — Меджибіж-Рибгосп; 3 — Ігрень-Підкова; 4 — балка Яцева; 5 — Богородичне, балка Богодухове; 6 — о. Кизлевий; 7 — Гапонове; 8 — Волоське; 9 — Мохнач; 10 — Колоскове; 11 — Козіївка / Нова Одеса; 12 — Засулля-Мгар

Fig. 7. Distribution map of the wideplate fibulae of type 2, variant b by I. O. Havritukhin. Archaeological sites: 1 — Cheremushna; 2 — Medzhybizh-Rybhos; 3 — Ihren-Pidkova; 4 — balka Yatseva; 5 — Bohorodychne, balka Bohodukhove; 6 — o. Kyzlevyi; 7 — Haponove; 8 — Voloske; 9 — Mokhnach; 10 — Koloskove; 11 — Koziivka / Nova Odesa; 12 — Zasullia-Mhar

50, а)². Уважається, що такі бляшки використовувалися для підвішування сумки чи зброї до паска (Скиба 2017).

Аналогічні вироби серед слов'янських старожитностей (рис. 8: 2—7) походять із могильників Лебязе I, поховання 3 (Липкинг 1974, с. 147, рис. 5: 11)³ та Моква (Корзухина 1996, с. 405, табл. 59: 4—6), поселення Засулля-Мгар (Володарець-Урбанович 2016, с. 94, рис. 2: 6) та місцезнаходження поблизу с. Лихачівка (Корзухина 1996, с. 395, табл. 43, 5). Принаймні знахідки в ареалі пенківської та колочинської культур сконцентровані в регіоні Дніпровського Лівобережжя (рис. 9: 1—5).

Схожі вироби походять із кочівницьких поховань (рис. 8, 8—21): Виноградне, курган 5, впускне поховання⁴ (Орлов, Рассамкин 1996, с. 113, рис. 5: 12, 13), Богачівка, курган 8, поховання 12 (Комар 2006а, рис. 48: 53), Сивашівка, курган 3, поховання 2 (Комар, Кубышев, Орлов 2006, с. 270, рис. 12: 6, 7; 13: 1, 2; Скиба,

Хардаєв 2017, с. 228, рис. 14: 6, 7), Дмитрівка, курган 1, поховання 12 (Комар 2006б, с. 381, рис. 4: 11), Чорноморське, курган 1, поховання 11 (Комар, Орлов 2006, с. 391, рис. 3: 4; 4: 4; Скиба, Хардаєв 2017, с. 228, рис. 17: 1, 2), Ізобільне, курган 1, поховання 4 (Айбабин 1999, рис. 35: 5; Приходнюк 2001, рис. 33: 5), Чапайвський могильник, курган 29, поховання 2 (Атавін 1996, табл. 7: 4, 6), Василівка, курган 2, поховання 2 (Хардаєв 2015, с. 114—115, рис. 3: 5; Скиба, Хардаєв 2017, с. 221, 235, рис. 1: 12), Матюхін Бугор (Ишаев, Смоляк 2017, с. 164, рис. 4: 8), Новіковка (Рашев 2004, табл. 30: 2, 4), Лебеді IV, курган 5 (Скарбовенко, Лифанов 2012, рис. 7: 9).

Із ранньосередньовічних могильників гірського Криму подібні вироби (рис. 8: 22—31) походять із Лучистого, дві випадкові знахідки 1971 р. (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 4: 5, 6) та склеп 77, поховання 4, що датується другою чвертю VII ст. (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 191: 18), Скалістого, склеп 107, 422 першої половини VII ст. та склеп 482 другої половини VII ст. (Веймарн, Айбабин 1993, с. 176—177, 197, рис. 5: 6, 10, 11; 75: 4; 89: 6), Чуфут-Кале, склеп 41, поховання 2⁵ (Кропоткин 1965, с. 110, рис. 44: 13), Суук-Су, поховання 197 (Айбабин 1990, рис. 49: 23), склеп 162,

² Оскільки подібних виробів дуже багато, під час пошуку аналогій були використані, насамперед, матеріали Середнього Подніпров'я, Дніпровського Лівобережжя, Приазов'я та Криму. Складання повного каталогу виходить за межі цієї роботи.

³ Висловлюємо ширшу вдячність Р. В. Терпиловському за можливість використати прорисовки матеріалів цього могильника.

⁴ Являли собою деталі сагайдака (Орлов, Рассамкин 1996, с. 113).

⁵ В. В. Кропоткін датує склеп 41 у межах VI ст. (Кропоткин 1965, с. 112).

поховання 2 другої половини VI ст. (Репников с. 120, табл. XV: 10; Пудовин 1961, с. 183; Айбабин 1990, рис. 50: 17), Верхне-Садове, склеп 2 (Лобода, Чореф 1974, с. 100, рис. 1: 4, 5; Айбабин 1990, рис. 50: 16, 18) та Боспорського некрополя, склеп 180, поховання 7 кінця VI — початку VII ст. (Засецкая 1998, с. 436, табл. XIX: 14, 15), поховання 1867 р. (Айбабин 1990, рис. 50: 9).

На території Передкавказзя такі Т-подібні бляшки походять із могильників Чмі та Оржонікідзе (Гавритухин 1996а, рис. 37: 26, 34), Мокра Балка, катакомба 34, 94 та 107 (Афанасьев, Рунич 2001, рис. 52: 7; 106: 11; 119: 9), Дюрсо, поховання 455, 475, 476 (Дмитриев 1982, рис. 12: 30, 39, 41), Клин-Яр III, поховання 352, 360 та Клин-Яр IV, поховання 8 (Gavritukhin 2018, fig. 99: 79a; 129: 23; 219: 8b, 12).

Трапляються такі знахідки і серед матеріалів угро-фінський археологічних культур: Норки, Нікітінський могильник, комплекси 108 та 235 (Седов 1987, с. 93—94, рис. 109: 20; Ахмедов 2010, рис. 6: 14; 7: 7), Борок 2, поховання 1991 р. (Ахмедов, Гаврилов 2017, рис. 10: 13), Неволінське (Голдина 2012, табл. 225: 2, 3), Верх-Сая, курган 15, поховання 3 (Гавритухин 2001, рис. 10: 7; Голдина 2012, табл. 226: 13; Голдина, Перевозчикова, Голдина 2018, с. 18, табл. 24: 6) та на території Башкирії (Ковалевская 1972, рис. 4: 13).

О. І. Айбабін датує аналогічні знахідки із кримських комплексів у межах VII ст. (Айбабин 1990, с. 53, рис. 2: 138; 1999, табл. XXXI), хоча деякі комплекси датуються іще другою половиною VI ст. М. Даскалов датує такі знахідки із теренів Болгарії серединою VI — початком VII ст. (Даскалов 2012, табл. 5), а Л. А. Трайкова — другою половиною VI — початком VII ст. (Трайкова 2017, с. 134).

Знахідки цієї категорії бляшок зі складу слов'янських скарбів кола Мартинівки — Хацьки, Трубчевськ, Гапонове, Козіївка / Нова Одеса (Скиба 2017, рис. 1) — вказують на період другої половини / кінця VI — третьої чверті VII ст.

Середусіх Т-подібних бляшок із U-подібним отвором знахідок лише виріб із Лебязого I виявлено в комплексі. Так, в похованні 3 (рис. 10) виявлено придонну частину ліпленого горщика, Т-подібну бляшку, псевдопряжку, ніж та залізну шпильку із «кільцевим навершям з виступом зверху» (Липкинг 1974, с. 147; Тихомиров 1990, рис. 5: 3).

М. О. Тихомиров датує цей комплекс другою половиною VII ст. (Тихомиров 1990,

рис. 6). І. О. Гавритухін відносить псевдопряжку із цього поховання до типу 5, варіанту «в» чи типу 16, що належить «до розквіту моди на псевдопряжки» і датує її в межах 630—660/680 рр. (Гавритухин 2001, с. 48, 55, рис. 14: 5). А. В. Скиба зараховує цей виріб до типу (В) ПІВ2, варіанту 2 (Скиба 2016, с. 32) і датує його третьою чвертю VII ст.: за наявністю закраїни і майже замкненими отворами, що є ознаками пізніх виробів (відповідно до схеми І.О. Гавритухіна).

А. В. Скиба вважає, що знахідки гарнітури із Мокви (рис. 11) можуть являти собою один комплект поясних деталей. У такому разі цей комплекс (поховання?) можна датувати в межах другої — третьої чверті VII ст.⁶

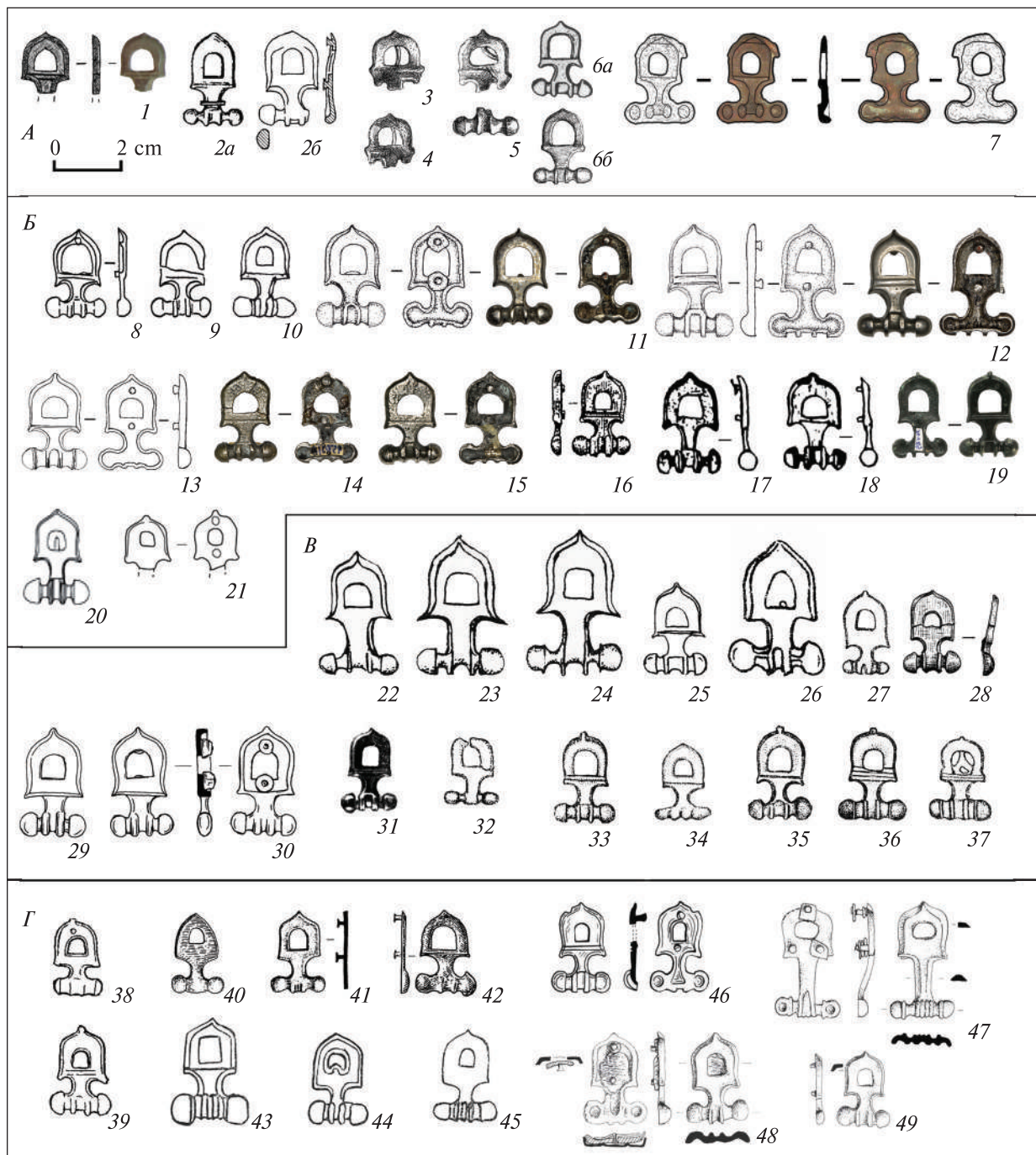
Отже, знахідки раннього середньовіччя на поселенні Черемушна вказують на наявність тут пеньківського поселення у другій половині VI—VII ст. Хоча, пам'ятка, безперечно, багатшарова, на ній присутні знахідки черняхівської, пеньківської та салтівської культур. Важливо зазначити, що це перша пеньківська пам'ятка у Валківському р-ні і поки що єдина у верхів'ях басейну р. Мжа (Любічев 1994, табл. I; Приходнюк 1998, рис. 2). Сподіваємося, що подальші археологічні дослідження згодом розширять наші уявлення про етнокультурну ситуацію в цьому мікрореєоні.

* * *

Широ вдячні І. О. Гавритухіну, Є. В. Синиці та А. В. Скибі за надані консультації та зауваження.

- Айбабин, А. И. 1990. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, I, с. 3-86, 175-241.
- Айбабин, А. И. 1999. *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь: Дар.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов*. Симферополь, Керчь: АДЕФ-Україна. Т. 1.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов*. Киев: Майстер Книг. Том 2.
- Аксенов, В. С., Бабенко, Л. И. 1998. Погребение VI—VII века н. э. у села Мохнач. *Российская археология*, 3, с. 111-122.
- Атавин, А. Г. 1996. Погребения VII — начала VIII вв. из Восточного Приазовья. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара, с. 208-264.
- Афанасьев, Г. Е., Рунич, А. П. 2001. *Мокрая Балка. Дневник раскопок*. Москва: Научный мир, 1.

⁶ Думка, висловлена у листуванні.

- Ахмедов, И. Р. 2010. Проблема «финального» периода культуры рязано-окских финнов (к современному состоянию вопроса). В: Исланова, И. В., Родинкова, В. Е. (ред.). *Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н. э. Проблемы и материалы*. Москва, с. 7-34. Раннеславянский мир, 13.
- Ахмедов, И. Р., Гаврилов, А. П. 2017. Находки матриц для изготовления деталей геральдических поясов в древностях рязано-окских финнов. *Stratum plus*, 5, с. 17-39.
- Бодянский, А. В. 1960. Археологические находки в Днепровском Надпорожье. *Советская археология*, 1, с. 274-277.
- Веймарн, Е. В., Айбабин, А. И. 1993. *Скалистинский могильник*. Киев: Наукова думка.

- Володарец-Урбанович, Я. В. 2015. Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років). *Археологія*, 3, с. 87-106.
- Володарец-Урбанович, Я. В. 2016. Деталі поясних наборів V — першої половини VIII ст. з Полтавщини: знахідки від початку 2000-х років. *Археологія*, 3, с. 89-105.
- Гавритухин, И. О. 1996а. Фибулы. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва, с. 36-40. Раннеславянский мир, 3.
- Гавритухин, И. О. 1996б. Детали ременной гарнитуры. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва, с. 22-36. Раннеславянский мир, 3.

Рис. 8. Т-подібні бляшки-накладки із U-подібним отвором.

А. Аналогії серед слов'янських старожитностей: 1 — Черемушна; 2а, 2б — могильник Лебязе I, поховання 3; 3—5 — могильник Моква; 6а, 6б — Лихачівка; 7 — Засулля-Мгар; 2а — за Ю. О. Ліпкінгом; 2б — із особистого архіву Р. В. Терпиловського; 6а — за Корзухина 1996, табл. 59, 4—6; 6б — із архіву О. С. Федоровського; 3—5 — без масштабу;

Б. Аналогії серед кочівницьких комплексів: 8, 9 — Виноградне, курган 5, впускне поховання; 10 — Богачівка, курган 8, поховання 12; 11, 12 — Сивашівка, курган 3, поховання 2; 13—15 — Чорноморське, курган 1, поховання 11; 16 — Ізобільне, курган 1, поховання 4; 17, 18 — Чапайське могильник, курган 29, поховання 2; 19 — Василівка, курган 2, поховання 2; 20 — Матюхін Бугор; 21 — Лебеді IV, курган 5;

В. Аналогії серед ранньосередньовічних могильників гірського Криму: 22—24 — Скалісте, склеп 107; 25 — Скалісте, склеп 422; 26 — Скалісте, склеп 482; 27 — Суук-Су, поховання 197; 28 — Лучисте, склеп 77, поховання 4; 29, 30 — Лучисте, випадкові знахідки 1971 р.; 31 — Чуфут-Кале, склеп 41, поховання 2; 32, 33 — Боспорський некрополь, склеп 180, поховання 7; 34 — Суук-Су, склеп 162, поховання 2; 35 — Боспорський некрополь, поховання 1867 р.; 36, 37 — Верхне-Садове;

Г. Аналогії серед ранньосередньовічних могильників Передкавказзя: 38 — Орджонікідзе; 39 — Чмі; 40 — Мокра Балка, катакомба 34; 41 — Мокра Балка, катакомба 94; 42 — Мокра Балка, катакомба 107; 43 — Дюрсо, поховання 475; 44 — Дюрсо, поховання 455; 45 — Дюрсо, поховання 476; 46 — Клин-Яр III, поховання 352; 47 — Клин-Яр III, поховання 360; 48, 49 — Клин-Яр IV, поховання 8

Fig. 8. T-shaped belt plaques with U-shaped hole.

A. Analogies among Slavic antiquities: 1 — Cheremushna; 2a, 2b — cemetery Lebiazhe I, grave 3; 3—5 — cemetery Mokva; 6a, 6b — Lykhachivka; 7 — Zasullia-Mhar; 2a — by Lipkinh 1974; 2b — from personal archive of R. V. Terpylovskiy; 6a — by Korzukhina 1996, tabl. 59, 4—6; 6b — from archive of O. S. Fedorovskiy; 3—5 — without scale;

B. Analogies among nomadic graves: 8, 9 — Vynohradne, barrow 5, secondary burial; 10 — Bohachivka, barrow 8, grave 12; 11, 12 — Syvashivka, barrow 3, grave 2; 13—15 — Chornomorske, barrow 1, grave 11; 16 — Izobilne, barrow 1, grave 4; 17, 18 — Chapaivske cemetery, barrow 29, grave 2; 19 — Vasylivka, barrow 2, grave 2; 20 — Matiukhin Buhor; 21 — Lebedi IV, barrow 5;

V. Analogies among early medieval burial grounds of the Crimean Mountains: 22—24 — Skaliste, catacomb 107; 25 — Skaliste, catacomb 422; 26 — Skaliste, catacomb 482; 27 — Suuk-Su, grave 197; 28 — Luchyste, catacomb 77, grave 4; 29, 30 — Luchyste, chance finds 1971 r.; 31 — Chufut-Kale, catacomb 41, grave 2; 32, 33 — Bosporskyi cemetery, catacomb 180, grave 7; 34 — Suuk-Su, catacomb 162, grave 2; 35 — Bosporskyi cemetery, 36, 37 — Verkhne-Sadove;

G. Analogies among early medieval burial grounds of the Pre-Caucasus: 38 — Ordzhonikidze; 39 — Chmi; 40 — Mokra Balka, catacomb 34; 41 — Mokra Balka, catacomb 94; 42 — Mokra Balka, catacomb 107; 43 — Diurso, grave 475; 44 — Diurso, grave 455; 45 — Diurso, grave 476; 46 — Klyn-Iar III, grave 352; 47 — Klyn-Iar III, grave 360; 48, 49 — Klyn-Iar IV, grave 8

Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1996. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов иклады. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Москва, с. 140-148. Раннеславянский мир, 3.

Гавритухин, И. О. 2001b. Эволюция восточноевропейских псевдопряжек. В: Стащенко, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара, 1, с. 31-86.

Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1995. Гапоновский клад (предварительная публикация). *Российская археология*, 4, с. 136-149.

Голдина, Р. Д. 2012. *Неволинский могильник VII—IX вв. в Пермском Предуралье. Монография*. Ижевск, Т. 21, Материалы и исследования Камско-Вятской археологической экспедиции.

Голдина, Р. Д., Первозчикова, С. А., Голдина, Е. В. 2018. *Могильник VI—IX вв. у д. Верх-Сая в Кунгурской лесостепи*. Ижевск, Т. 19, Материалы и исследования Камско-Вятской археологической экспедиции.

Даскалов М. *Колани и колани украси от VI—VII век (от днешна България и съседните земи)*. София: Craft House Bulgaria, 2012.

Дмитриев, А. В. 1982. Раннесредневековые фибулы из могильника на р. Дюрсо. В: Амброс, А. К., Эрдели, И. Ф. (ред.). *Древности эпохи Великого переселения народов V—VIII вв.* Москва, с. 69-107.

Ишаев, В. И., Смоляк, А. Р. 2017. Раннесредневековый панцирь из могильника Матюхин Бугор (Ростовская область). *Российская археология*, 4, с. 160-174.

Засека, И. П. 1998. Датировка и происхождение пальчатых фибул Боспорского некрополя раннес-

редневекового периода. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, VI, с. 394-478.

Ковалевская, В. Б. 1972. Башкирия и Евразийские степи IV—IX вв. (по материалам поясных наборов). В: Смирнов, А. П., Чернецов, В. Н., Эрдели, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии и древней истории ургов*. Москва, с. 95-117.

Комар, А. В. 2006а. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 5: Хазарское время, с. 7-244.

Комар, А. В. 2006б. Погребение номада сер. VII в. у села Дмитровка в Южном Побужье. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 5: Хазарское время, с. 375-386.

Комар, А. В., Кубышев, А. И., Орлов, Р. С. 2006. Погребения кочевников VI—VII вв. из Северо-Западного Приазовья. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 5: Хазарское время, с. 245-374.

Комар, А. В., Орлов, Р. С. 2006. Погребение кочевника 2-й половины VII в. у села Черноморское. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 5: Хазарское время, с. 387-398.

Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.

Кропоткин, В. В. 1965. Могильник Чуфут-Кале в Крыму. *Краткие сообщения Института археологии*, 100, с. 108-115.

Кухаренко, Ю. В. 1959. Широкопластинчатые фибулы. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 74, с. 143-145.

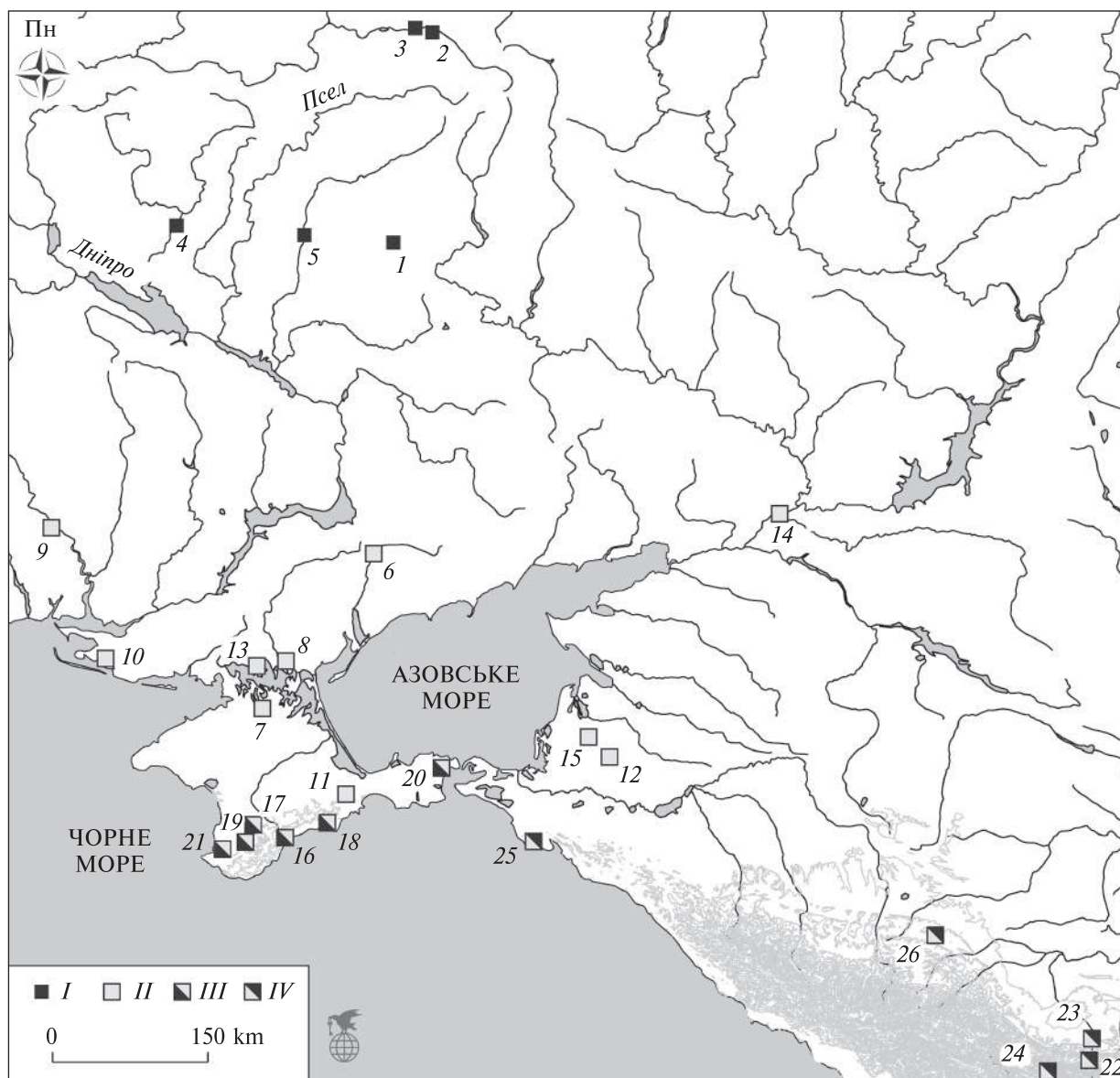

Рис. 9. Карта поширення Т-подібних бляшок-накладок із U-подібним отвором на теренах півдня Східної Європи. Умовні позначення: I — знахідки на слов'янських пам'ятках; II — знахідки в кочівницьких поховальних комплексах; III — знахідки на ранньосередньовічних могильниках Криму; IV — знахідки в Передкавказзі. Пам'ятки: 1 — Черемушна; 2 — Лебязе I; 3 — Моква; 4 — Засулля-Мгару; 5 — Лихачівка; 6 — Виноградне; 7 — Богачівка; 8 — Сивашівка; 9 — Дмитрівка; 10 — Чорноморське; 11 — Ізобільне; 12 — Чапайське могильник; 13 — Василівка; 14 — Матюхін Бугор; 15 — Лебеди IV; 16 — Лучисте; 17 — Скалісте; 18 — Суук-Су; 19 — Чуфут-Кале; 20 — Боспорський некрополь; 21 — Верхне-Садове; 22 — Чмі; 23 — Оржонікідзе; 24 — Мокра Балка; 25 — Дюрсо; 26 — Клин-Яр III та IV

Fig. 9. Distribution map of the T-shaped belt plaques with U-shaped hole in the south of Eastern Europe. Legend: I — finds from Slavic antiquities; II — finds from nomadic graves; III — finds from early medieval burial grounds of the Crimean Mountains; IV — finds from Pre-Caucasus. Archaeological sites: 1 — Cheremushna; 2 — Lebiazhe I; 3 — Mokva; 4 — Zasullia-Mharu; 5 — Lykhachivka; 6 — Vynohradne; 7 — Bohachivka; 8 — Syvashivka; 9 — Dmytrivka; 10 — Chornomorske; 11 — Izobilne; 12 — Chapaivske cemetery; 13 — Vasylivka; 14 — Matiukhin Buhor; 15 — Lebedi IV; 16 — Luchyste; 17 — Skaliste; 18 — Suuk-Su; 19 — Chufut-Kale; 20 — Bosporskyi cemetery; 21 — Verkhne-Sadove; 22 — Chmi; 23 — Orzhonikidze; 24 — Mokra Balka; 25 — Diurso; 26 — Klyn-Iar III та IV

Липкинг, Ю. А. 1974. Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посемье. В: Третьяков, П. Н. (ред.). Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград: Наука, с. 136-152.

Лобода, И. И., Чорев, М. Я. 1974. Вновь открытый в Бельбекской долине раннесредневековый могильник. Краткие сообщения Института археологии СССР, 140, с. 100-102.

Любичев, М. В. 1994. Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя. Дисертація к. і. н. Харківський державний університет, 1994.

Магомедов, Б. В. 2015. Керамические пряслища черняховской культуры. Киев: Институт археологии НАНУ.

Обломский, А. М. 2016. Колочинская культура. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.).

Москва: ИА РАН, с. 10-113. Раннеславянский мир, 17.

Обломский, А. М., Родинкова, В. Е. 2014. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий. *Краткие сообщения Института археологии*, 235, с. 381-404.

Орлов, Р. С., Рассмакин, Ю. Я. 1996. Новые памятники VI—VII вв. из Приазовья. В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев, с. 102-116.

Петрашенко, В. О. 1988. Слов'янські пряслиця VIII—X ст. з Правобережжя Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 62, с. 24-32.

Погорілець, О. Г., Панікарський, А. В., Володарець-Урбанович, Я. В. 2016. Ранньосередньовічні знахідки з Меджибожа-Рибгоспа. *In Sclavenia terra*, 1, с. 73-90.

Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета.

Приходнюк, О. М. 2001. *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)*. Чернівці: Зелена Буковина.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Пудовин, В. К. 1961. Датировка нижнего слоя могильника Суук-Су. *Советская археология*, 1, с. 177-185.

Рашев, Р. 2004. *Православие през V—VII век. (Второ допълнено издание)*. София.

Репников, Н. И. 1907. Некоторые могильники области крымских готов. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей*, XXVII, с. 101-148.

Родинкова, В. Е. 2012. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 4, с. 151-158.

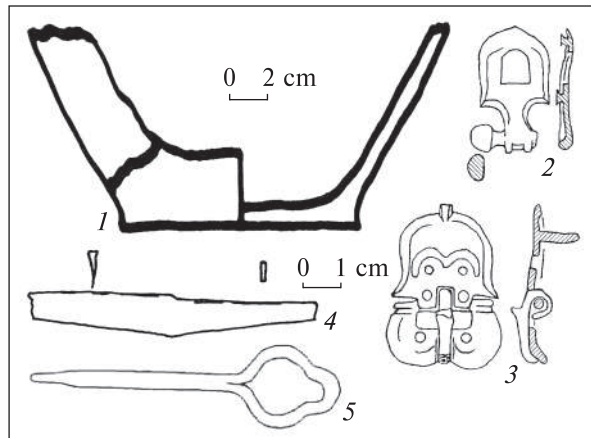

Рис. 10. Лебязже I, поховання 3: 1 — ліплений горщик; 2 — Т-подібна бляшка; 3 — псевдопряжка; 4 — ніж; 5 — шпилька. 1 — за: Синиця 2003, рис. В.13; 2, 3 — із особистого архіву Р. В. Терпиловського; 4 — за: Тихомиров 1990; 5 — за: Обломский 2016

Fig. 10. Lebiazhe I, grave 3: 1 — handmade pot; 2 — T-shaped plaques; 3 — fake-buckle; 4 — knife; 5 — pin. 1 — by: Synytsia 2003, fig. B.13; 2, 3 — from personal archive of R. V. Terpylovskiy; 4 — by: Tikhomirov 1990; 5 — by: Oblomskii 2016

Синиця, Є. В. 2003. *Поховальний обряд слов'ян Південно-Східної Європи V—VII ст.* Дисертація к. і. н. Інститут археології НАН України.

Седов, В. В. 1987. Племена культуры рязано-окских могильников. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*, часть. 1. Москва, с. 93-97. *Археология СССР*, Т. 17.

Скарбовенко, В. А., Лифанов, Н. А. 2012. Погребально-поминальные комплексы раннесредневековых кочевников из Восточного Приазовья (по материа-

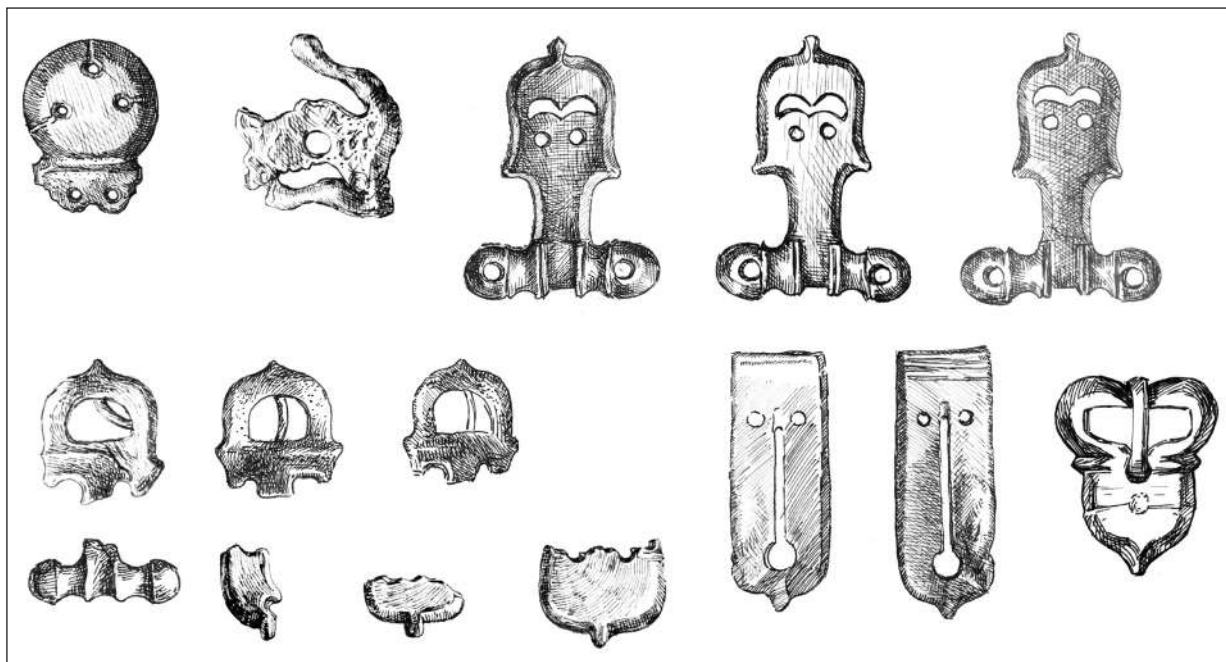

Рис. 11. Моква. Деталі поясного набору

Fig. 11. Mokva. Belt set

- лам раскопок могильников Лебеди IV и Лебеди VIII в 1980 г.). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, IV, с. 44-68.
- Скиба, А. В. 2016. Поясні набори геральдичного стилю у слов'ян. Київ: Інститут археології НАНУ.
- Скиба, А. В. 2017. До питання про функціональне використання Т-подібних бляшок в поясних наборах «геральдичного» стилю. *Археологія і Давня історія України*, 1 (22), с. 347-356.
- Скиба, А. В., Хардаєв В. М. 2017. Поясні гарнітури з кочівницьких комплексів в колекції Музею історичних коштовностей України (філіалу Національного музею історії України). В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василенко Вакулєнко*. Київ, с. 221-236.
- Скирда, В. В. 2017. Звіт про розвідки у Валківському районі Харківської області в 2017 р. Науковий архів Інституту археології НАНУ.
- Тихомиров, Н. А. 1990. Княжинский и Лебяжинский могильники. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 134-161.
- Трайкова, Л. А. 2017. *Коланът южно от долен Дунав — края на III — началото на VII в.* София.
- Хардаєв, В. М. 2015. Кочівницькі поховальні комплекси кінця VI—VII ст. біля с. Васиївка на Херсонщині. *Археологія*, 3, с. 107-117.
- Bálint, Csanád. 1992. Der Gürtel im frühmittelalterlichen Transkaukasus und das Grab von Üç Tepe (Sowj. Azerbajdzän). *Awarenforschungen* (her. F. Daim), 1. Wien, p. 309-496. Studien zur Archäologie der Awaren, 4.
- Gavritukhin, I. O. 2018. Belt sets from Alanic graves: chronology and cultural links. In: Belinskij, A. B., Härke, H. *Ritual, society and population at Klin-Yar (North Caucasus): Excavations 1994—1996 in the Iron Age to early medieval cemetery*. Bonn, p. 49-96.

Надійшла 13.05.2019

В. В. Скирда¹, Я. В. Володарець-Урбанович²

¹ Кандидат исторических наук, доцент кафедры историографии, источниковедения и археологии исторического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, ORCID 0000-0001-7318-6166, vskyrd@gmail.com

² Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела археологии ранних славян и региональных полевых исследований Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0003-1560-3608, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

НАХОДКИ ПЕНЬКОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ С ПОСЕЛЕНИЯ ЧЕРЕМУШНА

В статье публикуются материалы с многослойного поселения Черемушна (Валковский р-н Харьковской обл.). На памятнике выявлены находки, которые указывают на период существования пеньковской культуры в второй половине VI—VII вв. В частности, в шурфе 1 выявлено широкопластинчатую фибулу и Т-образную поясную накладку (рис. 5: 1, 2).

Фибула принадлежит к типу 2, варианту б за типологией И. О. Гавритухина. Аналогичные находки (рис. 6) происходят из кладов круга Мартыновки и памятников пеньковской культуры. Находка из Меджибожа-Рибгоспа, хотя и происходит из территории пражской культуры, отображает появление пеньковских импортов. Находка из Черемушно попадает в центр ареала распространения таких украшений в Днепровском Левобережье (рис. 7). Хронология таких застёжек вкладывается в период второй половины / конца VI — третьей четверти VII вв.

Т-образная накладка с U-образным отверстием принадлежит к варианту 3 по А. И. Айбабину, группе А по И. О. Гавритухину, типу (Е) IА, варианту 1 по А. В. Скибе, типу А.П.2 по М. Даскалову, группе В, типу XV по Л. А. Трайковой. Аналогичные находки распространены на территории Среднего Подунавья, Поднепровья, Крыма, Кавказа и Верховьев Волги (рис. 8; 9). В крайнем случае, среди славянских древностей похожие изделия сконцентрированы в регионе Днепровского Левобережья. Хронология подобных находок вкладывается в вторую половину VI—VII в.

Памятник Черемушна безусловно многослойное, на нем представлены также материалы черняховской и салтовской культур. Важно отметить, что это первый памятник пеньковской культуры в Валковском районе и единственный в верховьях бассейна р. Мжа.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Черемушна, пеньковская культура, VI—VII ст., широкопластинчатая фибула, Т-образная поясная накладка, геральдические украшения, клады, комплексы круга Мартыновки.

Valerii V. Skyrd¹, Yaroslav V. Volodarets-Urbanovych²

¹ PhD, Senior Lecturer, Department of Historiography, Source Studies, and Archaeology of the V. N. Karazin Kharkiv National University's Faculty of History, ORCID 0000-0001-7318-6166, vskyrd@gmail.com

² PhD, Researcher of the Early Slavs and Regional Field Studies Department of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, ORCID 0000-0003-1560-3608, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

FINDS OF PENKIVKA CULTURE FROM CHEREMUSHNA SETTLEMENT

The materials of Penkivka culture from the multi-layered settlement of Cheremushna (Valky district Kharkiv region) are considered in the paper. Finds of jewelry indicate the period of the Penkivka layer of the second half of 6th — 7th centuries. Wideplate fibula and T-shaped belt plaque (Fig. 5: 1, 2) were found in trench 1.

Fibula belongs to type 2, variant b by I. O. Havrytukhin. Similar finds (Fig. 6) occur from the hoards of Martynivka circle and the monuments of Penkivka culture. The find from Medzhybizh-Ribhosp, although it originates from Prague region, displays the appearance of Penkivka imports west of its main range. The find from Cheromushnaia falls into the center of the distribution area of such jewelry in the Dnieper Left Bank Ukraine (Fig. 7). The chronology of such fibulae falls on the period of the second half / end of 6th — the third quarter of 7th centuries.

The T-shaped belt plaques with U-shaped hole belongs to variant 3 by A. I. Aibabin, group A by I. O. Havrytukhin, Type (E) IA, variant 1 by A. V. Skyba, type A.II.2 by M. Daskalov, group B, type XV by L. A. Traikova. Similar finds occur from the Middle Dunai, Dnieper, Crimea, the Caucasus and the Volga River (Fig. 8; 9). Among Slavic antiquities, similar products are concentrated in the Dnieper Left Bank Ukraine. The chronology of such finds fits into the period of second half of 6th — 7th centuries.

The monument of Cheremushna is multi-layered, and there are also materials of Cherniakhiv and Saltiv cultures. It is important to note that this is the first monument of Penkivka culture in the Valky district and the only one in the upper reaches of the Mzha river basin.

Key words: Cheremushna, Penkivka culture, 6th — 7th centuries, wideplate fibula, T-shaped belt plaque with U-shaped hole, heraldic ornaments, hoards, complexes of Martynivka circle.

References

- Aibabin, A. I. 1990. Khronologiya mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, I, s. 3-86, 175-241.
- Aibabin, A. I. 1999. *Etnicheskaia istoriia rannevizantiiskogo Kryma*. Simferopol: Dar.
- Aibabin, A. I., Khairidinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoie. Raskopki 1977, 1982-1984 godov*. Simferopol; Kerch: ADEF-Ukraina, Tom. 1.
- Aibabin, A. I., Khairidinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoie. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993-1995 godov*. Kiiev: TOV "Maister Knyh". Tom 2.
- Aksenov, V. S., Babenko, L. I. 1998. Pogrebeniie VI-VII veka n. e. u sela Mokhnach. *Rossiiskaia arkheologiya*, 3, s. 111-122.
- Atavin, A. G. 1996. Pogrebeniia VII - nachala VIII vv. iz Vostochnogo Priazovia. V: Stashenkov, D. A. (red.). *Kultury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e.* Samara, s. 208-264.
- Afanasev, G. E., Runich, A. P. 2001. *Mokraia Balka. Dnevnik raskopok*. Moskva: Nauchnyi mir, 1.
- Akhmedov, I. R. 2010. Problema "finalnogo" perioda kultury riazano-oksikh finnov (k sovremennomu sostoiianiiu voprosa). V: Islanova, I. V., Rodinkova, V. E. (red.). *Aktualnye problemy arkheologii Vostochnoi Evropy I tysiacheletia n. e. Problemy i materialy*. Moskva, s. 7-34. Ranneslavianskii mir, 13.
- Akhmedov, I. R., Gavrilo, A. P. 2017. Nakhodki matrits dlia izgotovleniia detalei geraldicheskikh poiasov v drevnostiakh raziano-oksikh finnov. *Stratum plus*, 5, s. 17-39.
- Bálint, Csanád. 1992. Der Gürtel im frühmittelalterlichen Transkaukasus und das Grab von Üç Tepe (Sowj. Azerbajdzhan). *Awarenforschungen* (her. F. Daim), 1. Wien, p. 309-496. Studien zur Archäologie der Awaren, 4.
- Bodianskii, A. V. 1960. Arkheologicheskie nakhodki v Dneprovskom Nadporozhie. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, s. 74-277.
- Daskalov, M. 2012. *Kolani i kolanni ukrasi ot VI-VII vek (ot dнешna Bulgaria i sasednite zemi)*. Sofia: Craft House Bulgaria.
- Dmitriev, A. V. 1982. Rannesrednevekove fibuly iz mogilnika na r. Diurso. In: Ambroz, A. K., Erdeli, I. F. (red.). *Drevnosti epokhi Velikogo pereseleniia narodov V-VIII vv.* Moskva, s. 69-107.
- Gavritukhin, I. O. 1996a. Fibuly. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Moskva, s. 36-40. Ranneslavianskii mir, 3.
- Gavritukhin, I. O. 1996b. Detali remennoy garnitury. V: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Moskva, s. 22-36. Ranneslavianskii mir, 3.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1996. Dneprovskoie Levoberezhe na zare srednevekovia: dinamika istoriko-kulturnykh protsessov i klady. V: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Moskva, s. 140-148. Ranneslavianskii mir, 3.
- Gavritukhin, I. O. 2001. Evolyutsiia vostochnoevropeyskikh psevdopryazhek. In: Stashenkov, D. A. (red.). *Kultury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e.* Samara, 1, s. 31-86.
- Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1995. Gaponovskii klad (predvaritelnaia publikatsiia). *Rossiiskaia arheologia*, 4, s. 136-149.
- Gavritukhin, I. O. 2018. Belt sets from Alanic graves: chronology and cultural links. In: Belinskii, A. B., Härke, H. *Ritual, society and population at Klin-Yar (North Caucasus): Excavations 1994-1996 in the Iron Age to early medieval cemetery*. Bonn, p. 49-96.
- Goldina, R. D. 2012. *Nevolinskii mogilnik VII-IX vv. v Permskom Predurale. Monografiia*. Izhevsk, T. 21, Materialy i issledovaniia Kamsko-Viatskoi arkheologicheskoi ekspeditsii.
- Goldina, R. D., Perevozchikova, S. A., Goldina, E. V. 2018. *Mogilnik VI-IX vv. u d. Verkh-Saia v Kungurskoi lesostepi*. Izhevsk, T. 19, Materialy i issledovaniia Kamsko-Viatskoi arkheologicheskoi ekspeditsii.
- Ishaev, V. I., Smoliak, A. R. 2017. Rannesrednevekovi pantsir iz mogilnika Matiukhin Bugor (Rostovskaia oblast). *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, s. 160-174.
- Khardaev, V. M. 2015. Kochivnytski pokhvalni komplekсы kintsia VI-VII st. bilia s. Vasylivka na Khersonshchyni. *Arheologia*, 3, s. 107-117.
- Kovalevskaia, V. B. 1972. Bashkiria i Evraziiskie stepi IV-IX vv. (po materialam poiasnykh naborov). V: Smirnov, A. P., Chernetsov, V. N., Erdeli, I. F. (red.). *Problemy arkheologii i drevnei istorii ugrov*. Moskva, s. 95-117.

- Komar, A. V. 2006. Pereshchepinskii kompleks v kontekste osnovnykh problem istorii i kultury kochevnikov Vostochnoi Evropy VII - nachala VIII v. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5: Khazarskoe vremia, s. 7-244.
- Komar, A. V. 2006b. Pogrebenie nomada ser. VII v. u sela Dmitrovka v Iuzhnom Pobuzhe. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5: Khazarskoe vremia, s. 375-386.
- Komar, A. V., Kubyshev, A. I., Orlov, R. S. 2006. Pogrebeniia kochevnikov VI-VII vv. iz Severo-Zapadnogo Priazovia. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5: Khazarskoe vremia, s. 245-374.
- Komar, A. V., Orlov, R. S. 2006. Pogrebenie kochevnika 2-i poloviny VII v. u sela Chernomorskoe. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5: Khazarskoe vremia, s. 387-398.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchaynyye nakhodki veshchey kruga "drevnostey antov" v Srednem Podneprovye. Katalog pamyatnikov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435, 586-705.
- Kropotkin, V. V. 1965. Mogilnik Chufut-Kale v Krymu. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 100, s. 108-115.
- Kukhareno, Iu. V. 1959. Shirokoplastinchasty fibuly. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 74, s. 143-145.
- Lipking, Yu. A. 1974. Mogilniki tret'ey chetverti I tys. n. e. v kurskom Posemye. In: Tretiakov, P. N. (red.). *Rannesrednekovyye vostochnoslavianskiye drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 136-152.
- Liubichev, M. V. 1994. *Penkivska kultura Dnipro-Donetskoho mezhyrichchia*. Dysertatsiia k. i. n. Kharkivskiy derzhavnyi universytet, 1994.
- Loboda, I. I., Choref, M. Ia. 1974. Vnov otkryty v Belbekskei doline rannesrednekovyi mogilnik. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii SSSR*, 140, s. 100-102.
- Magomedov, B. V. 2015. Keramicheskie priaslytsa cherniakhovskoi kultury. Kyiv: Institut arkheologii NANU.
- Oblomskii, A. M. 2016. Kolochinskaia kultura. In: Oblomskii, A. M., Islanova, I. V. (red.). *Rannesrednekovyye drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V-VII vv.)*. Moskva: IA RAN, s. 10-113. Ranneslavianskii mir, 17.
- Oblomskiy, A. M., Rodinkova, V. E. 2014. Etnokulturnyy perelom v Podneprovye v VII v. n. e. Khronologiya sobytii. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 235, s. 381-404.
- Orlov, R. S., Rassamakin, Yu. Ya. 1996. Novye pamiatniki VI-VII vv. iz Priazovia. V: Prikhodniuk, O. M. (red.). *Materialy I tys. n. e. po arkheologii i istorii Ukrainy i Vengrii*. Kyiv, s. 102-116.
- Petrashenko, V. O. 1988. Slovianski priaslytsia VIII-X st. z Pravoberezhzhia Serednoho Podniprov'ia. *Arheologia*, 62, s. 24-32.
- Pohorilets, O. H., Panikarskyi, A. V., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2016. Rannoserednovichni znakhidky z Medzhybozha-Rybhospa. In *Sclavenia terra*, 1, s. 73-90.
- Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pamiatky Serednoho Podniprov'ia VI-IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Prikhodnyuk, O. M. 1998. *Penkovskaya kultura: kulturno-khronologicheskii aspekt issledovaniia*. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Prykhodniuk, O. M. 2001. Stepove naselennia Ukrainy ta skhidni sloviany (druga polovyna I tys. n. e.). Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrskhe horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Pudovin, V. K. 1961. Datirovka nizhnego sloia mogilnika Suuk-Su. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, s. 177-185.
- Rashev, R. 2004. *Prabalgarte prez V-VII vek*. (Vtoro dopalmeno izdanie). Sofia.
- Repnikov, N. I. 1907. Nekotorye mogilniki oblasti krymskikh gotov. *Zapiski imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, XXVII, s. 101-148.
- Rodinkova, V. E. 2012. Novaya nakhodka vizantiyskogo serebryanogo sosuda s kleymom v Vostochnoy Evrope. *Rossiyskaia arkheologiya*, 4, s. 151-158.
- Sedov, V. V. 1987. Plemena kultury riazano-oksikh mogilnikov. In: Rybakov, B. A. (red.). *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia*, chast. 1. Moskva, s. 93-97. Arkheologiya SSSR, T. 17.
- Skarbovenko, V. A., Lifanov, N. A. 2012. Pogrebalno-pominalnye komplekсы rannesrednekovykh kochevnikov iz Vostochnogo Priazovia (po materialam raskopok mogilnikov Lebedi IV i Lebedi VIII v 1980 g.). *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma*, IV, s. 44-68.
- Skyba, A. V. 2016. *Poiasni nabor heraldychnoho styliu u slovian*. Kyiv: Instytut arkheolohii NANU.
- Skyba, A. V. 2017. Do pytannia pro funktsionalne vykorystannia T-podibnykh bliashok v poiasnykh naborakh "heraldychnoho" styliu. *Arkheolohiia i Davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22), s. 347-356.
- Skyba, A. V., Khardaiev V. M. 2017. Poiasni harnitury z kochivnytskykh kompleksiv v kolektsii Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy (filialu Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy). In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (red.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e.: Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylyvny Vakulenko*. Kyiv, s. 221-236.
- Skyrda, V. V. 2017. Zvit pro rozvidky u Valkivskomu raioni Kharkivskoi oblasti v 2017 r. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NANU.
- Synytisia, Ye. V. 2003. *Pokhovalnyi obriad slovian Pivdenno-Skhidnoi Yevropy V-VII st.* Dysertatsiia k. i. n. Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Tikhomirov, N. A. 1990. Kiyazhinskiy i Lebiashinskiy mogilniki. In: Terpilovskiy, R. V. (red.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 134-161.
- Traykova, L. A. 2017. Kolanat yuzhno ot dolen Dunav - kraya na III - nachaloto na VII v. Sofia.
- Veimarn, E. V., Aibabin, A. I. 1993. *Skalistinskii mogilnik*. Kyiv: Naukova dumka.

- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. Fibuly V - pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny (znakhidky vid pochatku 2000-kh rokiv). *Arheologia*, 3, s. 87-106.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2016. Detali poiasnykh naboriv V - pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny: znakhidky vid pochatku 2000-kh rokiv. *Arheologia*, 3, s. 89-105.
- Zasetskaia, I. P. 1998. Datirovka i proiskhozhdenie palchatykh fibul Bosporskogo nekropolia rannesrednevekovogo perioda. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, VI, s. 394-478.

Ю. В. Долженко *

КРАНІОЛОГІЯ ПОХОВАНИХ У ДАВНЬОРУСЬКОМУ МОГИЛЬНИКУ БІЛЯ с. ГУЩИН

Розглядається антропологічний склад похованих у Х—ХІІ ст. із курганного могильника в с. Гушин Чернігівського р-ну Чернігівської обл. Автор проаналізував серію черепів із розкопок 1872 та 1983 рр. за краніометричною і краніоскопічною методиками. Встановлено, що як чоловічі, так і жіночі складові цієї групи населення Чернігово-Сіверщини належали до південноєвропейського антропологічного типу. Проведено їх зіставлення із синхронними вибірками.

К л ю ч о в і с л о в а: краніологія, краніоскопія, антропологія, Гушин, Київська Русь, Чернігово-Сіверщина, дружинники.

Антропологічні матеріали зі слов'янських курганів та ґрунтових могильників Чернігівщини та й загалом майже з усієї території Дніпровського та Деснянського басейну досліджуються вже протягом 140 років. Вперше їх опрацював російський антрополог О. П. Богданов (Богданов 1880, с. 1—11). Вибіркові антропологічні дослідження чернігівських матеріалів проводили В. В. Бунак (Bunak 1932, р. 441—503), Г. Ф. Дебец (Дебец 1948, с. 382), Т. О. Трофімова (Трофимова 1946, с. 91—136), М. М. Герасимов (Герасимов 1949, с. 99—102), Т. І. Алексєєва (Алексєєва 1969, с. 73—86), В. Д. Дяченко (Дяченко, 1980), П. М. Покас (Покас 1985, с. 99—100; 1988, с. 118—127; 1994, с. 49—50).

Метою цієї роботи є введення до наукового обігу та аналіз загальної краніологічної серії з давньоруського могильника у с. Гушин. Ця вибірка об'єднує всі відомі на цей час краніологічні матеріали з Гущина, які вже були опубліковані. Вивчення цих матеріалів із залученням сучасних статистичних методів (канонічний і кластерний аналізи) та краніоскопічних ме-

тодик сприятиме висвітленню історії формування давньоруського населення Чернігово-Сіверщини та Київської Русі у цілому.

З краніологічними матеріалами Гущина з розкопок Д. Я. Самоквасова 1872 р. (Самоквасов 1908а, с. 103—119) раніше працювали Г. Ф. Дебец, Т. І. Алексєєва, Г. А. Чесніс, А. А. Мовсєсян та П. М. Покас. Т. І. Алексєєва опублікувала індивідуальні дані черепів з Гущина у своїй монографії (Aleksieyeva 1966), де було подано 15 поховань (вісім чоловічих та сім жіночих). Дослідниця розглядала їх у складі сільського населення Чернігово-Сіверщини (Алексєєва 1973, с. 120—131).

У 1983 р. антропологічна колекція з Гущина поповнилась новими матеріалами з чотирьох поховань (три чоловічі і одне жіноче), які були відкриті під час розкопок експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом О. П. Моці та за участю співробітників Чернігівського історичного музею, які проводили рятувні охоронні роботи давньоруських пам'яток біля сіл Шестовиця та Гушин (Моця 1990а; 1990б). У відомому за розкопками Д. Я. Самоквасова (1908а; 1908в, с. 103—119) Гушинському курганному некрополі Х—ХІІ ст. під час розкопок О. П. Моці та П. М. Покаса 1983 р. було досліджено п'ять насипів (Коваленко, Моця, Шекун 1983; Ясновська 2010, с. 219). У двох курганах північної групи зафіксовано тілопокладення в підкурганних ямах із поховальним інвентарем (наконечник стріли, бронзова підвіска й залізні цвяхи). Під трьома насипами виявилися залишки тілоспалення на стороні з практично відсутнім, крім фрагментів кераміки, інвентарем (Коваленко, Моця, Шекун 1985, с. 288). Здобута інформація з цих двох некрополів дала О. П. Моці змогу припустити, що адміністрація та дружинники, яких спрямовував до чернігівської округи великий київський князь, оселялися не на порожньому місці, а в уже наявних населених пунктах, які переходили у їх власність (Моця 1988).

* ДОЛЖЕНКО Юрій Володимирович — молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9807-2835, yuriy_dolzhenko@ukr.net

© Ю. В. ДОЛЖЕНКО, 2019

П. М. Покас (1988, с. 118—127) опрацював давньоруські поховання, відомі на той час із середнього Подесення, та дав коротку характеристику окремо містянам і похованим з дружинних могильників Гушин, Шестовиця, Табаївка та Клонів. Як зазначив дослідник, у похованнях цих некрополів виявлено зброю та інші атрибути поховального обряду дружинників (Покас 1988, с. 123). Вибірка із Гушина розглядалась дослідником у складі загальної серії з дружинних могильників, і численність її залишилась невідомою (Покас 1985а; 1985б). Враховуючи висновки Т. І. Алексєєвої, яка брала до уваги соціальний статус померлих і досліджувала окремо міське та сільське населення (Алексєєва 1973, с. 120—131), П. М. Покас зазначив, що за загальної мезо-ортокранії та вузьколицької форми черепів — характерних рис для Лівобережжя — ці групи дружинників були неоднорідними. Чоловічі вибірки із некрополів Шестовиці, Гущина, Табаївки та Клоніва, за даними П. М. Покаса, антропологічно виявилися близькими до містян. Натомість сільські мешканці загалом були однорідно вузьколиці з низьким обличчям. Жіноча серія з могильників Шестовиці, Гущина, Табаївки та Клоніва, навпаки, була ближчою морфологічно до сільських мешканців регіону (Покас 1988, с. 118—127).

Пізніше П. М. Покас повторно дослідив та об'єднав матеріали з дружинних поховань із чотирьох могильників Чернігівщини: Гушин (виміри Т. І. Алексєєвої та П. М. Покаса), Шестовиця (виміри Г. П. Зіневич), Табаївка, Клонів (виміри П. М. Покаса) — в одну серію дружинників (Покас 1993, с. 25—26). Проаналізувавши ці матеріали, дослідник відзначив подібність дружинників з іншими давньоруськими групами Середнього Подесення. Щодо серії з Гущина, то вона не була описана й опублікована П. М. Покасом окремо від матеріалів Шестовиці, Табаївки та Клоніва, дослідник також не вказав кількість та маркування черепів із Гущина, залучених ним до збірної вибірки дружинників.

Дослідження середньовічних східних слов'ян Чернігово-Сіверщини проводились і за краніофенетичною методикою. Литовський антрополог Г. А. Чесніс опублікував результати вивчення збірної серії полян IX—XIII ст., до якої він долучив черепи з Любеча і Гущина з розкопок Д. Я. Самоквасова (1908, с. 103—119), а також дві чернігівські вибірки — Болдиної гори й групу поблизу храму св. Бориса та Гліба (Чесніс 1990, с. 48). За даними одно-

факторного дисперсійного аналізу фенетичних ознак ця серія, згідно з висновками дослідника, не знайшла собі подібних, а під час використання тільки достовірно варіативних ознак виявила подібність до тверських кривичів (Чесніс 1990, с. 56).

Водночас східнослов'янські племена з використанням фенетичних ознак на черепі вивчала А. А. Мовсесян (розкопки Д. Я. Самоквасова). До групи полян чернігівських, крім серій, які використав Г. А. Чесніс, А. А. Мовсесян додала вибірку з могильника Стольне (Мовсесян 1990, табл. 1, с. 33). Отриману матрицю дистанцій між 16 слов'янськими групами було подано в графічній формі, з чого помітно, що чернігівські поляни близькі до першої групи новгородських словен (Мовсесян 1990, табл. 1, с. 39). У подальшому дослідниця за допомогою канонічного аналізу продемонструвала подібність групи з Чернігова (N = 30) до вибірки з Києва XI—XII ст. (Мовсесян 2005, с. 186).

У цій роботі автор проаналізував загальну серію із курганных могильників с. Гушин. До неї увійшли 15 черепів із розкопок Д. Я. Самоквасова 1872 р. (Самоквасов 1887, с. 175—224; 1908б, с. 188—201), а також чотири черепи з розкопок 1983 р. О. П. Моці, В. П. Коваленка та А. В. Шекуна (Коваленко, Моця, Шекун 1984; Моця 1988). Черепи з розкопок Д. Я. Самоквасова зберігаються у фондах Науково-дослідного інституту і Музею антропології Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова за шифрами 2083, 20885—2095 та 2098 (Каталог краниологических... 1979). Матеріали з розкопок 1983 р. походять з чоловічих поховань 1 і 2 кургану 5 та жіночого поховання 1 з кургану 4 і зберігаються у фондах ІА НАН України під шифрами 6236, 6237, 6267 та 6268 відповідно. (Палеоантропологические коллекции... 1986, с. 470—471). Всі черепи датуються X—XII ст. Чоловічі поховання, за археологічними даними, належать дружинникам (Моця 1990, с. 99—107). Після об'єднання автором цього дослідження зазначених черепів у загальну серію Гущина, було отримано середні статистичні дані для чоловічої і жіночої груп і проведено порівняльний канонічний аналіз із синхронними вибірками. Загальну вибірку Гущина також було досліджено за методиками етнічної краніоскопії.

Черепи вимірювалися за стандартною краніологічною методикою, де ознаки нумерувалися, за Р. Мартіном (Martin 1928, s. 688), а назомалярний та зигомаксиллярні кути гори-

зонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми. Статистичних визначалася за особливостями будови черепа (Пашкова 1958) та посткраніального скелету, за наявності. Комплексно за станом

облітерації черепних швів, зношеності зубів та ознаками на скелеті встановлювався вік (Никитюк 1960а, с. 115—121; 1960б, с. 118—129). Для статистичного опрацювання краніологічних даних використані комп'ютерні про-

Таблиця 1. Середні розміри та індекси серії чоловічих черепів з курганного могильника Гушин Х—ХІІ ст.

Table 1. Average measurements and indexes of the male skulls series from the burial ground Hushchyn (9th—13th cent.)

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		М	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	183,7	10	6,9*	2,17	1,53	171,0	193,0
8	Поперечний діаметр	139,9	8	7,0*	2,48	1,75	131,0	155,0
17	Висотний діаметр	134,1	9	3,4**	1,15	0,81	129,0	138,0
5	Довжина основи черепа	100,0	9	5,7*	1,92	1,36	89,0	106,8
9	Найменша ширина лоба	97,3	9	5,8*	1,94	1,37	90,0	105,0
45	Виличний діаметр	132,2	8	5,6*	1,98	1,40	120,0	138,7
40	Довжина основи обличчя	97,4	9	5,7*	1,91	1,35	88,0	105,3
48	Верхня висота обличчя	67,9	9	3,7**	1,23	0,87	63,0	74,0
43	Верхня ширина обличчя	104,3	9	4,5*	1,49	1,05	99,0	111,0
46	Середня ширина обличчя	94,6	8	5,1*	1,79	1,27	86,0	102,0
55	Висота носа	50,7	10	2,5**	0,79	0,56	45,0	54,0
54	Ширина носа	25,3	9	1,5**	0,51	0,36	22,0	27,0
51	Ширина орбіти	41,0	10	1,9	0,60	0,43	37,0	44,1
52	Висота орбіти	32,0	10	2,3*	0,73	0,52	29,0	36,2
20	Вушна висота	116,7	6	5,7**	2,32	1,64	111,4	127,3
32	Кут профілю чола від <i>nas.</i>	87,0 °	7	3,3**	1,25	0,89	82,0 °	90,0 °
GM/FN	Кут профілю чола від <i>gl</i>	78,7 °	7	1,7**	0,64	0,46	77,0 °	81,0 °
72	Кут загальнолицьовий	84,3 °	6	3,0	1,23	0,87	82,0 °	90,0 °
75(1).	Кут випинання носа	30,4 °	7	8,6**	3,25	2,30	20,0 °	48,0 °
77.	Назомалярний кут	138,5 °	9	5,3**	1,76	1,25	133,0 °	150,0 °
∠ Zm'.	Зигомасиллярний кут	124,4 °	8	6,2**	2,20	1,56	117,0 °	132,0 °
Індекси								
8:1	Черепний	75,8	8	4,2*	1,49	1,05	70,8	82,0
17:1	Висотно-поздовжній	73,3	9	1,7**	0,56	0,39	71,0	75,4
17:8	Висотно-поперечний	97,5	7	3,0**	1,15	0,81	92,8	101,5
9:8	Лобно-поперечний	70,2	8	3,3	1,16	0,82	64,7	75,4
20:1	Висотно-поздовжній	62,6	6	3,4*	1,40	0,99	58,9	68,4
20:8	Висотно-поперечний	80,5	5	4,9*	2,18	1,54	71,9	83,7
10:8	Коронарно-поперечний	85,2	7	3,7*	1,39	0,99	78,1	89,1
9:10	Широтний лобний	82,9	7	4,1*	1,56	1,10	76,3	86,8
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	93,8	7	5,9*	2,22	1,57	85,2	100,5
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	50,6	9	2,3**	0,77	0,54	47,8	54,8
9:45	Лобно-виличний	74,0	8	3,2**	1,12	0,79	68,9	79,5
10:45	Коронарно-виличний	90,8	6	4,9*	1,99	1,41	85,3	98,3
48:45	Верхній лицьовий	51,2	7	2,9**	1,08	0,76	47,1	55,4
54:55	Носовий	50,2	9	3,9	1,29	0,91	44,0	57,8
DS:DC	Дакріальний	63,4	8	6,4**	2,27	1,61	56,8	76,5
SS:SC	Симотичний	46,9	7	12,0	4,55	3,21	31,9	70,0
52:51	Орбітний	78,2	10	5,7*	1,81	1,28	70,7	88,3

Примітки. М — середня арифметична величина, n — кількість випадків, σ — середні квадратичні відхилення, m (M) — похибка середньої арифметичної величини, ms — похибка середнього квадратичного відхилення. * перевищує стандартні величини середнього квадратичного відхилення. ** менше за стандартні величини середнього квадратичного відхилення.

грами, які створили Б. О. й О. Г. Козінцеви 1993 р. (Санкина, Моисеев 2006, с. 459—462). Також для характеристики давньоруської краніологічної серії з Гущина було використано методику з етнічної краніоскопії, запропоновану О. Г. Козінцевим (Kozintsev 1992). Підрахування частот у відсотках та перетворення їх на радіани з метою стабілізації дисперсії проводились завдяки застосуванню авторської комп'ютерної програми, яку написав 1996 р. антрополог А. В. Громов (2002).

Краніометрична характеристика чоловічої серії (10 черепів) (табл. 1). Збереженість кісток мозкового відділу в більшості випадків задовільна. Лицьова частина збереглася дещо гірше. Чоловіча серія за абсолютними розмірами характеризується помірними довжиною, шириною та висотою черепної коробки. Складається з чотирьох доліхокранних, двох мезокранних та двох брахіокранних черепів, у середньому, за черепним індексом (75,8), вона мезокранна, на межі з доліхокранією. На двох черепах не вдалося встановити черепний індекс у зв'язку з тим, що збереженість їх була незадовільною. За відносною висотою за першим висотно-поздовжнім показником вибірка в середньому ортокранна, складається з семи середньо високих (ортокранних) та двох високих (гіпсікранних) черепів. За другим висотно-поперечним індексом серія метріокранна, п'ять черепів є

помірно високими (метріокранні) і два — високими (акрокранні). Низьких (тайпенокранних) черепних коробок не виявлено. Вушна висота в межах середніх розмірів, але на межі з великими, довжина основи черепа помірна.

Обличчя мезогнатне, сильно профільоване в горизонтальній площині як на верхньому, так і на середньому рівні. За абсолютними величинами воно відносно низьке, помірно широке (виличний діаметр, виміряний на шістьох черепах, дорівнює 132,2). За показником обличчя належить до категорії мезен. Орбіти помірно ширини й малої висоти, за показником — середні (мезоконхні). Ніс випнутий сильно, середньо широкий і середньо високий з помірно високим переніссям. За показником — мезоринний. Симотичний індекс великий (46,9), дакріальний також великий, що вказує на високе перенісся.

Загалом, у чоловічій вибірці перевищення величин середнього квадратичного відхилення помічено в 17 випадках із 38 (44,7 %), нижчими за стандартні величини виявилися середні квадратичні відхилення у 16 ознак (42,1 %), і тільки у п'яти ознак (13,1 %) вони вкладаються у стандартні норми. Враховуючи значну варіабельність, можна висловити припущення про морфологічну неоднорідність групи.

За типологією Т. І. Алексєєвої, чоловіча краніологічна серія з Гущина належить до ме-

Таблиця 2. Середні розміри, індекси та статистичні дані чоловічих черепів з Гущина X—XII ст. та зіставлення їх з Неопонтійським (Понтійським) краніологічним типом (за: Дяченко 1986, с. 240; 1993, с. 151—166)

Table 2. Average measurements, indexes and statistical data of the male skulls series from Hushchyn (9th—13th cent.) and its comparison with New Pontic (Pontic) craniological type (by: Дяченко 1986, p. 240; 1993, pp. 151—166)

№ за Мартіном	Ознаки	♂	
		М	М
		Гушин	Понтійський
1	Поздовжній діаметр	183,7	185,1—188,6
17	Висотний діаметр	134,1	136,7—137,7
45	Виличний діаметр	132,2	132,9
48	Верхня висота обличчя	67,9	68,5
72	кут загальнолицьовий	84,3°	85,0°
74.	кут альвеолярної частини обличчя	—	79,0°
75(1).	кут випинання носа	30,4°	27,9°
∠ Zm'.	Зигомаксилярний кут	124,4°	127,0°
Індекси			
8:1	Черепний	75,8	73,8—75,3
48:45	Верхній лицьовий	51,2	52,1
54:55	Носовий	50,2	50,9
DS:DC	Дакріальний	63,4	46,3—59,5
SS:SC	Симотичний	46,9	37,7—48,6

зодоліхокранного типу із середньо широким обличчям, куди зараховують чернігівських, переяславських та київських полян (Алексеева 1973, с. 67). За типологією В. Д. Дяченка (1986, с. 234—243; 1993, с. 151—166), чоловіча вибірка Гушин має риси понтійського (неопонтійського) краніологічного типу (табл. 2). Однак, використання цієї типології в цьому випадку є суто умовним, оскільки на думку більшості дослідників (Алексеева, Балановская, Балуева и др. 2002, с. 15; Сегеда 2001, с. 27—28), класифікація В. Д. Дяченка не обґрунтована ста-

тистичними методами. Антропологи переважно користуються типологією Т. І. Алексеевої (1973, табл. 20, с. 67).

Краніометрична характеристика жіночої серії (вісім черепів) (табл. 3). Рельєф перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків і надбрівних дуг незначні. Жіночі черепи в середньому, за формою черепної коробки, як і в чоловічій групі, характеризуються мезокранією (індекс 76,0). Поздовжній діаметр черепної коробки великий. Поперечний діаметр за світовими стандартами — середній (134,9).

Таблиця 3. Середні розміри та індекси серії жіночих черепів з курганного могильника Гушин Х—ХІІ ст.

Table 3. Average measurements and indexes of the female skulls series from the burial ground Hushchyn (9th—13th cent.)

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		М	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	177,7	8	7,1*	2,50	1,77	163,0	185,0
8	Поперечний діаметр	134,9	8	4,2**	1,47	1,04	130,0	143,0
17	Висотний діаметр	131,0	7	5,0	1,89	1,34	124,0	137,0
5	Довжина основи черепа	98,6	7	2,6**	0,97	0,69	95,0	101,0
9	Найменша ширина лоба	94,2	8	3,5**	1,23	0,87	89,0	101,0
45	Виличний діаметр	125,2	7	4,4	1,65	1,17	120,0	130,0
40	Довжина основи обличчя	89,9	5	2,6**	1,17	0,83	86,0	93,0
48	Верхня висота обличчя	63,5	6	2,8**	1,15	0,81	61,0	67,0
46	Середня ширина обличчя	88,7	6	4,0**	1,63	1,15	84,0	94,0
55	Висота носа	47,7	7	2,9	1,09	0,77	44,0	52,0
54	Ширина носа	24,2	6	2,6*	1,04	0,74	22,0	27,3
51	Ширина орбіти	40,3	7	1,4**	0,51	0,36	39,0	42,0
52	Висота орбіти	32,2	7	1,6**	0,59	0,42	30,0	35,0
20	Вушна висота	109,0	8	2,9**	1,02	0,72	105,5	113,6
72	Кут загальнолицьовий	86,6 °	5	3,2*	1,44	1,01	82,0 °	90,0 °
75(1).	Кут випинання носа	27,5 °	4	3,3**	1,66	1,17	23,0 °	30,0 °
77.	Назомаллярний кут	136,5 °	7	5,3*	2,0	1,42	131,0 °	144,0 °
∠ Zm'.	Зигомаксиллярний кут	128,3 °	6	4,2**	1,73	1,23	120,8 °	132,0 °
Індекси								
8:1	Черепний	76,0	8	3,2	1,12	0,79	71,4	81,0
17:1	Висотно-поздовжній	72,9	7	1,6**	0,61	0,43	70,1	74,6
17:8	Висотно-поперечний	96,9	7	4,1**	1,56	1,10	89,9	102,3
9:8	Лобно-поперечний	69,9	8	1,7**	0,62	0,44	67,1	73,2
20:1	Висотно-поздовжній	65,5	3	—	—	—	61,6	70,7
20:8	Висотно-поперечний	87,5	3	—	—	—	82,2	97,9
10:8	Коронарно-поперечний	85,9	8	1,6**	0,57	0,40	83,1	87,7
9:10	Широтний лобний	81,4	8	2,2**	0,76	0,54	76,8	83,5
45:8	Поперечний фацио-церебральний	93,7	7	4,5*	1,69	1,20	88,5	100,0
48:17	Вертикальний фацио-церебральний	48,2	5	1,3**	0,57	0,41	46,3	49,6
9:45	Лобно-виличний	75,2	7	4,5*	1,69	1,19	68,5	80,2
10:45	Коронарно-виличний	91,6	7	4,7*	1,79	1,27	83,1	96,0
48:45	Верхній лицевий	51,1	6	2,8**	1,14	0,81	48,4	55,8
54:55	Носовий	50,7	6	3,2**	1,33	0,94	47,8	55,1
SS:SC	Симотичний	41,6	5	4,6**	2,08	1,47	36,9	47,3
52:51	Орбітний	79,9	7	3,8**	1,45	1,02	73,2	83,3

Виявлено чотири мезокранні черепа, три доліхокранні та один помірно брахікранний. Висота черепа в середньому за лінійними розмірами велика, за висотно-поздовжнім індексом помірна, а за висотно-поперечним — велика. Довжина основи черепа відповідає категорії помірних розмірів, на межі з великими. Чоло переважно пряме, помірно широке за абсолютними розмірами й за лобно-поперечним індексом. Широтний показник чола належить до категорії середніх величин. Потилиця випнута добре.

Обличчя за діаметром вилиць, який дорівнює 125,2 мм, помірно широке. Верхня висота обличчя мала. Верхньолицьовий індекс (мезен) також свідчить про помірно широке обличчя в цілому. Довжина основи обличчя належить до категорії малих розмірів. Загальний лицьовий кут ($86,6^\circ$) свідчить про ортогнатність обличчя. Горизонтальне його профілювання в середньому різке як на верхньому рівні, так і на середньому.

Орбіти помірної ширини й малої висоти, за показником (79,9) — помірно високі (мезоконхія). Носовий отвір характеризується малою висотою й помірною шириною, носовий індекс належить до категорії середніх розмірів (мезоринія). Ніс випнутий сильно. Перенісся високе.

У жіночій вибірці перевищення величин середнього квадратичного відхилення помічено в семи випадках із 32 (21,8 %), нижчими від стандартних величин виявилися середні квадратичні відхилення у 21 ознак (65,6 %), і тільки у чотирьох ознак (12,5 %) «сигма» вкладається у стандартні норми. Враховуючи значну варіабельність, можна припустити морфологічну неоднорідність жіночої серії.

За типологічною схемою Т. О. Рудич (2014, с. 150), жіноча серія за чотирма важливими ознаками належить до мезокранного типу з середньою шириною обличчя, куди відносяться київські та чернігівські «полянки».

Порівняльна характеристика антропологічних особливостей давньоруського населення з Гущина та його сусідів. Порівнюючи метричні дані досліджуваної вибірки і загальної серії Чернігова, слід звернути увагу на подібність таких основних індексів як черепний (мезокранія), верхньолицьовий (мезен), носовий (мезоринія), орбітний (мезоконхія), симотичний (помірний) (Долженко 2014, с. 80). Якщо порівнювати лінійні розміри, у цих серіях подібні поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепної коробки, виличний діаметр

(помірний), верхня висота обличчя (мала), Отже, морфологія черепа у чоловіків з Гущина та Чернігова дещо подібна.

Для виявлення основних напрямків морфологічних зв'язків давньоруського населення з с. Гущина та визначення його місця в системі антропологічних типів Київської Русі X—XIII ст. дослідження проводилося за допомогою міжгрупового багатовимірного канонічного аналізу (Дерябин 2008, с. 212—229). Залучалися такі 14 ознак: поздовжній, поперечний і висотний діаметри черепа (*b-br*), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота й ширина носа, назомалярний і зигмаксілярний кути, симотичний індекс та кут випинання носа.

Для порівняльного аналізу залучено дані різних дослідників про 47 чоловічих краніологічних серій II тис., з яких 22 групи походять із давньоруських міст: Галич, Возвягель, київська серія з вул. Паторжинського, а також м. Переяслав-Хмельницький (Рудич 2007, с. 400—406); Витаців, Смоленськ, Київ-1, Стара Рязань (Алексеева 1973); Путивль (Покас 1984, с. 181—212); Юр'їв (Орлов, Моця, Покас 1985, с. 49—60); Новогрудка (Саливон 1971, с. 99); Верхній Київ, Гора Щекавиця в Києві (Козак 2010, с. 40); Псков (Санкина 2000, с. 14—17); Стара Ладога (Санкина, Козинцев 1995, с. 90—107); Ярославль (Гончарова 2011, с. 206); Чернігів (Долженко 2011, с. 46—81; 2014, с. 80); Погориння (Дорогобуж і Пересопниця) (Долженко, Прищепа 2016, с. 165—190), Любеч (Веремейчик, Долженко 2013, с. 18; Долженко 2015, с. 3—39); Києво-Печерська лавра (Дяченко 1993, с. 151—166), Воїнь (Dolzhenko 2015, с. 95—102), Желні¹ (Долженко, Прядко 2016, с. 3—22).

Сільські та дружинні серії представлено матеріалами з 25 східнослов'янських могильників: київські «поляни», «сіверяни», «кривичі» (смоленські, тверські, ярославські, костромські, володимирські), «в'ятичі», «радимичі», «дреговичі», «новгородські словени» (Алексеева 1969, с. 73—86; 1973, с. 123); Шестовиця (Зіневич 1962, с. 37—47); Монастирок (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984, с. 4—26); Григорівка, Бучак (Козак 2000, с. 67—80); Бранешти, Василів (Великанова 1975, с. 96—

¹ Матеріали, які увійшли до цієї серії, уточнено за польовою документацією авторів розкопок (Дяченко, Моця 1986, с. 82—90) та польовими маркуваннями В. Д. Дяденка кожного черепа (Дяченко 1972, с. 316—318).

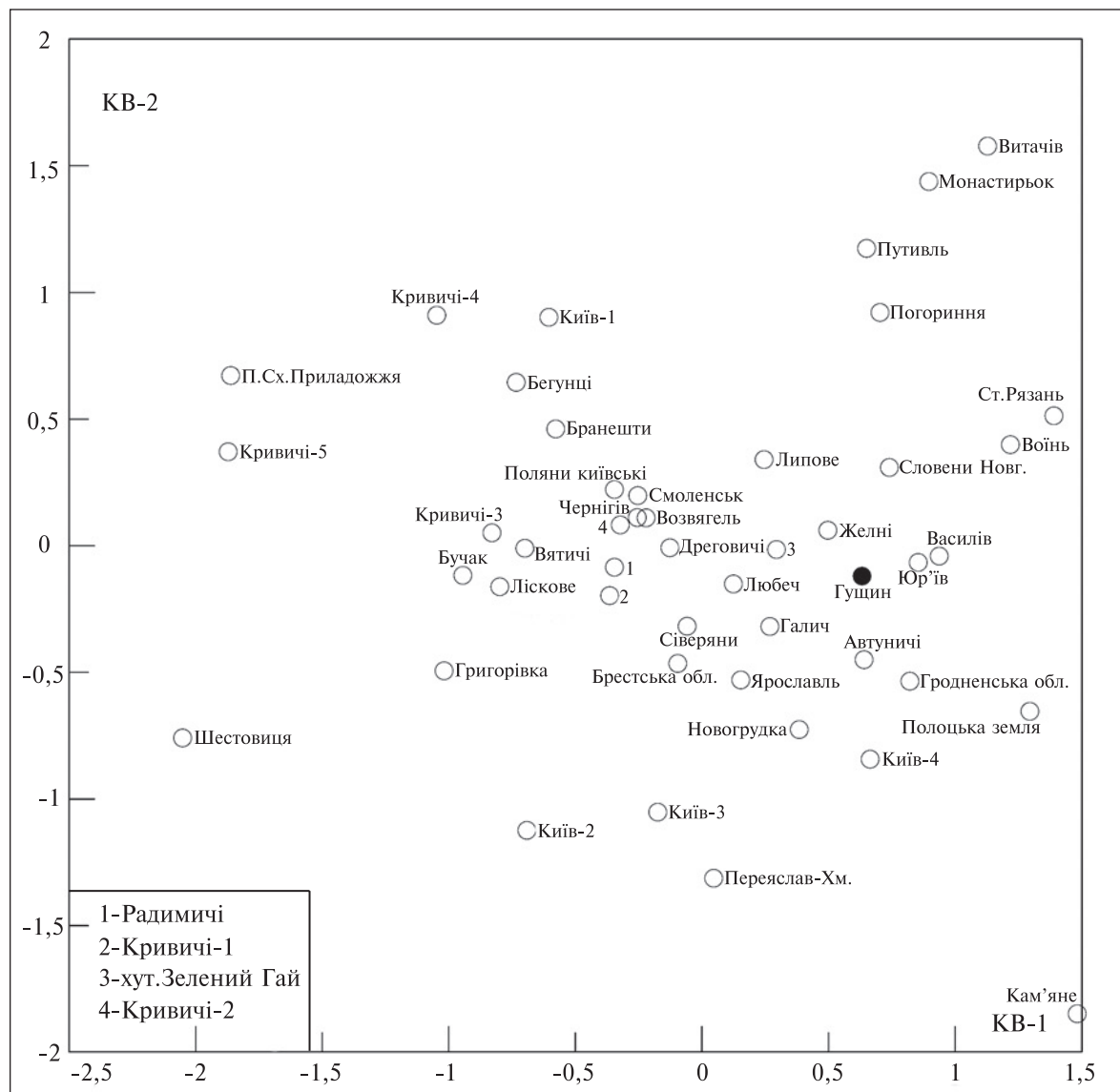

Рис. 1. Результати канонічного аналізу. Зіставлення 47 чоловічих груп IX—XIII ст. з вибіркою Гушин у просторі I—II КВ. 1 — радимичі; 2 — кривичі-1; 3 — Зелений Гай; 4 — кривичі-2

Fig. 1. The results of canonical analysis. Comparison of 47 male groups of 9th — 13th c. and Hushchyn sample in the space of 1st and 2nd canonical vectors. 1 — Radymychi; 2 — Kryvichi-1; 3 — Zelenyi Hai; 4 — Kryvichi-2

111); Бегунці (Хартанович, Чистов 1984, с. 74—105); Південно-Східне Приладоща (Санкина 2000, с. 15—16); збірні групи Брестської та Гродненської обл., які ототожнюють із західною гілкою «дреговичів» (Коробушкина, Саливон 1990, с. 146—147); Кам'яне (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984, с. 9—13); хут. Зелений Гай (Долженко 2013, с. 43—55); Ліскове (Долженко, Веремейчик 2015, с. 83—90), Липове (Долженко 2017, с. 122—143); Автуничі (Коваленко, Моця 1992, с. 5—10; Долженко 2018а; 2018б, с. 79—97); полоцькі «кривичі» (Емельянич 2012, с. 165).

За I канонічним вектором (КВ) (23,0 % загальної дисперсії) чоловічі черепи з с. Гушин

(Долженко 2018а) отримали додатні значення вектора (0,632) та виявилися подібними до таких серій з Чернігівської Землі як Автуничі (0,640) і Путивль (0,650), і меншою мірою, до груп київської та переяславської землі — Верхній Київ (0,664), Юр'їв (0,854), Желні (0,497). На розподіл серій за цим КВ найбільше вплинули такі ознаки: виличний діаметр (0,616), висота носа (0,445), найменша ширина лоба (0,478) та кут випинання носових кісток (0,922).

За КВ II (15,8 % загальної дисперсії) відзначається подібність досліджуваної групи, яка отримала малі від'ємні значення (–0,121), до таких серій: Бучак (–0,118), Любеч (–0,152),

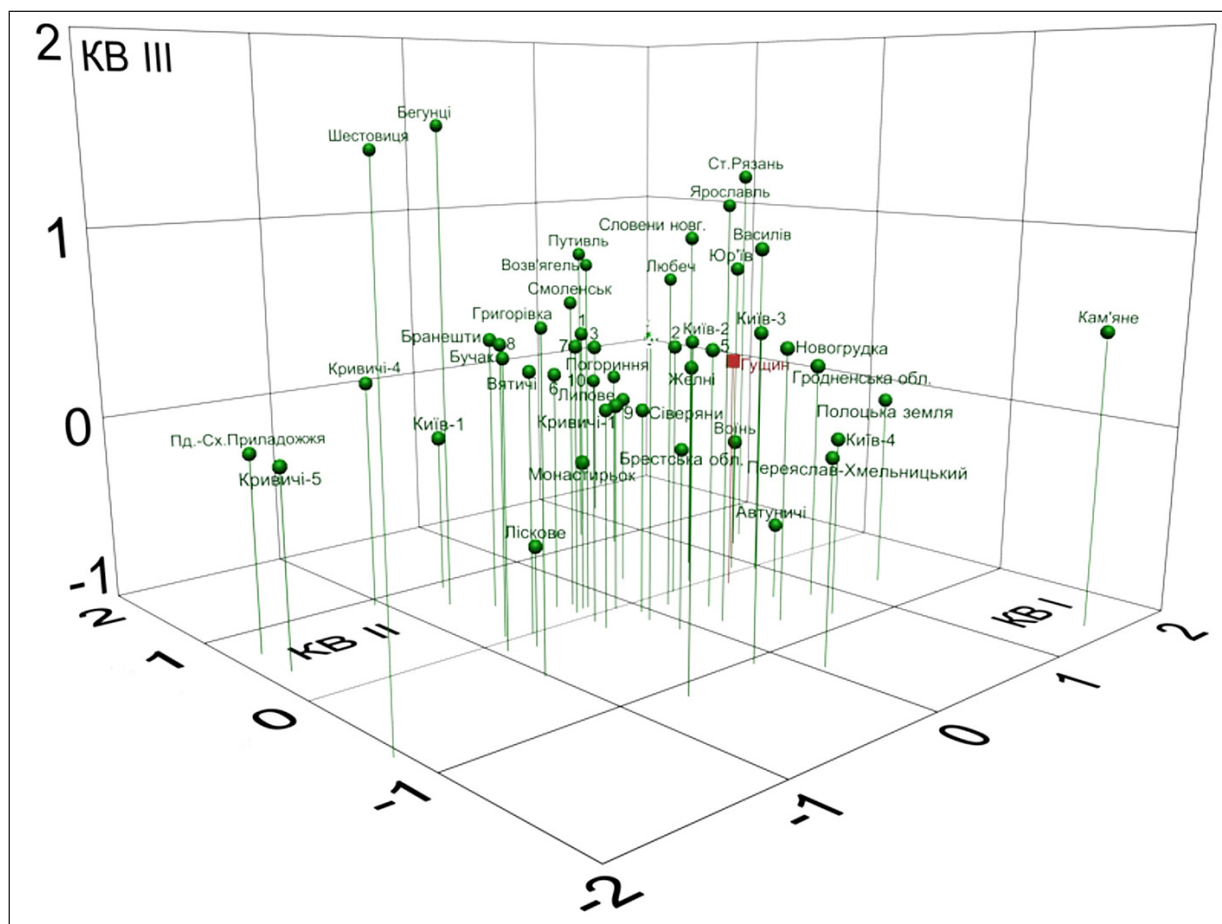

Рис. 2. Результати канонічного аналізу. Зіставлення 47 чоловічих груп IX—XIII ст. з вибіркою Гушин у тривимірному просторі. 1 — Чернігів; 2 — Зелений Гай; 3 — Витачів; 5 — Галич; 6 — поляни київські; 7 — кривичі-2; 8 — кривичі-3; 9 — дреговичі; 10 — радимичі

Fig. 2. The results of canonical analysis. Comparison of 47 male groups of 9th—13th c. and Hushchyn sample in the 3-D (three-dimensional) space. 1 — Chernihiv; 2 — Zelenyi Hai; 3 — Vytachiv; 5 — Halych; 6 — Polans (eastern); 7 — Kryvichi-2; 8 — Kryvichi-3; 9 — Drehovychi; 10 — Radymychi

Ліскове (−0,163), «радимичі» (−0,086). На розподіл серій вплинули довжина черепної коробки (−0,519), ширина носа (0,293), орбіт (0,547) і висота орбіт (0,212).

За KB III (11,8 % загальної дисперсії) Гушин (рис. 2) також отримує малі від'ємні значення KB (−0,097). Можна відзначити подібність цієї серії до вибірки Зелений Гай з Чернігівської Землі (−0,033), а також полоцьких кривичів (−0,126), Галича (0,011). Основними диференціюючими ознаками є поперечний (0,743) і висотний діаметр черепної коробки (0,436), висота обличчя (0,240), назомалярний (0,602) та зигомаслярний (0,402) кути обличчя та симіотичний індекс (−0,287).

Також було проведено порівняльний кластерний аналіз, який виявив подібність досліджуваної групи до вибірки Галич (дистанція 1,042 при загальній 12,975) на десятому кроці кластеризації.

У цілому результати канонічного та кластерного багатовимірного аналізів свідчать про певну подібність антропологічного типу похованих з давньоруського комплексу Гушин та таких могильників як Автуничі, Желні, Юр'їв та Галич. Усі вони представляють різні регіони Південної Русі: Чернігівську землю, Переяславську, Київську та Галицьку (рис. 1; 2).

Етнічна краніоскопія. Краніоскопічні дані значно доповнюють результати краніологічного аналізу під час вивчення ранніх етапів генези українців і східних слов'ян загалом. У цій роботі для характеристики черепів давньоруської групи Гушин використовувалась система краніоскопічних ознак за методикою, яку запропонував антрополог О. Г. Козінцев (Kozintsev 1992, р. 213—244). За краніоскопічною методикою загалом досліджено 19 черепів (чоловічих і жіночих), переважну більшість із них автором було опрацьовано у

фондах НДІ і Музею антропології МДУ (Долженко 2018, с. 39—80).

За вказаною методикою враховувалися шість традиційних краніоскопічних ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ); клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ); задньовиличний шов (ЗВШ); надорбітні отвори (НО); потиличний індекс (ПІ); частота підорбітного візерунку типу II (ПОВ II). Для ПІ, ІППШ, ЗВШ, НО та ПОВ II дані склалися без урахування статі, для КВШ вираховувались напівсуми чоловічих і жіночих значень.

Потиличний індекс (ПІ), який указує на співвідношення випадків вормієвих кісток потилично-соскоподібного шва та одночасно лямбдоподібного шва становив 0,0 % (30 спостережень). Таким чином, у давньоруського населення з Гущина він відсутній, що вказує на європеїдність серії за цією ознакою (табл. 4).

Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) частіше трапляється у європеїдів, ніж у монголоїдів (Kozintsev 1992). Таким чином, досліджувана серія з показником 44,2 % (54 спостереження) містить великі відсотки цієї ознаки. Враховуючи, що середня статистична норма КВШ для європеїдів складає 32,9 % (Козинцев 1988, с. 55).

Задньовиличний шов (ЗВШ) на черепах із Гущина складає 8,0 % (25 спостережень), це малий показник, що свідчить про європеїдність групи.

Частота підорбітного візерунку типу II (ПОВ-II) в досліджуваній серії 46,5 % (26 спостережень). Можна констатувати малий відсоток ПОВ-II на черепах, що вказує на належність групи до південних європеїдів. Різниця між незваженими середніми величинами у північних (55,8 %) та південних європеїдів (46,6 %)

Таблиця 4. Частоти краніоскопічних ознак в окремих краніологічних серіях IX—XVI ст., % *

Table 4. Frequency of craniological analysis in separate craniological series of 9th — 16th cent., % *

№	Серія	Сто- літ- тя	ПІ	Рад.	ПОВ- II	Рад.	ЗВШ	Рад.	КВШ	Рад.	ІППШ	Рад.	НО	Рад.
1	Гушин	X— XII	0 (30)	0,359	46,5 (26)	1,496	8,0 (25)	0,617	44,2 (54)	1,457	67,7 (31)	1,925	24,3 (37)	1,043
2	Чернігів-I (поховання, до- буті 1889 р.)	X— XIII	10,8 (126)	0,692	49,4 (87)	1,559	11,1 (72)	0,692	45,9 (204)	1,488	77,3 (97)	2,144	32,3 (133)	1,212
3	Чернігів-II (по- ховання, добуті в 1984—2009 рр.)	X— XIII	8,0 (247)	0,589	56,4 (94)	1,699	1,7 (114)	0,289	29,4 (241)	1,144	62,8 (202)	1,830	25,9 (297)	1,070
4	Загальна серія Чернігова	X— XIII	9,5 (373)	0,638	53,0 (181)	1,631	5,1 (194)	0,466	35,8 (445)	1,281	67,5 (299)	1,929	27,9 (430)	1,114
5	Путивль	XI— XIII	0 (45)	0,378	65,2 (23)	1,870	4,3 (46)	0,455	34,8 (92)	1,268	56,0 (50)	1,689	42,8 (56)	1,429
6	Любеч (збірна серія)	XI— XII	8,7 (88)	0,728	58,2 (67)	1,974	8,1 (74)	0,684	46,5 (151)	1,556	78,2 (78)	2,223	34,3 (67)	1,256
7	Новгород- Сіверський	XII— XVI	0 (60)	0,247	68,9 (29)	1,950	5,0 (40)	0,500	33,0 (95)	1,224	63,8 (47)	1,847	25,7 (35)	0,965
8	Липове	X— XIII	12,2 (82)	0,810	44,6 (47)	1,430	10,9 (55)	0,629	37,5 (140)	1,135	53,5 (84)	1,722	25,0 (68)	1,053
9	Автуничі	X— XIII	9,5 (58)	0,708	39,1 (23)	1,571	0 (21)	0,276	20,4 (70)	0,676	70,0 (36)	2,021	20,3 (59)	0,945
10	хут. Зелений Гай	XI— XII	0 (33)	0,444	38,9 (18)	1,356	18,1 (22)	0,908	44,6 (47)	1,467	61,3 (31)	1,870	26,3 (38)	1,088
11	Медвеже	X— XIII	0 (18)	0,376	26,6 (15)	1,110	0 (14)	0,320	37,5 (32)	1,318	52,9 (17)	1,627	14,3 (21)	0,810
12	Ліскове	XI— XIII	0 (25)	0,395	38,4 (13)	1,351	5,8 (17)	0,564	33,9 (30)	1,254	55,0 (20)	1,667	11,5 (26)	0,726
13	Кам'яне	IX— XII	0 (22)	0,376	66,6 (6)	1,872	0 (14)	0,320	35,7 (26)	1,167	93,7 (16)	2,560	35,7 (28)	1,289
14	Шестовиця	IX— XI	0 (18)	0,444	72,7 (11)	2,010	0 (19)	0,276	28,4 (30)	1,154	93,3 (15)	2,542	22,8 (35)	1,010

У дужках вказано загальну кількість спостережень. Рад. — Радіани.

лише 10 % у зв'язку з дуже високими частотами в памірській серії (Козинцев 1988, с. 86).

Індекс поперечного піднебінного шва (ІППШ) помірний. Він становить 67,7 % (31 спостереження). Оскільки незважене середнє для європеїдів дорівнює 70,5 %, а для монголоїдів — 49,9 % (Козинцев 1988, с. 110), можна вважати досліджувану серію європеїдною.

Частота надорбітних отворів (НО) (Томашевич 1988, с. 119—128) на людських черепках із давньоруського могильника Гушин помірна 24,3 % (37 спостережень). Це також свідчить про європеїдність групи.

Висновки. Проведений аналіз дає змогу зробити наступні висновки. За класифікацією Т. І. Алексєєвої, серія чоловічих черепів з Гущина належить до мезодоліхокранного типу з середньо широким обличчям, куди відносяться чернігівські, переяславські та київські «поляни». За схемою типологічної класифікації Т. О. Рудич, жіноча серія, за чотирма важливими ознаками, належить до мезокранного типу з середньою шириною обличчя, куди відносяться київські та чернігівські «полянки». Таким чином, простежується однаковий краніологічний тип у жінок і чоловіків цієї «сільської» групи. Враховуючи значну варіабельність багатьох краніологічних ознак, можна висловити припущення про певну морфологічну неоднорідність як чоловічої, так і жіночої групи.

Порівнюючи чоловічу групу Гущина із синхронними серіями території Київської Русі методом багатовимірного канонічного та кластерного аналізу, відзначено певну подібність дружинників з Гущина до чоловічого населення Південної Русі, яке залишило могильники Автунічі, Юр'їв, Желні та Галич. Простежуються також тенденції подібності черепів з Гущина до серій з могильників Чернігово-Сіверщини, таких як Любеч та хут. Зелений Гай. За даними багатовимірної статистики продемонстровано відмінність досліджуваної вибірки від містян із Чернігова, хоча морфологічно було зафіксовано певні спільні риси. За даними етнічної краніоскопії, де жінки і чоловіки розглядаються спільно, вибірка Гушин належить до південних європеїдів.

У подальшому, аналізуючи загальну чоловічу серію черепів з дружинних могильників Чернігово-Сіверщини, перспективним буде перевірити висновки П. М. Покаса про подібність цієї соціальної групи до містян. На цьому етапі дослідження такі висновки частково підтверджуються результатами канонічного ана-

лізу, який виявив антропологічну близькість чоловічого населення Гущина до містян із Любеча, Желні, Юр'єва та Галича.

Алексєєва, Т. І. 1973. *Этногенез восточных славян*. Москва.

Алексєєва, Т. І. 1969. Антропологічний склад населення давньоруських міст. *Матеріали з антропології України*. Київ, 4, с. 73-86.

Алексєєва, Т. І., Балановская, Е. В., Балуева, Т. С., Бужилова, А. П., Веселовская, Е. В. и др. 2002. *Восточные славяне: антропология и этническая история*. Москва: Научный мир.

Богданов, А. П. 1880. Курганные жители Северянской земли по раскопкам в Черниговской губернии. *Из протоколов антропологической выставки*, 35, 1, 4, с. 1-11.

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва.

Веремейчик, Е. М., Долженко, Ю. В. 2013. Могильник XII—XIII вв. На Замковой горе в Любече (по материалам раскопок 2010—2012 гг.). 5-я международная конференция «Алексеевские чтения». *Тезисы*. Москва, с. 18.

Герасимов, М. М. 1949. Реконструкция лица по черепу из гробницы № 4. *Приложение 2. к статье: Рыбаков Б.А. Древности Чернигова. Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*. Москва; Ленинград, 1, с. 99-102.

Громов, А. В. 2002. Антропология населения окуневской культуры Южной Сибири: Эпоха бронзы. Диссертация на соискание ученой степени к. и. н. Санкт-Петербург.

Гончарова, Н. Н. 2011. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна. *Вестник антропологии. Научный альманах*, Москва, 19, с. 202-216.

Дебев, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Москва; Ленинград: Из-во Академии Наук Союза ССР.

Дерябин, В. Е. 2008. *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов*. Москва.

Долженко, Ю. В. 2011. До антропології похованих у Чернігівському Некрополі X—XIII ст. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 26, с. 46-81.

Долженко, Ю. В. 2013. Антропологічні матеріали з давньоруського курганного комплексу у хутора Зелений Гай. *Археологія*, 2, с. 43-55.

Долженко, Ю. В. 2014. Антропологічний склад давньоруського Чернігова. *Наукова збірка: Історична антропология та біоархеология України*, Київ, 1, с. 49-84.

Долженко, Ю. В. 2015. До краніології давньоруського населення Любеча. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: історія, 1, 1, Тернопіль, с. 3-39.

Долженко, Ю. В. 2017. Курганний могильник Липове XI—XII ст. за даними краніології. *Історична пам'ять*. Полтава, 36, с. 122-143.

Долженко, Ю. В. 2018а. Антропологічний склад населення Південноруської землі (за даними етнічної краніоскопії). *Scriptorium nostrum*, 2 (11). Херсон, с. 39-80.

Долженко, Ю. В. 2018б. Давньоруський комплекс Автунічі: за даними краніології. *Ніжинська старовина*, 26 (29), с. 79-97.

Долженко, Ю. В. 2018в. До краніології давньоруських поховань у с. Гушин. *Міжнародна наукова-практична*

- конференція «VII Міждисциплінарні гуманітарні читання». *Тези доповідей*. Київ, с. 29-32.
- Долженко, Ю. В., Веремейчик, О. М. 2015. Населення селища Ліскове XII—XIII ст. за даними краніології. *Сіверщина в історії України. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK*, 8, Київ; Глухів, с. 83-90.
- Долженко, Ю. В., Прищепа, Б. А. 2016. Антропологічні матеріали XI—XIII ст. погоринських міст Дорогобужа і Пересопниці. *Матеріали дослідження археології Закарпаття і Волині*, 20, с. 165-190.
- Долженко, Ю. В., Прядко, О. О. 2016. Краніологія населення давньоруського міста Желні. *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 38, с. 3-22.
- Дяденко, В. Д. 1972. Давньоруський могильник біля с. Жовнино Черкаської обл. *Матеріали XIII конф. ІА АН УРСР*. Київ, с. 316-318.
- Дяденко, В. Д. Планова тема № 67. *Архів ІА. Щоденники з розкопок поселення у с. Жовнин за 1961—1969 рр.* Київ.
- Дяденко, В. Д. 1980. Плановая тема отдела ИА НАНУ «Антропологическая типология древнерусской народности». Архив ИА НАНУ. Киев.
- Дяденко, В. Д. 1986. Антропологический состав средневековых восточных славян. *Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас*. Москва: Наука, с. 234-243.
- Дяденко, В. Д. 1993. Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI—XIII ст.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989*. Київ, с. 151-166.
- Дяденко, В. Д., Моця, О. П. 1986. Жовнинський могильник XI—XIII ст. *Археологія*, Київ, с. 82-90.
- Дяденко, В. Д., Покас, П. М., Сухобоков, О. В. 1984. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное). *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. Киев, с. 4-26.
- Емельяничук, О. А. 2012. Антропологический состав средневекового сельского населения Полоцкой земли по данным краниологии. *Вестник Антропологии. Научный альманах*. Москва, 22, с. 161-173.
- Зіневич, Г. П. 1962. До антропології Шестовицького могильника. *Матеріали з антропології України*. Київ, 2, с. 37-47.
- Каталог краниологических и остеологических коллекций института и музея антропологии МГУ (1865-1977) (сост. Алексеева, Т. И., Эренбург, Р. Б.). Москва, 1979.
- Коваленко, В. П., Моця, А. П., Шекун, А. В. 1983. Отчет об охранных работах у с. Шестовица в 1983-1984 гг. Киев. 1983/37.
- Коваленко, В. П., Моця, А. П., Шекун, А. В. 1984. Работы Шестовицкой экспедиции. *Археологические открытия 1983 года*. Москва, с. 287-288.
- Коваленко, В. П., Моця, О. П. 1992. Давньоруське поселення біля с. Автуничі на Чернігівщині. *Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі*. Чернігів, с. 5-10.
- Козак, О. Д. 2000. Антропологічний склад та морфологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка). *Археологія*, 1, с. 67-80.
- Козак, О. Д. 2010. Кияни княжої доби. *Біоархеологічні студії*. Київ.
- Козинцев, А. Г. 1988. *Этническая краниоскопия. Расовая изменчивость швов черепа современного человека*. Ленинград.
- Коробушкина, Т. Н., Саливон, И. И. 1990. Сельское население среднего Побужья IX—XIII вв. *Советская археология*, 3, с. 146-147.
- Мовсесян, А. А. 1990. К вопросу о генетических предпосылках формирования древнерусской народности. *Вопросы антропологии*. Москва, с. 31-46.
- Мовсесян, А. А. 2005. *Фенетический анализ в палеоантропологии*. Москва.
- Моця, А. П. 1990а. Срубные гробницы южной Руси. *Проблемы археологии Южной Руси*. Киев, с. 99-107.
- Моця, О. П. 1990б. Гушинський могильник. *Чернігівщина. Енциклопедичний довідник*. Київ.
- Моця, А. П. 1990в. Клонівський могильник. *Чернігівщина. Енциклопедичний довідник*. Київ.
- Моця, О. П. 1988. Феодалізація Чернігівської округи в Х ст. (за даними поховальних пам'яток). *Археологія*. Київ, 61, с. 11-15.
- Никитюк, Б. А. 1960а. О закономерностях облитерации швов на наружной поверхности мозгового отдела черепа человека. *Вопросы антропологии*, 2, с. 115-121.
- Никитюк, Б. А. 1960б. Определение возраста человека по скелету и зубам. *Вопросы антропологии*, 3, с. 118-129.
- Орлов, Р. С., Моця, А. П., Покас, П. М. 1985. *Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей. Земля Южной Руси в IX—XIV вв.* Киев, с. 49-60.
- Палеоантропологические коллекции института Археологии АН УССР: каталог в 2 т. (сост. Круц С.И., Шепель Е.А., Сегада С.П., Потехина И.Д., Покас П.М., Назарова Т.А., Литвинова Л.В., Рудич Т.А.). Киев, 1986, т. 1, с. 470-471.
- Пашкова, В. И. 1958. *Определение пола и возраста по черепу*. Ставрополь.
- Покас, П. М. 1988. Антропологическая характеристика погребений. *Приложение к монографии: Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев, с. 135-138.
- Покас, П. М. 1984. Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979—1981 гг. *Приложение 1 к плановой теме 81, 1984/81. Сухобоков О. В. Историко-культурное развитие южнорусских земель в IX—XIV вв.* Киев, с. 181-212.
- Покас, П. М. 1985а. Антропологічна характеристика середньовічного і сучасного населення Чернігівщини. *Перша Чернігівська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Чернігів, с. 99-100.
- Покас, П. М. 1985б. Население Черниговской земли (по данным антропологии). *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»*. Тезисы докладов. Чернигов, с. 31-33.
- Покас, П. М. 1988. Средневековое население среднего Подесенья — по данным антропологии. *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев, с. 118-127.
- Покас, П. М. 1993. Деякі особливості антропологічного складу населення давньоруської Чернігівщини за матеріалами Д. Я. Самоквасова. *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова*. Чернігів, с. 25-26.
- Покас, П. М. 1994. До антропології середньовічного населення Посейм'я. *Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Матеріали наукової конференції, присвяченої 900-річчю Вира — Білопілья*. Білопілья, с. 49-50.
- Рудич, Т. А. 2007. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий). *Вестник антропологии*, Москва, 15, 2, с. 400-406.

- Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ.
- Саливон, І. І. 1971. Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новогрудка. *Матеріали з археології України*, 5, с. 92–110.
- Самоковасов, Д. Я. 1887. Северянские курганы и их значение для истории. *Труды III Археологического съезда*, 1, с. 175–224.
- Самоковасов, Д. Я. 1908а. *Могилы русской земли*. Москва, с. 191–205.
- Самоковасов, Д. Я. 1908б. *Описание археологических раскопок и собрания древностей*. Москва.
- Самоковасов, Д. Я. 1908в. Указатель городищ Черниговской губернии. *Северянская земля и северяне по городищам и могилам*. Москва, с. 103–119.
- Санкина, С. Л. 2000. *Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии*. Санкт-Петербург.
- Санкина, С. Л. Козинцев, А. Г. 1995. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi. *Антропология сегодня*. Москва, 1, с. 90–107.
- Санкина, С. Л., Моисеев, В. Г. 2006. Александр Григорьевич Козинцев. *Personalia. Антропологический форум*, 5, с. 459–462.
- Сегеда, С. П. 2001. *Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект*. Київ.
- Томашевич, Т. В. 1988. Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека. *Вопросы археологии*. Москва, 80, с. 119–128.
- Трофимова, Т. А. 1946. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии. *Советская этнография*. Москва, 1, с. 91–136.
- Хартанович, В. И., Чистов, Ю. К. 1984. Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато (применение двух моделей факторного анализа в краниометрическом исследовании). *Проблемы Антропологии древнего и современного населения севера Евразии*. Ленинград, с. 74–105.
- Чеснис, Г. А. 1990. Фенетические взаимоотношения средневековых восточных славян по дискретным признакам черепа. *Вопросы антропологии*. Москва, 84, с. 47–58.
- Ясновська, Л. В. 2010. Давньоруські старожитності Чернігівщини в дослідженнях Відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України. *Археологія і давня історія України*. Київ, 1, с. 216–225.
- Aleksieywa, T. I. 1966. *Wshodnioslowianskie czaszki z kurganow plemennych. Materialy i prace Antropologiczne. Zsklad antropologii Polskiej Akademii Nauk*. Wroclaw, 72.
- Bunak, V. 1932. Neues Material zur Aussonderung Anthropologischer Typen unter des Bevölkerung Osteuropas. *Zs. Morphol. Anthropol.*, XXX, 3, s. 441–503.
- Dolzhenko, Yu. V. 2015. Die Bevölkerung der Stadt Woyin XII—XIV jh. nach Kraniaologiedaten. *East European Scientific Journal. Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. Warszawa, Polska; III, s. 95–102.
- Dołzhenko, J. 2017. Wariatywnosc terenowa w badaniu kraniaologicznym ludnosci Czernihowa w X–XIII w. *Znanstvena misel journal*. Ljubljana, vol. 1, no 10, pp. 31–50.
- Kozintsev, A. 1992. Homo. Ethnic Epigenetics: *A new approach Ethnische Epigenetik*, 43/3. Jena, New York, pp. 213–244.
- Martin, R. 1928. Lehrbuch der Anthropologie. In Systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Jena, bd. II.

Надійшла 17.06.2019

Ю. В. Долженко

Младший научный сотрудник отдела биоархеологии ИА НАНУ, ORCID 0000-0001-9807-2835, yuriy_dolzhenko@ukr.net

КРАНИОЛОГИЯ ПОГРЕБЕННЫХ В ДРЕВНЕРУССКОМ МОГИЛЬНИКЕ У с. ГУЩИН

Рассматриваются антропологические признаки на человеческих черепах X—XII вв. из курганного могильника в с. Гушин Черниговского р-на Черниговской обл. Автор статьи исследовал 19 черепов из раскопок 1872 и 1983 гг. Мужские погребения, по данным археологов, принадлежат дружинникам. Установлено, что мужская серия черепов в среднем мезокранная. Ушная высота в рамках средних размеров. Лицо мезогнатное, умеренно широкое и относительно низкое по абсолютным размерам, сильно профилировано в горизонтальной плоскости как на верхнем, так и на нижнем уровне. Орбиты умеренной ширины и малой высоты, по показателю средние (мезоконхные). Нос выступает сильно, среднеширокий и средневысокий с умеренно высокой переносицей. По показателю — мезоринный. При типологической классификации мужчин из Гушина серия попадает в мезодолихокранный тип со среднешироким лицом, где находятся черниговские, передславские и киевские поляне. Установлено, что женская серия характеризуется мезокранией. Лицо ортогнатное, умеренно широкое. Его верхняя высота малая. Горизонтальное профилирование лица резкое. Орбиты умеренно высокие. Носовое отверстие средней ширины. Нос выступает сильно. Переносица высокая. Выявлено, что по схеме типологической классификации женская серия попадает в мезокранный тип со средней шириной лица, где находятся киевские полянки. Следовательно, прослеживается один краниологический тип у женщин и мужчин данной сельской группы. При сравнении мужской исследуемой группы с синхронными сериями территории Киевской Руси отмечено некоторое сходство древнерусского комплекса Гушин с такими могильниками Южной Руси как Автуничи, Желни (Жовныно), Юрьев и Галич.

К л ю ч е в ы е с л о в а: краниология, краниоскопия, антропология, Гушин, X—XII вв. Чернигово-Северщина.

CRANIOLOGY OF ANCIENT RUS BURIALS NEAR HUSHCHYN VILLAGE

The article deals with the features of human skulls of 10–12 cent. from a mound burial ground in Hushchyn village (Chernihiv region). The author has studied 19 skulls found during the excavations in 1872 and 1983. The male series are mesocranial according to cranial index in the mean. The otic height is moderate. The face is mesognathic, moderately wide and relatively low according to absolute measurements, highly profiled horizontally on upper and middle levels. The upper facial index indicates that it belongs to mesen.

The orbits are moderately wide and low, moderate according to the index (mesoconchia). The nose is moderately wide with big projection angle and moderately high nasal bridge. Its index relates to mesorhynia. The male series from Hushchyn belongs to mesodolichocranic class with moderately wide face together with Polians of Chernihiv, Pereiaslav and Kyiv. Female series is mesocranic. The longitudinal diameter of brain case is big. The transversal diameter is moderate. The forehead is straight and moderately wide. The face is orthognathic, moderately wide, highly profiled horizontally. Its upper height is small. The orbits are moderately high. The nasal foramen is moderately wide. The nose protrudes strongly and has high nasal bridge. Female series belongs to mesocranic class with moderately wide face together with Polians from Kyiv. Therefore, craniological type of women and men from the probed rural group is similar. The male group from Hushchyn is partially similar to the population of Southern Rus from Avtunychi, Zhelny and Halych.

Key words: craniology, cranioscopia, anthropology, Hushchyn, 10–13 c., Chernihiv-Siversk region.

References

- Alekseev, V. P. 2008. Proishozhdenie narodov Vostochnoi Evropy. *Izbrannoe*, vol. 4. Moskva.
- Alekseeva, T. I. 1973. *Etnogenez vostochnykh slavian*. Moskva.
- Aleksieva, T. I. 1969. Antropolohichniy sklad naselennia davnoruskykh mist. *Materialy z antropologii Ukrainy*. Kyiv, issue 4, pp. 73–86.
- Bogdanov, A. P. 1880. Kurgannye zhiteli Severianskoi zemli po raskopkam v Chernigovskoi gubernii. *Iz protokolov antropologicheskoi vystavki*, vol. 35, p. 1, issue 4, pp. 1–11.
- Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiya Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia*. Moskva.
- Veremeichik, E. M., Dolzhenko, Iu. V. 2013. Mogilnik XII–XIII vv. Na Zamkovoii gore v Liubeche (po materialam raskopok 2010–2012 gg.). *5-ia mezhdunarodnaia konferentsia «Aleksievskie chteniia»*. Tezisy. Moskva, pp. 18.
- Gerasimov, M. M. 1949. Rekonstruktsiya litsa po cherepu iz grobnitsy No. 4. *Prilozhenie 2. k state: Rybakov B. A. Drevnosti Chernigova. Materialy i issledovaniia po arkhologii drevnerusskikh gorodov*. Moskva; Leningrad, vol. 1, pp. 99–102.
- Goncharova, N. N. 2011. Formirovanie antropologicheskogo raznoobrazia srednevekovykh gorodov: Iaroslavl, Dmitrov, Kolomna. *Vestnik antropologii*. Nauchnyi almanakh, Moskva, issue 19, pp. 202–216.
- Gromov, A. V. 2002. Antropolohichniy sklad naselennia okunevskoi kultury Iuzhnoi Sibiri: Epokha bronzy. *Dissertatsiia na soiskanie uchenoi stepeni k.i.n. Sankt-Peterburg*.
- Debets, G. F. *Paleoantropologiya SSSR*. Vol. IV. Moskva; Leningrad: Izd. AN SSSR, 1948.
- Deriabin, V. E. 2008. *Kurs lekcii po mnogomernoi biometrii dlia antropologov*. Moskva.
- Dolzhenko, Iu. V. 2010. The Population of Chernihiv and its Suburbs in Mediaeval Epoch (Anthropological Aspect). *Arheologia*, no 1, pp. 42–49.
- Dolzhenko, Iu. V. 2011. Do antropolohii pokhovanykh u Chernihivskomu Nekropoli X–XIII st. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*. Pereiaslav-Khmelnitskyi, issue 26, pp. 46–81.
- Dolzhenko, Iu. V. 2013. Anthropological Materials from Zelenyi Hai, the Ancient Rus Barrows Burial Ground. *Arheologia*, Kyiv, no 2, pp. 43–55.
- Dolzhenko, Iu. V. 2014. Antropolohichniy sklad davnoruskoho Chernihova. *Naukova zbirka: Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, Kyiv, issue 1, pp. 49–84.
- Dolzhenko, Iu. V. 2015. Concerning Craniology of Ancient Russ Population of Lyubech. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Serii: istoriia, issue 1, p. 1, Ternopil, 2015, pp. 3–39.
- Dolzhenko, Iu. V. 2017. Burial Mound Grave of 11th–12th Centuries' Lypove according to Craniological Data. *Istorychna pamiat*. Poltava, issue 36, pp. 122–143.
- Dolzhenko, Iu. V. 2018. Anthropological Composition of the Population of the Southern Russ Land (According to Ethnic Cranioscopia Data). *Scriptorium nostrum*, no 2 (11). Kherson, pp. 39–80.
- Dolzhenko, Iu. V. 2018. Ancient Russ Complex of Avtunychi: by the Data of Craniology. *Nizhynska starovyna*, 2018, issue 26 (29), pp. 79–97.
- Dolzhenko, Iu. V. 2018. Do kraniolohii davnoruskykh pokhovan u s. Hushchyn. *Mizhnarodna naukova-praktychna konferentsiia «VII Mizhdystyplinary humanitarni chytannia»*. Tezy dopovidei. Kyiv, 2018, pp. 29–32.
- Dolzhenko, Iu. V. 2019. Rural Population of Chernihiv-Siverian Region of 10th–13th Cent. According to Craniometric Data. *Storinky istorii: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, issue 47, pp. 7–30.

- Dolzhenko, Iu. V., Veremeichuk O. M. 2015. Naseleння selyshcha Liskove XII-XIII st. za danymy kraniolohii. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK*, issue 8, Kyiv; Hlukhiv, pp. 83-90.
- Dolzhenko, Iu. V., Pryshchepa B. A. 2016. Anthropological Materials of X-XIII Centuries from Towns of Upper Goryn' River Region - Dorogobuzh and Peresopnytsya. *Materialy doslidzhennia arkeolohii Zakarpattia i Volyni*, issue 20, pp. 165-190.
- Dolzhenko, Iu., Priadko O. 2016. The population of Old Rus town Zhelny after Craniological Materials. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: zbirnyk naukovykh statei*. Pereiaslav-Khmelnitskyi, issue 38, pp. 3-22.
- Diadenko, V. D. 1972. Davnoruskyi mohyl'nyk bilia s. Zhovnyno Cherkaskoi obl. *Materialy XIII konf. IA AN URSR*. Kyiv, 1972, pp. 316-318.
- Diadenko, V. D. Planova tema No. 67. *Arkhiv IA. Shchodennyky z rozkopok poselennia u s. Zhovnyno za 1961-1969 rr.* Kyiv.
- Diadenko, V. D., Motsia, O. P. 1986. Zhovnynskyi mohyl'nyk XI-XIII st. *Arheologia*, Kyiv, 1986, pp. 82-90.
- Diachenko, V. D. 1986. Antropologicheskii sostav srednevekovykh vostochnykh slavian. *Problemy evoliutsionnoi morfologii cheloveka i ego ras*. Moskva: Nauka, 1986, pp. 234-243.
- Diachenko, V. D. 1993. Antropolohichni sklad Kyieva i yoho okolytsi u serednovichchi (XI-XIII st.). *Starodavnyi Kyiv. Arkeolohichni doslidzhennia 1984-1989*. Kyiv, pp. 151-166.
- Diachenko, V. D. 1980. Planovaia tema otdela IA NANU "Antropologicheskaiia tipologiia drevnerusskoi narodnosti". *Arkhiv IA NANU*. Kiev.
- Diachenko, V. D., Pokas, P. M., Suhobokov, O. V. 1984. Drevnerusskoe naselenie Levoberezhnoi Ukrainy (po materialam mogil'nika u s. Kamennoe). *Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naseleniia na territorii Ukrainy*. Kiev, pp. 4-26.
- Emelianchik, O. 2012. Anthropology of Medieval Rural Population of the Polotsk Land by Craniological Data. *Vestnik Antropologii. Nauchnyi almanakh*. Moskva, issue 22, pp. 161-173.
- Zinevych, H. P. 1962. Do antropolohii Shestovitskoho mohyl'nyka. *Materialy z antropolohii Ukrainy*. Kyiv, 1962, issue 2, pp. 37-47.
- Katalog kraniologicheskikh i osteologicheskikh kollektsyi instituta i muzeia antropologii MGU (1865-1977) (sost. Alekseeva T. I., Jerebnikov R. B.). 1979. Moskva.
- Kovalenko, V. P., Motsia A. P., Shekun A. V. 1983/37. Otchet ob ohrannykh rabotakh u s. Shestovitsa v 1983-1984 gg. Kiev.
- Kovalenko, V. P., Motsia A. P., Shekun A. V. 1984. Raboty Shestovitskoi ekspeditsyi. *Arheologicheskie otkrytiia 1983 goda*. Moskva, pp. 287-288.
- Kovalenko, V. P., Motsia, O. P. 1992. Davnoruske poselennia bilia s. Avtunychi na Chernihivshchyni. *Problemy vyvchennia serednovichnoho sela na Polissi*. Chernihiv, pp. 5-10.
- Kozak, O. D. 2000. Antropolohichni sklad ta morfologichichni rysy davnorusskoho naselennia Serednoho Podniprov'ia (za materialamy mohyl'nyka Hryhorivka). *Arheologia*. Kyiv, no 1, pp. 67-80.
- Kozak, O. D. 2010. Kyiany kniazhoi doby. Bioarkeolohichni studii. Kyiv.
- Kozintsev, A. 1992. Homo. Ethnic epigenetics: *A new approach Ethnische Epigenetik*, vol. 43/3. Jena, New York, pp. 213-244.
- Korobushkina, T. N., Salivon I. I. 1990. Selskoe naselenie srednego Pobuzhia IX-XIII vv. *Sovetskaia arheologia*, no 3, pp. 146-147.
- Movsesian, A. A. 1990. K voprosu o geneticheskikh predposylkakh formirovaniia drevnerusskoi narodnosti. *Voprosy antropologii*. Moskva, pp. 31-46.
- Movsesian, A. A. 2005. Feneticheskii analiz v paleoantropologii. Moskva.
- Motsia, A. P. 1990. Srubnye grobnitsy iuzhnoi Rusi. *Problemy arkeologii Iuzhnoi Rusi*. Kiev, pp. 99-107.
- Motsia, O. P. 1990a. Hushchynskyi mohyl'nyk. *Chernihivshchyna. Entsiklopedychnyi dovidnyk*. Kyiv.
- Motsia, O. P. 1988. Feodalizatsiia Chernihivskoi okruhy v X st. (za danymy pokhvalnykh pamiatok). *Arheologia*. Kyiv, no 61, pp. 11-15.
- Nikituk, B. A. 1960. O zakonomernostiakh obliteratsii shvov na naruzhnoi poverkhnosti mozgovogo otdela cherepa cheloveka. *Voprosy antropologii*, issue 2, pp. 115-121.
- Nikituk, B. A. 1960a. Opredelenie vozrasta cheloveka po skeletu i zubam. *Voprosy antropologii*, issue 3, pp. 118-129.
- Orlov, R. S., Motsia, A. P., Pokas, P. M. 1985. Issledovaniia letopisnogo Iur'eva na Rosi i ego okrestnostei. *Zemli Iuzhnoi Rusi v IX-XIV vv.* Kiev, pp. 49-60.
- Orlov, R. S. 1988. Razvedka v Porose. *Arheologicheskie otkrytiia 1986*. Kiev, pp. 137, 321, 322.
- Paleoantropologicheskie kollektsyi Instituta Arkeologii AN USSR: katalog v II t. (sost. Kruts, S. I., Shepel, E. A., Segeda, S. P., Potekhina, I. D., Pokas, P. M., Nazarova, T. A., Litvinova, L. V., Rudich, T. A.) 1986. Kiev, vol. 1, pp. 470-471.
- Pashkova, V. I. 1958. Opredelenie pola i vozrasta po cherepu. Stavropol.
- Pokas, P. M. 1988. Antropologicheskaiia kharakteristika pogrebenii. *Prilozhenie k monografii: Maksimov E.V., Petrashenko V.A. Slavianskie pamiatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. Kiev, pp. 135-138.
- Pokas, P. M. 1984. Antropologicheskaiia kharakteristika serii cherepov iz raskopok v Putivle v 1979-1981 gg. *Prilozhenie 1 k plano-voi teme 81, 1984/81. Sukhobokov O. V. Istoriko-kulturnoe razvitie iuzhno-russkikh zemel v IX-XIV vv.* Kiev, pp. 181-212.
- Pokas, P. M. 1985. Antropolohichna kharakterystyka serednovichnoho i suchasnoho naselennia Chernihivshchyny. *Persha Chernihivska naukova konferentsiia z istorichnoho kraieznavstva*. Chernihiv, pp. 99-100.
- Pokas, P. M. 1993. Deiaki osoblyvosti antropolohichnoho skladu naselennia davnorusskoi Chernihivshchyny za materialamy D. Ya. Samokvasova. *Sloviani i Rus u naukovi spadshchyni D. Ya. Samokvasova. Materialy istoriko-arkeolohichnoho seminaru, prysviachenoho 150-richchiu vid dnia narodzhennia D. Ya. Samokvasova*. Chernihiv, pp. 25-26.
- Pokas, P. M. 1994. Do antropolohii serednovichnoho naselennia Poseimii. Problemy rannoslavianskoi i davnorusskoi arkeolohii Poseimii. *Materialy naukovi konferentsii, prysviachenoi 900-richchiu Vyra-Bilopillia*. Bilopillia, pp. 49-50.

- Pokas, P. M. 1985. Naselenie Chernigovskoi zemli (po dannym antropologii). *Istoriko-arheologicheskii seminar «Chernigov i ego okrug v IX-XIII vv.»*. Tezisy dokladov. Chernigov, pp. 31-33.
- Pokas, P. M. 1988. Srednevekovoe naselenie srednego Podnesia - po dannym antropologii. *Chernigov i ego okrug v IX-XIII vv.* Kiev, pp. 118-127.
- Rudich, T. A. 2007. Naselenie Levoberezhnoi Ukrainy v drevnerusskoe vremia (po materialam mogilnika Pereiaslav-Khmelnit-skii). *Vestnik antropologii*. Moskva, no 15, part 2, pp. 400-406.
- Rudych, T. O. 2014. Naselennia Serednoho Podniprov'ia I-II tysiacholittia za materialamy antropologii. Kyiv.
- Salyvon, I. I. 1971. Kraniologichna kharakterystyka serednovichnoho naselennia m. Novohrudka. *Materialy z arkeologii Ukraïny*, issue 5, pp. 92-110.
- Samokvasov, D. Ia. 1908. *Mogily russkoi zemli*. Moskva, pp. 191-205.
- Samokvasov, D. Ia. 1908. Opisanie arheologicheskikh raskopok i sobraniia drevnostei. Moskva.
- Samokvasov, D. Ia. 1887. Severianskie kurgany i ikh znachenie dlia istorii. *Trudy III Arkheologicheskogo siezda*, vol. 1, pp. 175-224.
- Samokvasov, D. Ia. 1908. Ukazatel gorodishh Chernigovskoi gubernii. *Severianskaia zemlia i severiane po gorodishcham i mogilam*. Moskva, pp. 103-119.
- Sankina, S. L. 2000. Etnicheskaia istoriia srednevekovogo naseleniia Novgorodskoi zemli po dannym antropologii. Sankt-Peterburg, 2000.
- Sankina, S.L. Kozintsev, A.G. 1995. Antropologicheskaiia kharakteristika serii skeletov iz srednevekovykh pogrebenii Staroi Ladogi. *Antropologiiia segodnia*. Moskva, issue 1, pp. 90-107.
- Sankina, S. L., Moiseev, V.G. 2006. Aleksandr Grigorevich Kozintsev. *Personalia. Antropologicheskii forum*, issue 5, pp. 459-462.
- Tomashevich, T. V. 1988. Zakonomernosti raspredeleniia chastot podglaznichnykh kanalov cherepa cheloveka. *Voprosy arkeologii*. Moskva, issue 80, pp. 119-128.
- Trofimova, T. A. 1946. Krivichi, viatichi i slavianskie plemena Podneprov'ia po dannym antropologii. *Sovetskaia etnografiia*. Moskva, no 1, pp. 91-136.
- Hartanovich, V. I., Chistov, Iu. K. 1984. Antropologicheskii sostav srednevekovogo naseleniia Izhorskogo plato (primenenie dvukh modelei faktornogo analiza v kraniometricheskom issledovanii). *Problemy Antropologii drevnego i sovremennogo naseleniia severa Evrazii*. Leningrad, pp. 74-105.
- Yasnovska, L. V. Davnoruski starozhytnosti Chernihivshchyny v doslidzhenniakh Viddilu davnoruskoi ta serednovichnoi arkeologii IA NAN Ukrainy. *Arkeologhiia i davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv, 2010, issue 1, pp. 216-225.
- Chesnis, G. A. 1990. Feneticheskie vzaimootnosheniia srednevekovykh vostochnykh slavian po diskretnym priznakam cherepa. *Voprosy antropologii*. Moskva, 1990, issue 84, pp. 47-58.
- Aleksieywa, T. I. 1966. Wshodnioslowianskie czaszki z kurganow plemennych. *Materialy i prace Antropologiczne. Zaklad antropologii Polskiej Akademii Nauk*. Wroclaw, no. 72.
- Bunak, V. 1932 a. Neues Material zur Aussonderung Anthropologischer Typen unter des Bevölkerung Osteuropas. *Zs. Morphol. Anthropol.*, Bd. XXX, H. 3, S. 441-503.
- Buxton, L. H. D., Morant, G. D. 1933. Essential Craniological Technique. *Journal Royal Anthropological Institute*, vol. 63, p. 19-47.
- Dolzhenko, Yu. V. 2015. Die Bevölkerung der Stadt Woyin XII-XIV jh. nach Kraniologiedaten. *East European Scientific Journal. Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. Warszawa, Polska; czesc III, c. 95-102.
- Dołzenko, J. 2017. Wariatywnosc terenowa w badaniu kraniologicznym ludnosci Czernihowa w X-XIII w. *Znanstvena misel journal*. Ljubljana, vol. 1, no 10, pp. 31-50.
- Martin, R. 1928. Lehrbuch der Anthropologie. In Systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Jena, 1928, Bd. II.

О. О. Кротова, І. А. Сніжко *

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АМВРОСІЇВСЬКОГО ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Йдеться про історію відкриття та дослідження однієї з найважливіших верхньопалеолітичних епіграветських пам'яток України та Східної Європи, датується 18 000—19 000 некаліброваних років тому. Акцентується увага на маловідомих фактах, що стосуються відкриття пам'ятки як палеонтологічного знаходища на початку ХХ ст. та як археологічного комплексу доби верхнього палеоліту у 1930-і роки. Наводяться біографічні дані дослідників-першовідкривачів, аналізується їх роль у фіксації та збереженні інформації про пам'ятку. Представлено деякі недостатньо висвітлені у літературі дані, що стосуються організації польових і лабораторних робіт різних років досліджень та участі у них вітчизняних і іноземних спеціалістів суміжних дисциплін, зокрема, проведення на комплексі польового семінару радянсько-американського симпозиуму «Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations» (1989 р.) та його значення для інтерпретації пам'ятки.

К л ю ч о в і с л о в а: Східна Європа, Україна, верхній палеоліт, епігравет, мисливці на бізонів.

Нині широко відомий Амвросіївський верхньопалеолітичний комплекс — унікальна пам'ятка мисливців на бізонів, розташований на південному сході України за 1,5 км на схід від с. Родники Амвросіївського р-ну Донецької обл. у верхів'ї балки Казенної, що впадає в р. Кринку, притоку р. Міус. Він має складну структуру, що містить розташовані на відстані 200 м одне від одного кістковище бізонів і стоянку (рис. 1) (Krotova, Snizhko, Logvynenko 2016).

* КРОТОВА Олександра Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-0299-7628, okrotova@ukr.net

СНІЖКО Ірина Анатоліївна — кандидат історичних наук, доцент Українського державного університету залізничного транспорту, ORCID 0000-0002-7797-9494, isnizhko@ukr.net

Досить складною була історія відкриття пам'ятки, що відбувалася у першій половині ХХ ст. у два етапи. Спочатку геологи у 1910-і рр. відкрили його у верхів'ї балки Казенної як палеонтологічне місцезнаходження, а у 1935 р. він став відомий як археологічна, доби верхнього палеоліту, пам'ятка. Досі в археологічних виданнях несправедливо мало, частіше всього у примітках, згадували про роль у відкритті геологів (Борисковский 1953, с. 329), а останнім часом, навпаки, з'явилася тенденція до перекосу в інший бік — деякі дослідники роблять спробу приписати геологам роль першовідкривачів пам'ятки, применшуючи роль археологів (Косикова 1994; Цеунов 2015). Наразі є сенс точніше висвітлити роль перших та других.

Вперше на наявність місцезнаходження кісток викопних тварин на схилі відвершку Казенної балки вказали геологи. У 1892 р. Геологічний комітет на замовлення промисловців півдня Росії розпочав роботу над складанням детальної геологічної карти Донецького кам'яновугільного басейну. Метою було точне документування і дослідження вугільних покладів та оцінка їх запасів. Як топографічна основа була використана карта із масштабом в 1 дюйм і 1 верста з горизонталями через кожні 4 сажени. Увесь Донецький басейн був розділений на 65 планшетів, площа кожного складала 420 км². Організацію цієї роботи було доручено Ф. М. Чернишову — геологу та палеонтологу, дійсному члену Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук, директору Геологічного комітету. І хоча сам Ф. М. Чернишов працював на Донбасі всього два роки, для реалізації проекту йому вдалося зібрати команду, у яку входили як видатні геологи так і перспективна молодь (Шаталов 2016, с. 121—122).

Територія, яка нас цікавить — це планшет VIII-22 із доданим до нього сусіднім півден-

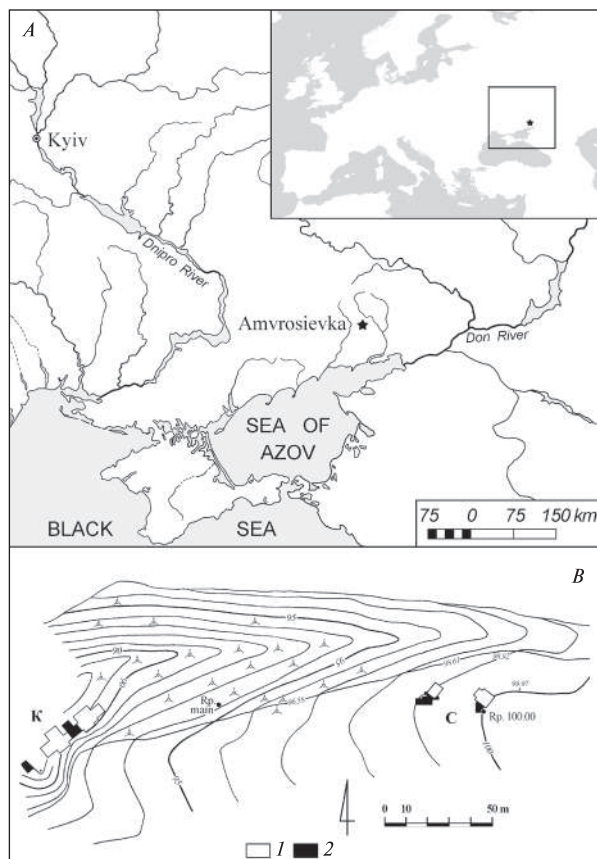

Рис. 1. Амвросіївський комплекс: А — карта розташування пам'ятки; В — план розташування кістковища бізонів (К) і стоянки (С). Умовні позначки: 1 — розкопи 1935–1950 рр.; 2 — розкопи 1980–2000 рр. (за: Krotova, Snizhko, Logvynenko 2016)

Fig. 1. The Amvrosiivka complex: A — map of the site location; B — plan of the bison bone bed location (kill-site) (K) and of the site (C). Legend: 1 — excavations of 1935–1950; 2 — excavations of 1980–2000 (by: Krotova, Snizhko, Logvynenko 2016)

ним напіваркушем IX-22. Лінія Єкатерининської залізниці являє собою кордон детальної геологічної зйомки Донецького басейну. Планшет охоплює середню течію р. Кринка, правої притоки р. Міус, з поселеннями-слободами Степанівка-Кутейніківка, Амвросіївка та Велика Мішківка. Цей район почали досліджувати відносно пізно через його периферійне положення та непродуктивні вугільні поклади. Топографічна основа планшету була знята в 1903–1904 рр. воєнними топографами К. С. Рожицьким та О. В. Клементьєвим. У 1911–1914 рр. доповнення, отримані під час геологічної зйомки, були внесені Б. Ф. Меффертом, а в 1915 р. ним та І. І. Мельниковим внесені топографічні додатки переважно в районі Амвросіївських цементних заводів на основі зйомки на око та за даними заводської зйомки.

Як зазначав сам Б. Ф. Мефферт, він долучився до роботи над планшетом VIII-22 у

1911 р. і головним його завданням було дослідження перетинів та складної тектонічної будови відкладів нижнього карбону і виявлення кам'яновугільних покладів. З'ясування геологічної будови означеної території відбувалось шляхом вивчення перетинів природних відслонень, переважно у балках, якими цей район досить багатий. За два роки геологічна зйомка планшету була в цілому завершена. У 1913–1915 рр. виконувались додаткові спостереження в царині крейдяних та третинних відкладів. У 1913 р. роботи здійснювались спільно із гірничим інженером С. В. Константовим, а в 1915 р. — із колекторами І. І. Мельниковим та М. В. Міллером, випускниками Московського та Петроградського університетів, відповідно (Мефферт 1923, с. 4).

Саме І. І. Мельников зафіксував скупчення кісток тварин на схилі відвершку балки Казенної на контакті післятретинного суглинку та крейдяного мергелю. Описуючи це місцезнаходження, Б. Ф. Мефферт зазначив, що тут у відслоненні сеноманських шарів на поверхні розмитого сенонського мергелю, по низу бурого глинистого нанесення простежується шар кісток потужністю від 3 до 6 вершків (рис. 2) (Мефферт 1923, с. 1–3).

Борис Федорович Мефферт (1878–1937) закінчив Санкт-Петербурзький Гірничий інститут, з 1907 р. працював в Геологічному комітеті і був серед залучених до роботи над детальною геологічною картою Донецького кам'яновугільного басейну. Мав докторський ступінь, був автором 61 наукової роботи. У 1932 р. під час «чистки» у Всеросійському науково-дослідному геологічному інституті (до 1930 р. — Геологічний комітет), до старшого геолога Б. Ф. Мефферта були «зауваження». На їх підставі 8.03.1935 р. Борис Федорович був заарештований, а 7.04.1936 р. висланий до м. Алма-Ата на 5 років як «соціально-небезпечний елемент». Він помер на заслання 5.08.1937 р., а реабілітований був 13.07.1956 р. президією Ленінського суду (рис. 3) (ред. Орлов 1995, с. 118).

Геологи гадали, що кісткові рештки, представлені зубами, хребцями та трубчастими кістками, були явно знесені з вододільного підвищення (Мефферт 1923, с. 118). Попри неправильну інтерпретацію походження кісткового шару, Б. Ф. Мефферт серйозно поставився до визначення кісткових решток та публікації знаходища, звернувшись до А. М. Рябініна — одного із найвідоміших тогочасних спеціалістів-палеонтологів.

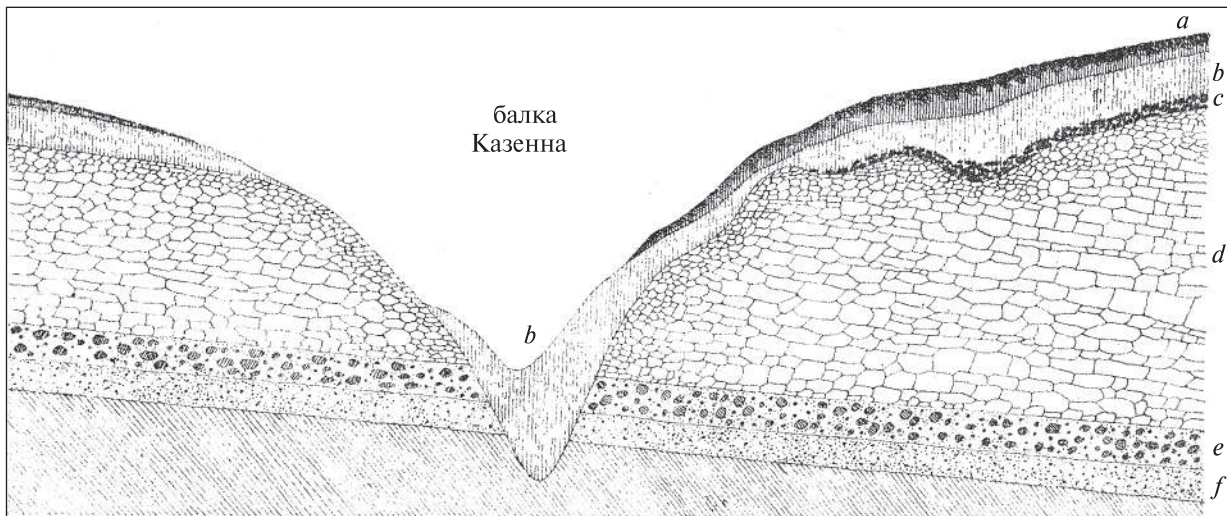

Рис. 2. Умови залягання скупчення кісток у балці Казенній (за: Мефферт 1923, с. 80): а) рослинний шар потужності, що змінюється; б) бурий лесоподібний суглинок, що залягає на дуже нерівній поверхні вивіреного мергелю з дрібними тріщинами; с) шар знесених кісткових решток, що сходить нанівець в бік балки (близько 0,1—0,25 м); д) білий мергель потужністю у відслоненні від 2,0 до 3,0 м; е) світложовтувато-зеленуватий вапняковий глауконітовий піщаник з численними включеннями фосфоритів — 0,3 м; ф) зелений глауконітовий, сильно глинистий, дрібнозернистий кварцевий пісок, дещо вологий, потужність — 0,25 м

Fig. 2. Conditions of the bones assemblage occurrence in the Kazennaia ravine (by Meffert 1923, p. 80): a) top soil thickness that is changing; b) dark-brown loess-like loamy sand, which lies on very uneven surface of weathered malm with small cracks; c) layer of dislocated bone remnants that fades away to the ravine (about 0,1—0,25 m); d) white malm of thickness in uncovering of 2 to 3 m; e) pale yellow-greenish limestone glauconitic sandstone with numerous inclusions of phosphorites — 0,3 m; f) green glauconitic very loamy finely grained arenaceous quartz, slightly humid, thickness — 0,25 m

Анатолій Миколайович Рябінін (1874—1942) — професор, доктор геолого-мінералогічних наук, з 1901 р. співробітник, а в 1921—1923 рр. директор Геологічного комітету. Був одним із засновників Російського палеонтологічного товариства (1916 р.) та очолював його у 1940—1942 рр. З 1919 р. обіймав посаду професора кафедри палеонтології Московської гірничої академії, а з 1921 р. — Ленінградського Гірничого інституту, де з 1929 р. очолював кафедру. Палеонтологічні визначення А. М. Рябініна відіграли важливу роль у дослідженні стратиграфії палеозою, мезозою та кайнозою. Дослідник помер у блокадному Ленінграді в 1942 р. (рис. 4) (Боровиков 1982, с. 79—108).

За визначенням А. М. Рябініна, кістки, знайдені на схилі відвершку балки Казенної, належали до виду *Bos primigenius* Woj. Б. Ф. Мефферт із співробітниками не побачили, або не звернули уваги на крем'яні артефакти, що мали бути присутні серед кісток. У публікації 1923 р. детальної геологічної карти планшету VIII-22 скупчення кісток описане як «невеликі поклади» та визначене як палеонтологічне місцезнаходження природного походження (Мефферт 1923, с. 81, 118). Однак, серйозне ставлення до фіксації та публікації місцезнаходження вказаних дослідників забезпечило його подальше «життя» у науці.

Визначення місцезнаходження у балці Казенній як палеолітичної пам'ятки було зроблено у 1935-му р. молодим науковим співробітником Сталінського окружного музею краєзнавства (СОКМ) В. М. Євсєєвим, який згідно завдання керівництва музею, обстежив місце скупчення кісток у балці, на відстані 2,0 км від впадіння її у р. Кринку та 4,0 км — на північний захід від залізничної станції Амвросіївка Сталінської (нині Донецької) обл. В. М. Євсєєв знайшов палеолітичні вироби з кременю як у кістковищі, так і неподалік від нього — на поверхні мису, визначивши пам'ятку як палеолітичну, на якій того ж року очолювана ним археологічна експедиція СОКМ провела перші розкопки (рис. 5) (Євсєєв 1947).

Віктор Михайлович Євсєєв (1912—1955) у 1935 р. закінчив математичний факультет і того ж року вступив на заочне відділення історичного факультету Луганського (з листопада 1935 р. — Ворошиловградського) державного педагогічного інституту (ВДПІ). Студентом у 1929 р. приймав участь у розвідці на території Овдіївського та Амвросіївського р-нів, очолюваний тодішнім завідувачим СОКМ О. В. Якубським, під час якої була зафіксована наявність обробленого кременю в околицях сс. Білорівка та Успенка. На початку 1930-х рр., коли відомий український археолог Микола Омеля-

Рис. 3. Портрет геолога Б. Ф. Мефферта — автора першої публікації даних про скупчення кісток бізонів у верхів'ї балки Казенної (за: ред. Орлов 1995)

Fig. 3. Portrait of the geologist B. F. Meffert — the author of the first material publication on bison bones assemblage in Kazennaia ravine (by: ed. Orlov 1995)

Рис. 4. Портрет палеонтолога А. М. Рябініна, який вперше визначив кістки зі скупчення у верхів'ї балки Казенної (за: Боровиков 1982)

Fig. 4. Portrait of the palaeontologist A. M. Ryabinin, who determined the bones from the assemblage in Kazennaia ravine for the first time (by: Borovikov 1982)

Рис. 5. В. М. Євсєєв — першовідкривач палеоліту у балці Казенній у розкопі 1935 р. (фонди МКМ, 748-ІІ / 1169-ІІ)

Fig. 5. V. M. Evseev — the discoverer of the Palaeolithic in Kazenna ravine in the excavations of 1935 (Mariupol Local History Museum funds, 748-II / 1169-II, № 2129 н/д -і)

Рис. 6. Початок розкопок 1935 р. На передньому плані Г. Г. Афендік (зліва) та В. М. Євсєєв (справа) (фонди МКМ, 688-ІІ/ 1113-ІІ)

Fig. 6. The beginning of the excavations in 1935. In the foreground — G. G. Afendik (on the left side) and V. M. Evseev (on the right side) (Mariupol Local History Museum funds, 688-II/ 1113-II).

нович Макаренко працював кілька польових сезонів на території Донецької обл. В. М. Євсєєв познайомився із ним та, імовірно, приймав участь у його розкопках. У 1932 р., обіймаючи посаду наукового співробітника СОКМ, згідно із завданням керівництва музею, В. М. Євсєєв провів самостійну розвідку, завданням якої було історичне і геологічне вивчення берегів р. Кринки, під час якої у с. Амвросіївка (нині с. Благодатне) на майдані поблизу церкви відкрив неолітичну майстерню із обробки крем'я (Усачук, Колесник 2012).

З 1937 до 1941 рр. В. М. Євсєєв працював завідуючим відділом історії Маріупольського обласного музею краєзнавства (МОМК), який

отримав статус обласного замість СОМК, коли останній було перетворено у 1937 р. у Музей революції. Він організовував археологічні розвідки та розкопки в околицях м. Маріуполь. З кінця 1941 і до 1944 рр. він працював інспектором відділу кадрів у тресті «Азовстальбуд», евакуйованому на Урал (м. Кам'янськ-Уральський), у якому й продовжував працювати, повернувшись із евакуації (Кучугура 2003, с. 91—92). У 1950 р. його запросили на посаду директора знову організованого Донецького обласного краєзнавчого музею (ДОКМ, м. Донецьк), яку він обіймав до кінця життя (1955 р.). Тоді ж В. М. Євсєєв прикладав зусилля для збереження імені та наукової спадщини М. О. Ма-

Рис. 7. Розріз залягання культурного шару у кістковищі бізонів. Розкопки 1935 р. Стоїть художник В. Головатий (фонди МКМ, 747-ІІ /1168-ІІ, № 2122 н/д -і)

Fig. 7. The section of the cultural layer occurrence in the bison bone bed. The excavations of 1935. The one who is standing is an artist V. Holovatui (Mariupol Local History Museum funds, 747-ІІ /1168-ІІ, № 2122 н/д -і)

каренка, репресованого (1934 р.), висланого у м. Казань та пізніше (1936 р.) розстріляного. У 1953 р. В. М. Євсєєв, разом із дружиною Є. Н. Єкимовою, навідували у Казані вдову вченого А. С. Федорову-Макаренку, на прохання якої частину бібліотеки та деякі архівні матеріали з розкопок О. М. Макаренка перевезли до Донецького музею (Усачук, Колесник 2012).

Учасниками експедиції 1935 р. у балці Казенній були директор музею Г. Г. Афендік, який зробив визначення палеонтологічного матеріалу та відбір його для колекціонування (рис. 6), художник В. А. Головатий (рис. 7) і фотограф О. Є. Грейліх (Євсєєв 1947, с. 265). Загальна відкрита розкопками того року площа склала 107 м². У західній частині кістковища, де культурний шар було порушено сучасною балкою та грабіжницькими ямами заклали розкоп площею 84 м², із них ділянка у 41 м² припала на культурний шар, котрий було досліджено засобами розчистки, фотофіксації і замальовок знахідок у розкопі та розібрано (рис. 8). У скупченні кісток бізонів (*Bison priscus*), згідно підрахунків щелеп та зубів, було виявлено рештки 294 особин та зафіксовано 20 анатомічних груп. Серед кісток було знайдено 4 фрагменти кістяних наконечників списів (дослідник називав їх «проколками» та «наконечниками дротиків») та 604 непатиновані крем'яні вироби (Євсєєв 1947, с. 271—275).

Одночасно провадили роботи на місцезнаходженні, розташованому на мисі, на відстані близько 200 м від кістковища (пізніше визначеному як стоянка). Тут було закладено дві розвідувальні траншеї загальною площею 23 м². Траншея 1 (2,0 × 7,5 м) — у східній частині мису

Рис. 8. Робочий момент розчистки культурного шару у кістковищі бізонів. Розкопки 1935 р. (26.09) (фонди МКМ, 722/ІІ, 28)

Fig. 8. Working moment of cultural layer stripping in the bison bone bed. The excavations of 1935 (26.09) (Mariupol Local History Museum funds, 722/ІІ, 28)

на відстані 213 м від кістковища, а траншея 2 (2,0 × 4,0 м) — у західній його частині неподалік (55 м) від кістковища. Перша з них дала значно більшу кількість знахідок (крем'яних виробів та дрібних фрагментів кісток), ніж друга. Крім того, на поверхні мису було ретельно зібрано підйомний матеріал і відмічено, що, здебільшого, кремінь на стоянці сильно патинований (Євсєєв 1947, с. 266—271). Дослідник припускав, що обидва місцезнаходження мають зв'язок одне з одним — стоянка (місцезнаходження на мисі) та кістковище, яке, на його думку, було «місцем звалища непотрібних кісток поблизу житла людини», яке ще, на його думку, треба було шукати (Євсєєв 1947, с. 276). Більша частина знахідок, отриманих у 1935 р., нині зберігаються у ДОКМ, менша — у фондах Маріупольського краєзнавчого музею (МКМ).

Після відкриття і проведення перших розкопок пам'ятка викликала зацікавленість з боку вчених, які її незабаром обстежили: у 1937 р. її відвідав палеонтолог І. Г. Підоплічко (1937—1938) разом із В. І. Зубаревою (Бібіковою), а у 1938 р. — археологи І. Ф. Левицький (1938) та С. М. Замятнін. Хоча останнього, насамперед, цікавила знахідка, зроблена 1935 р. В. М. Євсєєвим неподалік від стоянки в одному із сучасних рівчаків борту балки Казенної крем'яного біфасу (ашельського рубила). С. М. Замятнін обстежив місцезнаходження та вивчив знахідку, яку згодом опублікував (Замятнін 1951; 1953). Уже в 1941 р. інформацію В. М. Євсєєва про відкриття та дослідження палеоліту у балці Казенній було враховано у друкованій праці довідкового характеру (Ефи-

Рис. 9. Учасники та відвідувачі розкопок Амвросіївського кістковища 1949 р. У першому ряду, у цивільному костюмі і картузі — П. Й. Борисковський, зліва від нього, у другому ряду, у цивільному костюмі і капелюсі — І. Г. Підоплічко; на передньому плані — культурний шар кістковища (фото експонується у музеї Амвросіївської школи №6, надано Л. І. Тур)

Fig. 9. The participants and visitors of the excavations of Amvrosiivka bone bed in 1949. In the first row, in civil suit and a cap — P. I. Boryskovskiy, to the left from him, in the second row, in civil suit and a hat — I. H. Pidoplichko; in the foreground there is the bone bed cultural layer (the photo is exhibited in the museum of the Amvrosiivka school No. 6, provided by L. I. Tur)

менко, Береговая 1941), а пізніше — в узагальнювальних палеолітичних виданнях (Борисковский 1953; Ефименко 1953).

У 1940 р. дослідження кістковища продовжила експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом І. Г. Підоплічка та за участі В. І. Зубаревої (Бібікової). Згідно з планом робіт експедиції, дослідження пам'ятки повинні були мати комплексний характер і провадитися силами академічних установ України та Росії. Представником АН УРСР мав бути палеонтолог І. Г. Підоплічко, а Росії — археолог П. Й. Борисковський, науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури (ПМК) АН СРСР із Ленінграда, який через хворобу прийняти участь у розкопках того року не зміг. Планували також участь в організації та проведенні розкопок співробітників МОМК, але музей на звернення керівництва ІА АН УРСР не відповів. Першого вересня виїхали на місце робіт І. Г. Підоплічко (начальник експедиції) і С. Н. Кедровський (аспірант ІА АН УРСР). Пізніше до них приєдналася В. І. Зубарева (Бібікова) (Підоплічко 1940—1949, с. 1).

Розкоп 1940 р. було закладено на кістковищі поруч із розкопом 1935 р. на північний схід від нього. Паралельно із розкопками на пам'ятці заклали 11 розвідувальних шурфів та одну зачистку, завдяки яким встановили розповсюдження культурного шару кістковища у

Рис. 10. Робочий момент розкопок кістковища бізонів, 1989 р. (фото В. А. Кесар)

Fig. 10. Working moment of the bison bone bed excavations, 1989 (photo by V. A. Kesar)

бік верхів'я балки, на південний схід від розкопу. Дослідження пам'ятки тривали недовго (20 днів), культурний шар у розкопі був розібраний не повністю, а законсервований з метою продовжити розкопки наступного року. Але роботи на пам'ятці було призупинено аж на дев'ять років у зв'язку із початком війни з фашистською Німеччиною (Підоплічко 1940—1949; Борисковский 1953, с. 329).

Продовжили дослідження пам'ятки у кінці 1940-х — на початку 1950-х років. У 1948 р. І. Г. Підоплічко і П. Й. Борисковський, згідно із завданням ІА АН УРСР, провели обстеження пам'ятки у балці Казенній з метою підготовки до польового сезону, який вони планували провести разом наступного року. З'ясувавши, що розкоп 1940 р. добре зберігся, у ньому із шару щільної глини вони взяли зразки кісток для аналізу, обстежили й сфотографували прилеглі ділянки балки Казенної та розташований на 1,5 км від стоянки кар'єр цементного комбінату для добування мергелю, у якому виявили крем'яні жовна (Підоплічко 1940—1949, с. 11, 12).

У 1949 р. експедиція ІА АН УРСР та ПМК АН СРСР під керівництвом І. Г. Підоплічка і П. Й. Борисковського, відповідно, продовжила розкопки кістковища. Було завершено дослідження розкопу 1940 р. і закладено два нових розкопи на південний схід від нього та серію шурфів. Загальна відкрита того року площа кістковища склала 201 м², із яких половину (102 м²) було досліджено повністю, тобто, культурний шар розібрано до дна (рис. 9),

Рис. 11. Робочий момент польового семінару радянсько-американського симпозиуму 1989 р. Робить доповідь Н. Герасименко (зверху, зліва, попереду огорожі). Поруч неї, зліва-направо учасники семінару: П. Долуханов, О. Кротова, І. Сніжко, О. Горелік, М. Праслов, О. Соффер та ін.; справа, зверху вниз: Д. Дінкос, Д. Мельтцер, Д. Фрізон; на передньому плані — культурний шар кістковища (фото В. Кесар)

Fig. 11. Working moment of the field seminar of the Soviet-American symposium, 1989. N. P. Herasymenko is presenting a report (on top, in the left, before the barrier). Near her, from the left to the right, the participants of the seminar are standing: P. Dolukhanov, O. Krotova, I. Snizhko, O. Horelik, M. Praslov, O. Soffer and others; on the right side, down from the top: D. Dincauze, D. Meltzer, D. Frizon; in the foreground there is the bone bed cultural layer (photo by V. A. Kesar)

решту — було законсервовано (Пидопличко 1940—1949; Борисковский 1953).

Основні завдання досліджень полягали у з'ясуванні характеру та походження скупчення кісток бізонів на схилі балки та встановленні його зв'язку із місцезнаходженням (стоянкою), розташованим неподалік, на мисі, де цього ж року було проведено розвідувальне шурфування, яке підтвердило наявність культурного шару (Борисковский 1953, с. 346, 353).

Топографію кістковища дослідили більш детально, в цілому підтвердивши висновок В. М. Євсєєва про те, що скупчення кісток заповнювало рівчак-уступ природного походження, який прорізав суглинок вздовж (паралельно руслу) лівого високого схилу балки, яка впадає справа у балку Казенну. Було зроблено висновок, що його довжина складала більше 30 м, ширина — близько 5,0 м, а глибина — від 1,0 до 1,5 м. Серед кісток траплялися не патиновані крем'яні вироби (платівки, відщепи, мікровістря) та кістяні наконечники списів. Згідно з попередніми підрахунками І. Г. Пидопличка, загальна кількість решток бізонів у кістковищі могла складати понад 1000 особин (Пидопличко 1953; Борисковский 1953, с. 330—332, 344).

Рис. 12. Робочий момент польового семінару радянсько-американського симпозиуму 1989 р. Учасники семінару К. Хайнес (зліва) та Б. Бредлі (справа) знайомляться із матеріалами розкопок (фото В. Кесар)

Fig. 12. Working moment of the field seminar of the Soviet-American symposium, 1989. The participants of the seminar C. Haynes (on the left) and B. Bradley (on the right) are acquainting themselves with the excavation materials

У 1950 р. експедицією під керівництвом П. Й. Борисковського на стоянці було закладено два розкопи та шість шурфів. Загальна відкрита в 1949—1950 рр. площа стоянки склала 106 м². Основний горизонт залягання культурних решток (оброблений кремій, два фрагмента кістяних наконечників, п'ять підвісок, фрагменти кісток і шматочки червоної та жовтої вохри) було виявлено на глибині 0,35—0,55 м, хоча значна кількість знахідок траплялася від поверхні до глибини близько 1,0 м. Сильно патиновані крем'яні вироби містили скребки, різці, здебільшого, фрагменти мікроплатівок (зокрема мікровістря) з притупленим краєм, нуклеуси, відщепи, платівки та відходи розколювання. Було зроблено висновок про здебільшого виробничий характер місцезнаходження — стоянки, де виготовляли крем'яні та кістяні знаряддя (Борисковский 1953, с. 332).

Результатом цих робіт стали публікації, у яких дослідники зробили висновок про синхронність та зв'язок кістковища і стоянки згідно подібності техніки розколювання кременю та наявності в обох місцезнаходженнях таких специфічних знарядь як крем'яні мікровістря та кістяні наконечники, що дозволяло вважати пам'ятку єдиним комплексом, що складалася із двох різнофункціональних місцезнаходжень (Борисковский 1953, с. 362).

Крім того, було висловлено різні точки зору на інтерпретацію кістковища — як місця загінного полювання на бізонів під час сезонних міграцій (Пидопличко 1947; 1953; Бибикова 1950; Ефименко 1953) або як місця проведення куль-

Рис. 13. Учасники розкопок Амвросіївського комплексу 2005 р.: верхнє фото, зліва направо: О. Дружиніна, Ю. Грибченко, О. Куренкова, Д. Могильний, О. Кононенко, С. Палієнко; нижнє фото, зліва направо: В. Старкін, А. Старкін, І. Сніжко, В. Логвиненко, В. Зайцев (фото О. Кротової)

Fig. 13. The participants of the Amvrosiivka complex excavations of 2005: the upper photo, from the left to the right: O. Druzhynina, Yu. Hrybchenko, O. Kurenkova, D. Mohylnyi, O. Kononenko, S. Palienko; the lower photo, from the left to the right: V. Starkin, A. Starkin, I. Snizhko, V. Lohvynenko, V. Zaitsev (photo by O. O. Krotova)

тових обрядів мисливців на бізонів поблизу стоянки (Борисковский 1951, 1953, с. 328—362). Матеріали розкопок 1940—1950 рр. зберігаються у Археологічному музеї ІА НАНУ та у Національному науково-природничому музеї НАНУ.

У 1978—1980 рр. експедиція ІА АН УРСР під керівництвом О. О. Кротової провела на пам'ятці розвідувальне шурфування, продовживши стаціонарні дослідження з 1986 до 2009 рр. включно (з перервами) (Krotova, Belan 1993; Кротова, Сніжко, Логвиненко 2005; 2008; Кротова 2013). У східній частині кістковища поміж розкопами 1940 і 1949 рр. (І) та частково на місці розкопу 2 (1949 р.) дослідили два верхніх умовних горизонти культурного шару (Центральний розкоп, площа — 43 м² АН УРСР). У раніше недослідженій, західній частині — на лівому борті сучасного рівчака, що прорізав кістковище, дослідили усю товщу культурного шару потужністю 0,5—1,0 м (Західний розкоп, площа 10 м²) та заклали кілька шурфів, завдяки чому була встановлена значно більша довжина кістковища (близько 60 м), ніж вважалося раніше (близько 30 м).

Рис. 14. Робочий момент розкопок стоянки у 2007 р. Зліва направо: С. Палієнко, І. Сніжко, М.-А. Джулієн, О. Кротова (фото В. Логвиненка)

Fig. 14. Working moment of the site excavations in 2007. From the left to the right: S. Palienko, I. Snizhko, M.-A. Julien, O. Krotova (photo by V. M. Lohvynenko)

1998—2009 р. на стоянці досліджували східну (розкоп ІІІ) та західну (розкоп ІV) ділянки поруч із розкопами 1950 р. (рис. 1: В), площа яких разом із шурфами склала 53 м². У цілому, загальна відкрита у різні роки на комплексі площа становить близько 500 м².

Палеогеографію комплексу в різні роки вивчали М. Ф. Веклич, Ж. М. Матвіїшина, Н. П. Герасименко, Ю. М. Грибченко, О. І. Куренкова, О. К. Борисова, палеонтологію та археозоологію — Г. Г. Афондік, І. Г. Підоплічко, В. І. Бібікова, Н. Г. Білан, І. А. Сніжко, В. М. Логвиненко, А. В. Старкін, Л. Тодд, М.-Е. Джулієн, трасологію — С. А. Семенов, О. І. Філіпов, Г. В. Сапожникова, Г. Ф. Коробкова, В. Є. Щелінський та А. М. Усачук, петрографію — В. Ф. Петрунь.

Серія із 16 ¹⁴С та AMS дат була отримана за зразками кісток та зубів із культурного шару кістковища (14) та стоянки (2). Більша їх частина становить групу близьких між собою некаліброваних дат у межах від 19 до 18 тис. років тому. Згідно техніко-морфологічних даних крем'яних виробів пам'ятку віднесено до гравецького (епігравецького) технокомплексу (Krotova 1996; Кротова 2013; Krotova, Snizhko, Logvynenko 2016).

Культурний шар кістковища у Центральному розкопі у 1989 р. було підготовлено (рис. 10) для демонстрації учасникам польового семінару у межах радянсько-американського симпозиуму «Upper Paleolithic — Paleo-Indian Adaptations», який був першим досягненням у розробці проблематики міжконтинентальних досліджень адаптацій пізньоплейстоценових мисливців-збирачів. У його роботі брали участь відомі вчені із США (О. Соффер, Л. Бінфорд, Д. Фрізон, К. Хайнес, Б. Бредлі, Д. Дін-

кос, Дж. Адовасіо, Л. Девіс, Д. Мельтцер), Великобританії (К. Гембл), України та Росії (рис. 11; 12) (eds. Soffer, Praslov 1993). Співкування із учасниками семінару, отримання їх консультацій та спеціальної літератури були плідними як у сенсі вдосконалення методики розкопок, так і розуміння деяких особливостей культурного шару пам'ятки та її інтерпретації (Krotova, Belan 1993; Сніжко 2001; Кротова 2013; Krotova, Snizhko, Logvynenko 2016).

У 1994 р. археозоолог Л. Тодд (США) за матеріалами розкопок 1935, частково 1949 і 1980—1990 рр. визначив сезони (здебільшого, холодні) загибелі бізонів та можливого використання пам'ятки в результаті застосування методу визначення рівня стирання-прорізування зубів тварин із культурного шару кістковища (Todd 2013).

У 2005 р. дослідження пам'ятки проводили за фінансової підтримки Фонду Лікі (США), у яких прийняли участь палеонтологи А. В. Старкін та В. М. Логвиненко, палеогеографи Ю. М. Грибченко та О. І. Куренкова, археологи О. М. Кононенко, О. О. Дружиніна та ін. (рис. 13). В результаті було уточнено стратиграфію (Грибченко, Куренкова, Борисова 2013) та склад фауни стоянки, у якому, окрім бізона, що домінує, було виявлено невелику кількість решток коня і зайця — визначення А. В. Старкіна та В. М. Логвиненка (Кротова, Сніжко, Логвиненко 2005, 2008; Кротова та ін. 2005; Кротова 2013; Krotova, Snizhko, Logvynenko 2016). Було також вивчено колекцію фауни гризунів із промивки ґрунту з розкопок кістковища (Рековець 2013).

У 2000-і рр. як у польових, так і лабораторних умовах за фінансової підтримки Програми ANR «Мамонти» із палеонтологічними матеріалами пам'ятки працювала археозоолог М.-А. Джулієн (Франція) (рис. 14), у результаті чого за зразками зубів, згідно з методом дослідження хімічного складу зубної емалі (ізотопний аналіз, Тюбінгенський університет, Німеччина), було визначено специфічні риси дієти та сезонної поведінки бізонів, які, на думку дослідників, перебували поблизу стоянки впродовж року. Отримані дані важливі для уточнення особливостей реконструкції мисливської стратегії мешканців Амвросіївської стоянки (Кротова та ін. 2007; Julien et al. 2012).

Під час досліджень пам'ятки у 1980—2000 рр. було уточнено площу розповсюдження культурного шару кістковища, яка виявилася значно більшою, ніж вважалося раніше, було зібрано численні нові знахідки, зокре-

ма, оригінальні кістяні знаряддя та уточнено і доповнено інтерпретацію пам'ятки як складного комплексу мисливців на бізонів на місці проведення багаторазових мисливських операцій та мешкання поблизу нього, на стоянці (базовому таборі), де проходили різноманітні виробничо-побутові процеси (Кротова 2013; 2017). Вивчаються проблеми утилізації мисливської здобичі як на кістковищі, так і на стоянці (Сніжко 2001, 2002; Krotova, Snizhko, Logvynenko 2016). Матеріали розкопок 1980—2000 рр. зберігаються у фондах ІА НАНУ.

Отже, в результаті понад столітньої історії відкриття та дослідження Амвросіївського комплексу — місця полювання та базового табору на бізонів степів Північно-Східного Надазов'я, завдяки зусиллям численних дослідників як у галузі археології, так і суміжних дисциплін, спочатку було виявлено пам'ятку та збережено інформацію про неї, а пізніше завдяки багаторічним дослідженням накопичено численні матеріали, які разом із матеріалами інших пам'яток регіону слугують повноцінною базою для реконструкції систем адаптації верхньопалеолітичних мисливців степів Північного Надчорномор'я.

* * *

Автори глибоко вдячні зберігачу фондів Маріупольського краєзнавчого музею Лідії Іванівні Кучугурі, вчителю історії Амвросіївської школи № 6 Ларисі Іванівні Тур та фотографу ІА НАНУ Валентині Андріївні Кесар за представлені фотоматеріали і консультації, які було використано у статті. Щира подяка за фінансову підтримку в проведенні польових робіт 1980—2000-х рр., результати яких використано у статті: Українському товариству охорони пам'яток історії та культури, Фонду Лікі, США (грант 04/05 (2005 р.) та Програмі ANR «Мамонти», Франція (2007 р.).

Бибикова, В. И. 1950. О некоторых биологических особенностях первобытного зубра. *Бюллетень московского общества испытателей природы. Отдел биологический*, LV (5), с. 35-43.

Борисковский, П. И. 1951. Раскопки в Амвросиевке и проблема палеолитических культовых мест. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXXVII. с. 9-26.

Борисковский, П. И. 1953. *Палеолит Украины*. Материалы и исследования по археологии СССР, 40. Москва, Ленинград: Издательство АН СССР.

Боровиков, Л. И. 1982. Анатолий Николаевич Рябинин (1874-1942). В: Марковский, А. П. (ред.). *Выдающиеся ученые Геологического комитета*. Ленинград: ВСЕГЕИ, с. 79-108.

- Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И. Борисова, О. К. 2013. Результаты палеогеографических исследований в Амвросиевке в 2005 г. В: Кротова, О. О. *Пізнюпалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк, с. 336-344.
- Евсеев, В. М. 1947. Палеолітична стоянка Амвросіївка. *Палеоліт і неоліт України*, I, с. 265-283.
- Ефименко, П. П. 1953. *Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени*. 3-е изд, доп. и перераб. Киев: Издательство АН УССР.
- Ефименко, П. П. Береговая, Н. А. 1941. Палеолитические местонахождения СССР. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 2, с. 254-290.
- Замятин, С. Н. 1951. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода. *Происхождение человека и древнее расселение человечества*, с. 89-153. Труды института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, XVI.
- Замятин, С. Н. 1953. Заметки о палеолите Донбасса и Приазовья. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, XIV, с. 230-255.
- Косикова, Е. В. 1994. Исследователь древностей Донетчины Виктор Михайлович Евсеев (1912-1955). *Донецкий археологический сборник*, 5, с. 5-19.
- Кротова, О. О. 2013. *Пізнюпалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Кротова, О. О. 2017. Планіграфія розташування кістяних виробів на Амвросіївській стоянці. *Кам'яна доба України*, 17-18, с. 66-78.
- Кротова, О. О., Сніжко, І. А., Логвиненко, В. М. 2005. Дослідження Амвросіївської стоянки (1998-2004). *Археологічні дослідження в Україні в 2003-2004 роках*. Київ: ІА НАНУ; Запоріжжя: Дике поле, 2005, с. 194-197.
- Кротова, О. О., Старкін, А. В., Логвиненко, В. М. Сніжко, І. А., Грибченко, Ю. М., Куренкова, О. І. 2005. *Звіт про розкопки Амвросіївського палеолітичного комплексу в 2005 році*. Науковий архів ІА НАНУ, ф.е. 2005/180.
- Кротова, О. О., Сніжко, І. А., Логвиненко, В. М., Джулієн, М.-А., Палієнко, С. В., Зайцев, В. О. 2007. *Звіт про розкопки Амвросіївської палеолітичної стоянки в 2007 році*. Науковий архів ІА НАНУ. ф.е. 2007/230.
- Кротова, О. О., Сніжко, І. А., Логвиненко, В. М. 2008. Нові дані щодо обробки мисливської здобичі на Амвросіївській стоянці. В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні* (до 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). Матеріали міжнародної наукової конференції «Радомишль та його історія» 3-4 жовтня 2006 р. Київ: Корвін-Пресс, с. 42-50.
- Кучугура, Л. И. 2003. Новые материалы к биографии исследователя палеолита Донбасса В. М. Евсеева. *Кам'яна доба України*, 4, с. 90-101.
- Левицкий, И. Ф. 1938. *До вивчення палеоліту в с. Амвросіївці Сталінської області (1938 р.)*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. Левицького Івана Федоровича, № 15.
- Мефферт, Б. Ф. 1923. *Детальная геологическая карта Донецкого каменноугольного бассейна*. Описание планшета VIII-22. Район станции Амвросиевка Екатеринбургской ж.д. Западная часть Амвросиевского купола. Петроград (б.и.).
- Орлов, В. П. (ред.). 1995. *Репрессированные геологи. Биографические материалы*. Москва, Санкт-Петербург: ВСЕГЕИ.
- Підоплічка, І. Г. 1947. Дослідження палеоліту в УРСР. *Палеоліт і неоліт України*, I, с. 7-40.
- Підоплічка, І. Г. 1937-1938. *Польовий щоденник огляду палеонтологічних місцезнаходжень та колекцій музеїв (Одеса, Ізюм, Святогірськ, Амвросіївка)*. Науковий архів Інституту архівознавства НБУВ НАНУ, ф. 139, оп. 3, спр. 170.
- Підоплічка, І. Г. 1940-1949. *Дневники Амвросиевской палеолитической экспедиции за 1940-1949 гг.* Науковий архів Інституту архівознавства НБУВ НАНУ, ф. 139, оп. 3, спр. 187, 190.
- Підоплічка, І. Г. 1953. Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 2, с. 65 — 68.
- Рековець, Л. І. 2013. Список мікрофауни з Амвросіївського кістковища (Прирізка до Центрального розкопу, II умовний горизонт, 2005 р. дослідження). В: Кротова, О. О. *Пізнюпалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк, с. 365.
- Сніжко, І. А. 2001. *Утилізація мисливської здобичі на Амвросіївському пізнюпалеолітичному комплексі*. Дисертація к.і.н. ІА НАНУ.
- Сніжко, І. А. 2002. Модель розбирання здобичі амвросіївськими мисливцями. *Археологія*, 1, с. 37-44.
- Усачук, А. Н., Колесник, А. В. 2012. Виктор Михайлович Евсеев: начало. *Літопис Донбасу*, 20, с. 4-25.
- Цеунов, І. А. 2015. Відкриття та перші польові дослідження Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу. *Кам'яна доба України*, 16, с. 150-155.
- Шаталов, Н. Н. 2016. Выдающийся геолог-съемщик и стратиграф Донбасса Феодосий Николаевич Чернышев (К 160-летию со дня рождения). *Геологический журнал*, 3 (356), с. 120-123.
- Julien, M.-A. 2013. Taphonomical and Archaeozoological study of the Bison bone bed of Amvrosievka (west excavation). In: Кротова, О. О. *Пізнюпалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк, р. 354-361.
- Julien, M.-A., Bocherens, H., Burke, A., Druker, D., Patou-Mathis, M., Krotova, O., Pean, S. 2012. Were European steppe bison migratory? 18-O, 13-C and Sr-intra — tooth isotopic variations applied to a palaeoethological reconstruction. *Quaternary International*, 271, p. 106-119.
- Krotova, A. A. 1996. Amvrosievka new AMS dates for a unique bison kill site in the Ukraine. *Prehistoire Europeenne*, 9, p. 357-362.
- Krotova, A. A., Belan, N. G. 1993. Amvrosievka: A unique Upper Paleolithic site in Eastern Europe. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations*. New York: Springer Science+Business Media, p. 125-142.
- Krotova, O., Snizhko, I., Logvynenko, V. 2016. Bison utilization at the Amvrosievka campsite, Ukraine. In: Kornfeld, M., Huckel, B. B. (eds.) *Stones, bones and profiles: exploring archaeological context, early American hunter-gatherers, and bison*. Boulder: University Press of Colorado, p. 391-409.
- Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). 1993. *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations*. New York: Springer Science+Business Media.
- Todd, L. 2013. The identification of faunal remains and the wear class code-groups 1 (M1s), 2 (M2s) from Amvrosievka bone bed (1935, 1949, 1980-1990-eth years). In: Кротова, О. О. *Пізнюпалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів*. Київ: Видавець Олег Філюк, р. 366-414.

Надійшла 1.10.2019.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ АМВРОСИЕВСКОГО ВЕРХНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА

Амвросиевский верхнепалеолитический комплекс, который состоит из стоянки и костяка бизонов расположен на юго-востоке Украины вблизи г. Амвросиевка, в верховье балки Казенной. Вначале он был открыт геологами в 1910-е гг. как скопление костей бизонов, которое позже в публикации детальной геологической карты района было определено как палеонтологическое местонахождение природного происхождения (Мефферт 1923). Благодаря археологической разведке и раскопкам, проведенным в 1935 г. В. М. Евсеевым, научным сотрудником Сталинского ОМК, местонахождение стало известно как археологический, времени верхнего палеолита, памятник.

В 1940—1950 гг. стоянку и костяк исследовала совместная экспедиция ИА АН УРСР и ИИМК АН СССР, возглавляемая палеонтологом И. Г. Пидопличко и археологом П. И. Борисовским. Были определены характер и основная площадь культурных отложений и собраны выразительные коллекции кремневых и костяных артефактов, предложены интерпретации костяка как места загонной охоты и/или культового места охотников на бизонов.

В 1980—2000 гг. исследования памятника продолжила экспедиция ИА НАНУ, возглавляемая А. А. Кротовой при участии ряда отечественных и иностранных специалистов смежных наук: М. Ф. Веклича, Ж. Н. Матвийшиной, Н. П. Герасименко, Ю. Н. Грибченко, Е. И. Куренковой, Н. Г. Белан, В. Н. Логвиненко, А. В. Старкина, Л. Тодда (США) и М.-А. Джулиен (Франция). В 1989 г. на памятнике был проведен полевой семинар согласно программы советско-американского симпозиума «Upper Paleolithic—Paleo-Indian Adaptations», в работе которого приняли участие известные ученые из США (О. Соффер, Л. Бинфорд, Д. Фризон, К. Хайнес, Б. Бредли, Д. Динкос, И. Адовасио, Л. Девис, Д. Мельтцер), Великобритании (К. Гембл), Украины и России. В результате исследований памятника была уточнена площадь распространения культурного слоя на костяк и стоянке, собраны новые, в том числе, оригинальные находки, дополнена интерпретация памятника как сложного комплекса охотников на бизонов на месте проведения неоднократных охотничьих операций и обитания вблизи него, на стоянке, где проходили сложные хозяйственно-бытовые процессы.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Украина, Восточная Европа, верхний палеолит, эпиграветт, охотники на бизонов.

Oleksandra A. Krotova¹, Iryna A. Snizhko²

¹ PhD, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0003-0299-7628, okrotova@ukr.net

² PhD, Associate Professor, Ukrainian State University of Railway Transport, ORCID 0000-0002-7797-9494, isnizhko@ukr.net

RESEARCH HISTORY OF THE AMVROSIIVKA UPPER PALAEOLITHIC COMPLEX

The Amvrosiivka Upper Palaeolithic complex, which consists of a site and bison bone bed, is situated in the South-East of Ukraine near Amvrosiivka city, in the upper reaches of the Kazenna ravine. In the beginning it was found by the geologists in the 1910 as assemblage of bison bones, which was later determined in the detailed geologic map of the region as paleontological seat of natural origin (Meffert 1923). Thanks to archaeological exploration and excavations, which were held in 1935 by V. M. Evseev — the scholar of the Stalin Regional Museum of Local History, this location has come to notice as Upper Palaeolithic archaeological site.

In 1940—1950-ies the site and the bone bed were studied by the collaborative expedition of IA AS USSR and IHMC AS USSA, led by paleontologist I. H. Pidoplichko and archaeologist P. I. Boryskovskiy. Character and main area of cultural stratum were defined; significant collection of flint and bone artifacts were collected; interpretations of the bone bed as a place of battue and/or place of cult of bison hunters were proposed.

In 1980—2000-s the site research were continued by NASU Institute of Archaeology lead by O. O. Krotova with the participation of the range of native and foreign specialists of allied sciences: M. F. Veklych, Zh. M. Matviishyna, N. P. Herasymenko, Iu. M. Hrybchenko, O. I. Kurenkova, N. G. Belan, V. M. Lohvynenko, A. V. Starkin, L. Todd (USA) and M.-A. Julien (France). In 1989 a field workshop was held on the site according to the program of the Soviet-American “Upper Palaeolithic—Paleo-Indian Adaptations” symposium, in which famous scholars from the USA took part (O. Soffer, L. Binford, D. Frizon, C. Haynes, B. Bradley, D. Dincauze, J. Adovasio, L. Davis, D. Meltzer) as well as scholars from Great Britain (C. Gamble), Ukraine and Russia. As a result of the site research, the area of the bone bed and site cultural layers was refined, new finds, including distinctive ones, were revealed, site interpretation was enlarged to be a compound bison hunters complex on a place of holding repeated hunting operations and of dwelling near it, on the site, where composite domestic and household processes took place.

Key words: Ukraine, Eastern Europe, Upper Palaeolithic, epigravettian, hunters on bison.

References

- Bibikova, V. I. 1950. O nekotorykh biologicheskikh osobennostiakh pervobytnogo zubra. *Biulleten moskovskogo obshchestva ispytatelei prirody. Otdel biologicheskii*, LV (5), s. 35-43.
- Boriskovskii, P. I. 1951. Raskopki v Amvrosievke i problema paleoliticheskikh kultovykh mest. *Kratkie soobshcheniia instituta istorii materialnoi kultury*, XXXVII, s. 9-26.
- Boriskovskii, P. I. 1953. *Paleolit Ukrainy*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 40. Moskva, Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.
- Borovikov, L. I. 1982. Anatolii Nikolaevich Riabinin (1874-1942). V: Markovskii, A. P. (red.). *Vydaiushchiesia uchenye Geologicheskogo komiteta*. Leningrad: VSEGEI, s. 79-108.
- Gribchenko, Iu. M., Kurenkova, O. I. Borisova, O. K. 2013. Rezultaty paleogeograficheskikh issledovaniy v Amvrosievke v 2005 g. V: Krotova, O. O. *Piznopaleolitychni myslyvti azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, s. 336-344.
- Efimenko, P. P. 1953. *Pervobytnoe obshchestvo. Ocherki po istorii paleoliticheskogo vremeni*. 3-e izd, dop. i pererab. Kiev: Izdatelstvo AN USSR.
- Efimenko, P. P. Beregovaia, N. A. 1941. Paleoliticheskie mestonakhozhdeniia SSSR. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 2, s. 254-290.
- Evseev, V. M. 1947. Paleolitychna stoianka Amvrosiivka. *Paleolit i neolit Ukrainy*, I, s. 265-283.
- Julien, M.-A. 2013. Taphonomical and Archaeozoological study of the Bison bone bed of Amvrosievka (west excavation). In: Krotova, O. O. *Piznopaleolitychni myslyvti azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, p. 354-361.
- Julien, M.-A., Bocherers, H., Burke, A., Druker, D., Patou-Mathis, M., Krotova, O., Pean, S. 2012. Were European steppe bison migratory? 18-O, 13-C and Sr-intra – tooth isotopic variations applied to a palaeoethological reconstruction. *Quaternary International*, 271, p. 106-119.
- Kosikova, E. V. 1994. Issledovatel drevnostei Donetchiny Viktor Mikhailovich Evseev (1912-1955). *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 5, s. 5-19.
- Krotova, O. O. 2013. *Piznopaleolitychni myslyvti azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Krotova, O. O. 2017. Planihrafiia roztashuvannia kistianykh vyrobiv na Amvrosiivskii stoiantsi. *Kamiana doba Ukrainy*, 17-18, s. 66-78.
- Krotova, O. O., Snizhko, I. A., Lohvynenko, V. M. 2005. Doslidzhennia Amvrosiivskoi stoianky (1998-2004). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2003-2004 rokakh*. Kyiv: IA NANU; Zaporizhzhia: Dyke pole, 2005, s. 194-197.
- Krotova, O. O., Starkin, A. V., Lohvynenko, V. M. Snizhko, I. A., Gribchenko, Iu. M., Kurenkova, O. I. 2005. *Zvit pro rozkopky Amvrosiivskoho paleolitychnoho kompleksu v 2005 rotsi*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f.e. 2005/180.
- Krotova, O. O., Snizhko, I. A., Logvynenko, V. M., Julien, M.-A., Paliienko, S. V., Zaitsev, V. O. 2007. *Zvit pro rozkopky Amvrosiivskoi paleolitychnoi stoianky v 2007 rotsi*. Naukovyi arkhiv IA NANU. f.e. 2007/230.
- Krotova, O. O., Snizhko, I. A., Logvynenko, V. M. 2008. Novi dani shchodo obrobky myslivskoi zdobychi na Amvrosiivskii stoiantsi. V: Kulakovska, L. V. (red.). *Doslidzhennia pervisnoi arkheolohii v Ukraini (do 50-richchia vidkryttia paleolitychnoi stoianky Radomyshl)*. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Radomyshl ta yoho istoriia» 3-4 zhovtnia 2006 r. Kyiv: Korvin-Press, s. 42-50.
- Krotova, A. A. 1996. Amvrosievka new AMS dates for a unique bison kill site in the Ukraine. *Prehistoire Europeenne*, 9, p. 357-362.
- Krotova, A. A., Belan, N. G. 1993. Amvrosievka: A unique Upper Paleolithic site in Eastern Europe. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations*. New York: Springer Science+Business Media, p. 125-142.
- Krotova, O., Snizhko, I., Logvynenko, V. 2016. Bison utilization at the Amvrosievka campsite, Ukraine. In: Kornfeld, M., Huckel, B. B. (eds.) *Stones, bones and profiles: exploring archaeological context, early American hunter-gatherers, and bison*. Boulder: University Press of Colorado, p. 391-409.
- Kuchugura, L. I. 2003. Novye materialy k biografii issledovatelja paleolita Donbassa V. M. Evseeva. *Kamiana doba Ukrainy*, 4, c. 90-101.
- Levytskyi, I. F. 1938. *Do vyvchennia paleolitu v s. Amvrosiivtsi Stalinskoi oblasti (1938 r.)*. Naukovyi arkhiv IA NANU, f. Levytskoho Ivana Fedorovycha, spr. 15.
- Meffert, B. F. 1923. *Detalnaia geologicheskaiia karta Donetskogo kamennougolnogo basseina*. Opisanie plansheta VIII-22. Raion stantsii Amvrosievka Ekaterininskoi zh.d. Zapadnaia chast Amvrosievskogo kupola. Petrograd (b.i.).
- Orlov, V. P. (red.). 1995. *Repressirovannye geologi. Biograficheskie materialy*. Moskva, Sankt-Peterburg: VSEGEI.
- Pidoplichka, I. H. 1947. Doslidzhennia paleolitu v URSR. *Paleolit i neolit Ukrainy*, I, s. 7-40.
- Pidoplichko, I. H. 1937-1938. *Polovyi shchodennyk ohliadu paleontolohichnykh mistseznakhodzen ta koleksii muzeiv (Odesa, Izium, Sviatohirsk, Amvrosiivka)*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhivoznavstva NBUV NANU, f. 139, op. 3, spr. 170.
- Pidoplichko, I. G. 1940-1949. *Dnevnyky Amvrosiivskoi paleoliticheskoi ekspeditsii za 1940-1949 gg*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhivoznavstva NBUV NANU, f. 139, op. 3, spr. 187, 190.
- Pidoplichko, I. G. 1953. Amvrosievskaiia paleoliticheskaiia stoianka i ee osobennosti. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii AN USSR*, 2, s. 65-68.
- Rekovets, L. I. 2013. Spysok mikrofauny z Amvrosiivskoho kistkovyshcha (Pryrizka do Tsentralnogo rozkopu, II umovnyi horizont, 2005 r. doslidzhennia). V: Krotova, O. O. *Piznopaleolitychni myslyvti azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, s. 365.
- Shatalov, N. N. 2016. Vydaiushchiisia geolog-siemshchik i stratigraf Donbassa Feodosii Nikolaevich Chernyshev (K 160-letiiu so dnia rozhdeniia). *Heolohichnyi zhurnal*, 3 (356), s. 120-123.

- Snizhko, I. A. 2001. *Utylizatsiia myslyvskoi zdobychi na Amvrosiivskomu piznopaleolitychnomu kompleksi*. Dysertatsiia k.i.n. IA NANU.
- Snizhko, I. A. 2002. Model rozbyrannia zdobychi amvrosiivskymy myslyvtsiamy. *Arheologia*, 1, s. 37-44.
- Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). 1993. *From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations*. New York: Springer Science+Business Media.
- Todd, L. 2013. The identification of faunal remains and the wear class code-groups 1 (M1s), 2 (M2s) from Amvrosievka bone bed (1935, 1949, 1980-1990-eth years). In: Krotova, O. O. *Piznopaleolitychni myslyvti azovo-chornomorskykh stepiv*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, p. 366-414.
- Tseunov, I. A. 2015. Vidkryttia ta pershi polovi doslidzhennia Amvrosiivskoho verkhnopaleolitychnoho kompleksu. *Kamiana doba Ukrainy*, 16, s. 150-155.
- Usachuk, A. N., Kolesnik, A. V. 2012. Viktor Mikhailovich Evseev: nachalo. *Litopys Donbasu*, 20, s. 4-25.
- Zamiatnin, S. N. 1951. O vozniknovenii lokalnykh razlichii v kulture paleoliticheskogo perioda. *Proiskhozhdenie cheloveka i drevnee rasselenie chelovechestva*, s. 89-153. Trudy instituta etnografii im. N. N. Miklukho-Maklaia, XVI.
- Zamiatnin, S. N. 1953. Zametki o paleolite Donbassa i Priazovia. *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii*, XIV, s. 230-255.

Л. Л. Залізник *

МИХАЙЛО ЮЛІАНОВИЧ БРАЙЧЕВСЬКИЙ ЯК МОРАЛЬНИЙ АВТОРИТЕТ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА АРХЕОЛОГІЇ

Робиться спроба аналізу деяких поглядів видатного українського археолога та історика М. Ю. Брайчевського на складні проблеми слов'яногенезу та україногенезу.

Ключові слова: М. Ю. Брайчевський, слов'яногенез, україногенез, Київська Русь.

Автор цих рядків формувався як фаховий археолог під впливом багатьох дослідників, але найбільше я вдячний за науку видатним українським археологам Владиславу Миколайовичу Гладиліну та Дмитру Яковичу Телегіну. Якщо перший навчив мене «читати» кремінь, то другий дав мені безцінні уроки археологічної практики у справі організації експедицій та польової археології. Однак моїм найбільшим моральним авторитетом в археології та історичній науці, безумовно, був і є Михайло Юліанович Брайчевський.

Я належу до численної генерації археологів, які прийшли до Інституту археології УРСР на початку 70-х рр. минулого століття. Масштабні іригаційні роботи в українському степу передбачали руйнацію великої кількості курганів. На виділені державою під розкопки курганів новобудовні гроші за короткий час до штату Інституту взяли близько сотні молодих людей. Більшість з нас була закохана в археологію і присвячувала їй увесь свій час. Не всі, але значна частина співробітників Інституту, скептично ставилися до влади, відверто переповідали антирадянські анекдоти, зокрема й про генерального секретаря Л. Брежнєва, а «Голос Америки» слухали не тільки вдома, але й в експедиціях і навіть на робочих місцях в Інституті. Однак, навчені гірким досвідом батьків мо-

лоді археологи моєї генерації трималися подалі від політики і пересиділи роки «застою», як кажуть, в окопах, чи, точніше, у своїх розкопах. Ми мали вузьку спеціалізацію в межах археології, і більшість за ці межі не виходила, занурившись у свою тематику.

Ілюзій щодо радянської влади на той час я вже давно не мав, хоча й у дисиденти не рвався, пам'ятаючи нелегку долю батьків. Я добре зняв уроки драматичної біографії тричі репресованого батька і щасливо оминув долю дисидента.

На цьому аполітичному тлі занурених у свою вузьку тематику науковців М. Ю. Брайчевський височів як людина з іншого світу. В його особі поєднувалися дві рідкісні в українській радянській науці якості: громадянська мужність і талант видатного вченого. Енциклопедичні знання та широта мислення вивисували його над загальом українських істориків та археологів 1960—1980-х рр. (фото).

Людей масштабу Михайла Юліановича прийнято називати досить заялуженим терміном «совість нації». Хтось сказав про нього, що він врятував честь мундиру української історичної науки часів щербицько-брежнєвського застою. Хоча навряд чи можна було врятувати той мундир, суцільно запламований масовим плазуванням істориків перед деградуючою, корумпованою владою. В часи, коли більшість сприймала інтелігентність як комічний релікт минулого, а байдужість до власного кар'єрного росту мало не як розумову ваду, Михайло Юліанович демонстрував зразки інтелігентності, енциклопедичної освіченості, наукової і громадянської принциповості.

Моє заочне знайомство з М. Ю. Брайчевським сталося ще в десятому класі школи, коли батько дав прочитати його знамениту працю «Приєднання чи воз'єднання?». Тому зі шкільних років Михайло Юліанович для мене

* ЗАЛІЗНИК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, заввідділу кам'яної доби Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net

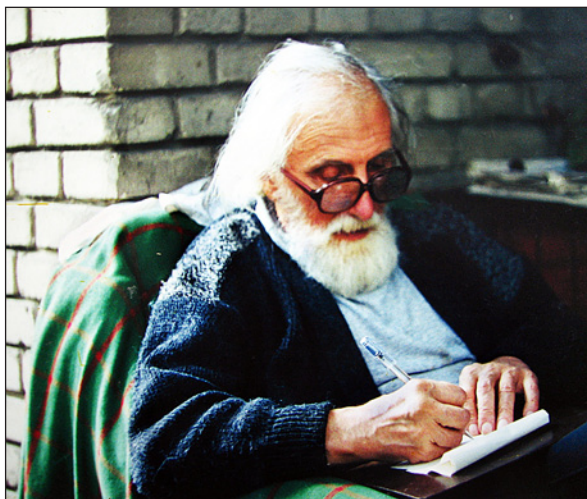
©Л. Л. ЗАЛІЗНИК, 2019

був постаттю легендарною. Працюючи з ним в одному Інституті археології АН УРСР, а потім НАН України, я не надто тісно контактував зі значно старшим за мене, знаним у країні істориком, археологом, дисидентом. Причиною була не лише різниця у віці та науковому і суспільному статусі, але й різні (навіть діаметрально протилежні) наукові інтереси. Він займався середньовіччям, а я кам'яною добою.

Мені випала можливість зблизитися з Михайлом Юліановичем не на ґрунті археології, а на ниві україністики. З 1992 р. я паралельно з роботою в Інституті археології НАНУ почав працювати в Інституті українознавства КНУ, де зацікавився проблемами походження та націоґенезу українського народу. Співзвучність своїм думкам я знайшов у роботах Михайла Юліановича 1960—1970-х рр. У 1994 р. вчений люб'язно погодився бути рецензентом моєї книжки «Нариси стародавньої історії України». Михайла Юліановича особливо зацікавили її останні розділи, які тематично були ближчими до його безпосередніх наукових інтересів: «Походження слов'ян та українців», «Київська Русь — праукраїнська держава», «Україна та Росія — різні історичні долі», «Обережно: імперія!». Після знайомства з рукописом ми мали кілька досить тривалих бесід, під час яких я глибше познайомився з поглядами М. Ю. Брайчевського на слов'яно- та україноґенез і національну історію українців. З'ясувалося, що Михайло Юліанович погодився рецензувати мою книжку, бо наші погляди на етноґенез українців збігалися.

На думку М. Ю. Брайчевського, головною проблемою історії Східної Європи є історична спадщина Київської Русі. З позицій сучасної європейської етнології населення Південної Русі X—XIII ст. на чолі з княжими Києвом, Переяславом, Галичем мало давньоукраїнську етно-мовну специфіку, тобто фактично було українцями на середньовічному етапі розвитку. Київська Русь ніяк не могла бути першим етапом російської державності, оскільки виникла вона задовго до народження самих росіян, вважав учений. Вона була продуктом державотворення давніх українців на середньовічному етапі їх розвитку.

Вивчаючи проблему походження слов'ян та українського народу, вчений спирався на власну струнку, продуману етно-генетичну модель, що відповідає суворим вимогам сучасної етнології і над якою дослідник працював до кінця свого життя. М. Ю. Брайчевський у своїх працях висловив низку глибоких міркувань щодо

М. Ю. Брайчевський, 1999 р. Фото Ю. В. Кухарчука
M. Yu. Braichevskyi, 1999. Photo by Yu. V. Kukharchuk

механізмів етно-історичних процесів, що призвели до формування не тільки українців, але й інших слов'янських етносів. Зокрема, дослідник був палким прихильником розуміння археологічних культур як археологічних відповідей древніх етносів: «Відмінність між археологічною культурою і етносом така сама як між відбитком якоїсь речі в дзеркалі та самою річчю» (Брайчевський 2000, с.146).

Тому він рішуче заперечував твердження деяких лінгвістів, впевнених у нездатності археології реконструювати етнічні процеси минулого. Мова і культура, на думку вченого, «являють собою безпосереднє відображення етносу, його ознак. Це різні проєкції того самого явища на площині» (Брайчевський 2000, с.146). А раз так, то вирішити проблему походження якогось народу спираючись лише на матеріали якоїсь однієї дисципліни, неможливо. «Етноґенеза проблема так би мовити, міждисциплінарна; вона є прерогативою й історії, і археології, і мовознавства, й етноґрафії, і антропології. Тільки залучення всіх цих матеріалів може забезпечити успіх дослідження» (там само, с.146). Усе це було надзвичайно співзвучне моїм міркуванням, чому я й звернувся за рецензією саме до Михайла Юліановича.

М. Ю. Брайчевський звернув увагу і підтримував висловлене в моєму рукописі припущення, що «слов'яноґенез виглядає, як відгалуження окремих слов'янських праєтносів від праукраїнського етнічного дерева, що з першої половини I тис. н. е. розвивалося на землях між Прип'яттю і Карпатами» (Залізняк 1994, с. 130). За даними археології, лінгвістики, етнології, антропології, письмових джерел слов'янські етноси поклали в процесі розселення з Північно-Західної

України (Волинь, Прикарпаття, Поділля, лісостеги Правобережжя) носіїв слов'янських діалектів, а саме населення — пенківської (анти) та праської (склавини) культур. У процесі асиміляції ними місцевої людності в колонізованих регіонах зародилися етно-культури і мови сучасних слов'янських народів. Людність, що лишилася на батьківських землях між Карпатами та Київським Подніпров'ям, дала початок українцям, а та, що рушила на південь, захід та північ, в процесі асиміляції місцевого населення започаткувала інші слов'янські народи.

Разом з тим дослідник не погоджувався, що археологічним відповідником історичних антив була неіснуюча, на його думку, пенківська культура, і палко доводив, що анти полишили не пенківську, а черняхівську культуру III—IV ст.

Михайло Юліанович не раз висловлювався і щодо загального стрижня української історії (Брайчевський 1993). Дослідник давно і послідовно відстоював започатковану М. С. Грушевським (1898; 1904; 1913) концепцію походження українців від антив раннього середньовіччя. *«Генетичною базою формування українського народу залишився загальноруський стовбур, що пройшов три стадії етнічного розвитку (анти — початкова Русь або «Русь у вузькому значенні слова» — Київська Русь IX—XIII ст.»* (Брайчевський 1995, с. 81).

Порівняймо, що писав про українську національну історію М. С. Грушевський: *«в антах маємо предків українських племен»* (Грушевський (1913, с. 12). *«Київська держава, право, культура були утвором однієї народності, українсько-руської; Володимиро-московська — другої, великоруської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII віку... Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своєму корені... Общеруської історії не може бути, як немає общеруської народності»* (Грушевський 1904). Не був прибічником давньоруської народності і Михайло Юліанович.

М. Ю. Брайчевський вважав, що такого конкретного етносу, як слов'яни (як і романи, греки, іранці, кельти, балти і т. д.), ніколи не було. Все це абстрактні, класифікаційні терміни, що в лінгвістичних та етнологічних схемах позначають групи мовноспоріднених конкретних етносів. Однак саме існування цих абстрактних класифікаційних етнонімів було використано для певного викривлення етніч-

ної історії Східної Європи в ранньому середньовіччі.

У радянській літературі писали про праполяків (мазовшани, кашуби, вісляни, слензяни), праанглійців (англи, сакси, юти), прачехів, прасербів у I тис. н. е., але сучасних їм дулібів, антив, склавинів, волинян, деревлян, полян, уличів, тиверців, білих хорватів, що мешкали на території України у ранньому і навіть розвиненому середньовіччі, називати праукраїнськими племенами вважалося науково некоректним. Етнічна належність антив та склавинів V—VII ст. території України визначалася безликим, штучним етнонімом «ранні слов'яни», а літописних волинян, деревлян, полян, уличів, тиверців, білих хорватів — не менш абстрактним «східні слов'яни» (Етнокультурная карта... 1985). Простежено навіть безперервний розвиток ранніх слов'ян в Україні з початку середньовіччя аж до виникнення Київської Русі, а також їх розселення у цей час в Подунав'я, на Балкани, на Лабу, Одер (Седов 1982; 1995; Археология УССР, 1985, т. III).

Започаткована М. С. Грушевським більш ніж сто років тому ранньосередньовічна концепція походження українців, у радянські часи свідомо замовчувалася. Рання, племінна фаза розвитку українського етносу (V—IX ст.) фактично була безпідставно віддана історично абстрактним раннім та східним слов'янам, а давньоруська (X—XIII ст.) — міфічній давньоруській народності (Залізняк 2002).

Якщо племена лендзян, віслян, слензян, мазовшан Польщі визнавалися праполяками, а сакси, англи, юти Британії V—VIII ст., відповідно, праанглійцями, то чому сучасні їм анти, склавини, дуліби, волиняни, деревляни, поляни, уличі, тиверці, білі хорвати території України в етнічному розумінні донині вважаються не праукраїнцями, а якимись абстрактними ранніми та східними слов'янами?

Михайло Юліанович підтримав висловлену в рукописі думку про неперервність, тяглість культурно-історичного розвитку на землях етносу як головний критерій визначення віку цього народу. Тяглість культурно-історичного розвитку від антив і склавинів раннього середньовіччя до Київської Русі і далі до козацької України дає всі підстави стверджувати, що з початку середньовіччя до сьогодення в Північно-Західній Україні розвивався один етнос, знаний протягом останніх століть під етнонімом «українці» (Залізняк 1994, с. 130; 1996, с. 74, 75; 2002; 2008). Адже сучасна етно-

логія вік конкретного народу визначає ретроспективно, простежуючи за допомогою різних дисциплін глибину його безперервного розвитку на власних етнічних територіях.

М. Ю. Брайчевський не раз висловлював сумніви в існуванні якоїсь єдиної давньоруської мови, внаслідок поділу якої нібито і постали окремі східно-слов'янські народи. Сповідуваний ним принцип мовотворення шляхом асиміляції колоністами аборигенів не лишає місця в глотогенезі Східної Європи улюблениці радянської історіографії спільнослов'янській (давньоруській) мові, з частин якої нібито постали у пізньому середньовіччі споріднені українська, білоруська та російська мови.

Пам'ятаю, Михайло Юліанович негативно висловився на адресу нещодавно опублікованої тоді «Велесової книги». Він назвав її фальшивкою, яка чекає критичного аналізу фахівців. На моє запитання, чому б йому не проаналізувати цей текст, вчений відповів, що це повинні робити фахові палеографи, яких в Україні немає, хіба що С. О. Висоцький.

До речі, невдовзі я принагідно запитав у С. О. Висоцького про його ставлення до «Велесової книги» і чи не має він наміру висловитися щодо цього твору публічно. Вчений відповів, що вважає її підробкою, але часу на серйозний аналіз наразі не має, бо завершує монографію «Київська писемна школа X—XII ст. (до історії української писемності)». Сергій Олександрович був переконаний, що письмові джерела Південної Русі, зокрема й графіті Софії Київської, однозначно свідчать, що княжий Київ, Переяслав, Чернігів, Галич X—XIII ст. говорили давньоукраїнськими діалектами. У рік виходу його книги (1998) вченого не стало.

Подібних позицій щодо побутової мови мешканців Південної Русі дотримувався і Михайло Юліанович, судячи з його неодноразових висловлювань. Також він був твердим супротивником відмови від терміну «Київська Русь». Як відомо, останній не фігурує у літописах. Цей книжний термін (як і термін «Московська Русь») впроваджений у науковий обіг російським істориком XIX ст. С. Соловйовим. Принаймні з 1970-х рр. радянська історична цензура наполегливо боролася проти вживання зазначеного терміну як штучного, книжного, а не літописного, і настирливо нав'язувала назву «Давня або Древня Русь» попри те, що він такий же книжний і нелітописний, як і Київська Русь. При цьому претензій до штучного,

нелітописного терміну Московська Русь (введеного тим же С. Соловйовим) не висловлювали.

У цьому цензуруванні сталої наукової термінології М. Ю. Брайчевський вбачав чергову підступну спробу Москви загарбати києворуську спадщину, заперечити право українців на історичний спадок княжого Києва як столиці держави Русь. «Якщо Україна відмовиться від Київської Русі, то нас і кури загребуть», — висловився Михайло Юліанович.

Історіографія сучасної путінської Росії на решті викорінила зі свого вжитку ненависний термін Київська Русь, що аж ніяк не заважає московським та петербурзьким історикам-медієвістам широко вживати такі ж книжні терміни Древня Русь та Московська Русь.

Михайло Юліанович критично висловлювався стосовно бюрократичного устрою Академії наук України. «Чиновників від науки у нас більше ніж справжніх вчених», — казав він. Попри свої численні наукові заслуги М. Ю. Брайчевський не дочекався належного визнання від академічного керівництва і пішов з життя в статусі доктора наук. Радянська командно-адміністративна система не простила йому ні наукового вільнодумства, ні політичного дисидентства.

Широта мислення, енциклопедична ерудованість, патріотична принциповість і мужня стійкість вивищували Михайла Юліановича над загалом українських істориків та археологів 1960—1980-х рр. З роками його постать набуває все більшого масштабу, а науковий спадок все ще потребує глибокого аналізу і осмислення.

- Брайчевський, М. Ю. 1993. *Конспект історії України*. Київ: Наукова думка.
- Брайчевський, М. Ю. 1998. До проблеми походження українського народу. *Хроніка-2000*, 27-28.
- Брайчевський, М. Ю. 2000. Етногенетичні проблеми походження українського народу. *На службі Клію*. Київ; Нью-Йорк; Львів, с. 137-155.
- Брайчевський, М. Ю. 1995. Про походження українського народу. *Матеріали до української етнології*, 1 (4), с. 72-82.
- Висоцький, С. О. 1998. *Київська писемна школа X-XII ст. (до історії української писемності)*. Київ.
- Грушевський, М. С. 1898. *Анти. Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*, XXI, І. Львів.
- Грушевський, М. 1904. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Статті по славяноведенню*, 1, с. 298-304.
- Грушевський, М. 1913. *Історія України-Руси*. Т. І. Львів.
- Залізняк, Л. 1994. *Нариси стародавньої історії України*. Київ: Абрис.
- Залізняк, Л. 1996. *Походження українського народу*. Київ: Бібліотека українця.

Залізник, Л. 1998. Де, як і коли виникла давньоруська народність. *Пам'ять століть*, 6, с. 2-15.
Залізник, Л. 1999. *Первісна історія України*. Київ.
Залізник, Л. 2002. М. Ю. Брайчевський і походження слов'янських народів. *Михайло Брайчевський. Вчений і особистість*. Київ: Фенікс, с. 67-82.

Залізник, Л. 2008. *Походження українців: між наукою та ідеологією*. Київ: Темпора.
Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI-XIII вв.* Москва.
Седов, В. В. 1995. *Славяне в раннем средневековье*. Москва.
Этнокультурная карта Украинской ССР в 1 тыс. н. е. 1985. Київ.

Надійшла 19.09.2019

Л. Л. Залізник

Доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом каменного века
Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net

МИХАИЛ ЮЛИАНОВИЧ БРАЙЧЕВСКИЙ КАК МОРАЛЬНЫЙ АВТОРИТЕТ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ И АРХЕОЛОГИИ

В статье анализируются взгляды выдающегося украинского археолога и историка М. Ю. Брайчевского на сложные проблемы славяногенезиса и украиногенезиса. В изучении проблемы происхождения славян и украинского народа ученый опирался на собственную стройную, продуманную этно-генетическую модель. Она отвечает строгим требованиям современной этнологии. Исследователь работал над ней до конца своей жизни. М. Ю. Брайчевского был сторонником понимания археологических культур как следов древних этносов, а язык и культура являлись непосредственным отражением этноса.

По мнению ученого, проблема этногенезиса междисциплинарна. Она опирается на данные истории, археологии, языкознания, этнографии, антропологии. М. Ю. Брайчевский был сторонником происхождения украинцев от племен антов раннего средневековья. Он отрицал существование в прошлом единого древнерусского языка, в результате разделения которого якобы появились отдельные восточно-славянские народы.

По мнению М. Ю. Брайчевского, ключевой проблемой истории Восточной Европы есть историческое наследие Киевской Руси. С позиций современной европейской этнологии население Южной Руси X—XIII вв. во главе с княжескими Киевом, Переяславом, Галичем имели древнеукраинскую этно-языковую специфику, то есть фактически были украинцами на средневековом этапе развития. Киевская Русь никак не могла быть первым этапом российской государственности, так как возникла она задолго до рождения самих россиян, считал ученый. Киевская Русь была продуктом государственного строительства древнеукраинцев на средневековом этапе их развития.

Аналитическое мышление, энциклопедическая эрудированность, патриотическая принципиальность возвышали Михаила Юлиановича над украинскими историками и археологами 1960—1980-х гг.

К л ю ч е в ы е с л о в а: М. Ю. Брайчевский, славяногенезис, украиногенезис, Киевская Русь.

Leonid L. Zalizniak

D.Sc., Professor, the Head of Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology,
the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-8924-8122, zaliznyakl@ukr.net

MYKHAILO YULIANOVYCH BRAICHEVSKYI, AS MORAL AUTHORITY OF UKRAINIAN HISTORICAL SCIENCE AND ARCHAEOLOGY

The views of the prominent Ukrainian archaeologist and historian of M. Yu. Braichevskyi on the complicated problems of the Slavs genesis and Ukrainian genesis are analyzed in the article. In the study of problem on the Slavs and Ukrainian people origin the scientist based on the own well-composed, carefully considered ethnogenesis model. It answers the strict requirements of modern ethnology. A researcher worked on it to the end of his life. He was the supporter of understanding archaeological cultures as tracks of ancient ethnos, and a language and culture are by itself the direct reflection of the ethnos.

In the scientist's opinion the problem of ethnogenesis is interdisciplinary. It is based on the history, archaeology, linguistics, ethnography, anthropology data. M. Yu. Braichevskyi was the follower of the Ukrainians origin from the Antes of early Middle Ages. He denied the existence of the common Old Rus language in the past, as a result of division of which the Eastern-Slavs people appeared allegedly.

According to M. Yu. Braichevskyi, the historical heritage of Kievan Rus is a key problem in the history of Eastern Europe. From the viewpoint of modern European ethnology, the inhabitants of the Southern Rus in X—XIII centuries that were governed by the principalities of Kyiv, Pereiaslavl, Halych had an ancient-Ukrainian ethnic-linguistic specificity, that is, they were Ukrainians at the medieval stage of development. Kievan Rus could not be the first stage of Russian statehood, since it arose long before the birth of the Russians themselves, the scientist believed. Kievan Rus was a product of the efforts of Old Ukrainians at the medieval stage of their development.

Analytical thinking, encyclopedic erudition, patriotic adherence elevated M. Yu. Braichevskyi above the Ukrainian historians and archaeologists of 1960-80-ies.

Key words: M. Yu. Braichevskiy, Slavs genesis, Ukrainian genesis, Kyivan Rus.

References

- Braichevskiy, M. Yu. 1993. *Konspekt istorii Ukrainy*. K.: Naukova dumka, 207 s.
- Braichevskiy, M. Yu. 1998. Do problem pokhodzhennia ukrainskoho narodu. *Khronika-2000*, Vyp. 27-28.
- Braichevskiy, M. Yu. Etnohenetychni problemy ukrainskoho narodu. *Na sluzhbi Klio*. Kyiv; New-York; Lviv, pp. 137-155.
- Braichevskiy, M. Yu. 1995. Pro pokhodzhennia ukrainskoho narodu. *Materialy do ukrainskoi etimologii*. Vyp. I (4), pp.72-82.
- Etnokulturnaya karta Ukrainy SSR v I tis. n.e.* 1985. Kyiv.
- Hrushevskiy, M. S. 1998. Anty. *Zapysky NTSh*. T. XXI, kn. I, Lviv.
- Hrushevskiy, M. S. 1904. Zvychnaia schema "ruskoi" istorii i sprava ratsionalnogo ustroiu istorii skhidnykh slovian. *Stati po slavianovedeniyu*. Vyp. 1, pp. 294-304.
- Hrushevskiy, M. S. 1913. *Istoria Ukrainy-Rusy*. T.1, Lviv.
- Sedov, V. 1982. *Vostochnie slavyane v VI-XIII vv.* Moskva.
- Sedov, V. 1995. *Slavyane v rannem srednevekovye*. Moskva.
- Vysotskiy, S. O. 1998. *Kyivska pysemna shkola X-XII st. (do istorii ukrainskoi pysemnosti)*. Kyiv.
- Zalizniak, L. 1994. *Narysi starodavnoi istorii Ukrainy*. Kyiv: Abris.
- Zalizniak, L. 1996. *Pokhodzhennia ukrainskoho narodu*. Kyiv: Bibl. Ukraintsa.
- Zalizniak, L. 1998. De, yak i koly vynykla davnoruska narodnist. *Pamiat stolit*, no. 6, pp. 2-15.
- Zalizniak, L. 1999. *Pervisna istoria Ukrainy*. Kyiv.
- Zalizniak, L. 2002. M. Yu. Braichevskiy I pohodzhennia slovianskykh narodiv.
- Mykhailo Braichevskiy. Vchenyi i osobystist*. Kyiv: Feniks, pp. 67-82.
- Zalizniak, L. 1208. *Pokhodzhennia ukrainsiv: mizh naukoiu ta ideolohiieiu*. Kyiv: Tempora.

О. А. Ручинская.

Культура и общество греческих городов
Северного Причерноморья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.).

Харьков: Майдан, 2017. 286 с. ISBN 978-966-372-735-6.

Монографія О. А. Ручинської присвячена детальному вивченню проблеми, яка зазвичай не привертає постійної уваги археологів та істориків стародавнього світу, тому що й так, здається, є зрозумілою. Між тим, навіть відомі загальні та окремі питання культурного розвитку населення, яке мешкало в античних державах північного берега Чорного моря впродовж тисячоліття, вже давно вимагають переосмислення та висвітлення на сучасному рівні. Тому поява книжки, в якій дослідження культури в античних містах регіону подано на широкому тлі аналогічних процесів, що відбувалися в Середземномор'ї, багато в чому зумовлена й потребою сучасного розвитку вітчизняної науки про античність.

Структура книжки видається цілком логічною та продуманою. У вступі подано короткий огляд цілей і завдань дослідження та обумовлено основні методичні засади, на яких воно ґрунтується, перелічено основні джерела, передовсім, наративні та епіграфічні пам'ятки, а також нумізматичні та археологічні знахідки, кількість яких постійно зростає. Перший розділ присвячено розгляду особливостей розвитку культури античних міст Північного Причорномор'я; другий — духовній культурі; третій — музичній культурі. Цінність саме такого підходу полягає в авторській позиції, відповідно до якої, поняття культури та громадянського суспільства розглянуті у нерозривній єдності. Це головна теза, яка червоною ниткою проходить через все дослідження, і якої

авторка неухильно дотримується. Завершують книжку висновки та список літератури разом з використаними джерелами; дослідницький текст доповнює 123 ілюстрації: фото об'єктів та речей, малюнки, плани тощо.

У першому розділі авторкою детально розглянуто загальні питання, пов'язані з умовами формування античної культури в Північному Причорномор'ї та специфікою новостворених громадянських колективів. Для цього довелося зануритися в численні точки зору з приводу грецької колонізації регіону, проте з акцентом саме на роль ойкістів в цьому процесі і загалом — аристократичних родів, представники яких і очолювали нові громадянські спільноти. Авторка переконливо доводить, що численні культурні традиції, перенесені до Північного Причорномор'я колоністами, зокрема її громадські (публічні) основи, полісний патріотизм, виховання в дусі загальногрецької гармонійної культури, яка спиралася на докладне вивчення стародавніх традицій, стали надійним підґрунтям і для формування місцевої культурної традиції. Такі важливі висновки були зроблені на підставі докладного вивчення археологічних матеріальних свідчень — графіті з переліком місяців місцевих календарів, аґоністичних каталогів тощо. Авторка підкреслила, що повсякденні заняття громадян були найтіснішим чином пов'язані з їх постійною участю в полісних релігійних обрядах та сумлінним виконанням громадянських обов'язків.

Окреме місце зайняв розгляд системи гармонійного виховання громадянина, яку було спрямовано на колективне сприйняття світу — у такому висновку авторка спиралася на праці морального авторитета еллінів, Гомера, свідчення Платона, Ксенофонта та Арістотеля, а також їх віддзеркалення в археологічних ре-

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу античної археології, ORCID 0000-0001-7233-1288, allabuy@iananu.org.ua

ліях Північного Причорномор'я. Заслужує на увагу висновок про те, що саме намагання мешканців античних міст регіону якомога точніше та довше зберігати пам'ять про героїчні діяння попередників було продиктовано необхідністю збереження громадянських колективів в умовах варварського оточення. На тлі цього висновку детально розглянуто загальнополісні релігійні свята, які у трьох найбільших державах регіону мали свою специфіку — Ахіллеї в Ольвії, Парфенії в Херсонесі, Аполлонії на Боспорі.

Значну зацікавленість викликає докладний розгляд системи виховання та освіти — грамоти, особливо музики, оскільки саме через останню формувалося розуміння всього грецького світу, а також фізичної підготовки молоді. Авторка продемонструвала добру обізнаність із сучасним станом археологічного вивчення пам'яток регіону, через це абсолютну більшість прикладів виховання дітей та їх освіти в Греції підкріплено аналогічними прикладами відповідних джерел з Ольвії, Херсонеса, Пантикапея, Фанагорії та інших міст. Особливо акцентовано на ролі інституту ефебії, оскільки фізичне загартування юнаків було невід'ємною складовою античної системи гармонійного виховання. Тут авторка переконливо довела, що, незважаючи на брак прямих свідчень, про такий інститут в північнопричорноморському регіоні можна говорити на підставі значної кількості непрямих даних, зокрема, численних археологічних знахідок — стригилів, посудин для масла, а також будівлі гімнасія в Ольвії і надгробних пам'яток з відповідною символікою з Херсонеса. Для вивчення ефебії неабияку роль має розуміння античних агонів — змагань, якими було наповнено все життя елліна. Авторка акцентує на необхідності дотримання принципу калокагатії — сполученні краси духовної та краси фізичної. Цей основний естетичний принцип виховання молодого покоління, виходячи із наявної інформації, цілком дотримувався і в античних полісах Північного Причорномор'я.

Надзвичайно важливим є окремий параграф, присвячений храмовій медицині та специфічній ролі культів Аполлона Лікаря, Асклепія і Гігієї. Авторка переконливо доводить свою точку зору про те, що храми Аполлона та Асклепія, крім своїх загальновідомих функцій як місць здійснення календарних релігійних обрядів, слугували ще й центрами зцілення громадян. Про наявність професійного лікування в містах регіону свідчать, зокрема,

надгробок лікаря з Херсонесу, а також численні знахідки хірургічних інструментів, особливо перших століть н. е., з різноманітних міст.

Слід погодитись з основним висновком до першого розділу про те, що населення античних міст Північного Причорномор'я в культурному розумінні було цілком самодостатнім, оскільки всі головні чинники культурної приналежності, перенесені з метрополій, були дотримані, що й сприяло загальному збереженню античної культурної традиції у новому варварському оточенні.

Другий розділ присвячено розгляду основних категорій духовної культури населення античних міст регіону. Авторка спирається на загальноприйнятий в історіографії постулат про те, що громадянське населення цих міст, як і загалом в античному світі, саме через гармонійне виховання молодого покоління було носієм філеллінської ідеології та передавало її своїм нащадкам. Основою цієї ідеології була стала релігійна традиція, перенесена з метрополії (тут авторка цілком сприймає точку зору дослідниці античної релігії Північного Причорномор'я А. С. Русаєвої), яка розвивалася разом із наявним впливом місцевих ідеологічних принципів.

У короткому екскурсі, оскільки ця тема є надзвичайно популярною в історіографії і наразі в ній важко сказати нове слово, авторкою розглянуто міфи та загалом релігію регіону. Проте і тут найдетальніше вдалося висвітлити саме ті питання, які стосуються теми дослідження — роль ойкіста в заснуванні колоній, деякі питання розвитку приватних культів, полісної релігії з її окремим для кожного полісу пантеоном та місцевими героями-покровителями, культу римських імператорів, синкретичних культів, тобто тих, які формували або впливали на формування культурних та ідеологічних основ кожної громадянської спільноти.

Розгляд релігійної традиції завершено докладним викладенням організації сакрального життя громадян. Базуючись на свідченнях античних авторів і численних епіграфічних пам'ятках, які походять з великих та малих міст регіону, авторка переконливо доводить, що і в умовах Північного Причорномор'я участь у загальнополісних релігійних обрядах була одним з найважливіших обов'язків громадян. Не менш детально розглянуто й інститут жрецтва, роль сакрального царя, інститут епонимії. Авторка приєднується до думки, що демократичний устрій таких міст, як Ольвія та Херсонес

передбачав вибори жерців та жриць для відправлення полісних культів, ймовірно, терміном на один рік. Згадано і про спадкове жрецтво у представників аристократичних родів за особливі заслуги перед полісом, про що свідчать матеріали Ольвії. Звісно, авторка не могла не згадати і про роль культових об'єднань (союзів) або фіасів як форми організації релігійного життя громадян. Заслуговує на увагу підкріплений доказами висновок про те, що об'єднання громадян у фіаси сприяло зміцненню соціальних зв'язків. Матеріали Боспора свідчать, що у фіаси часто об'єднувалися раби або соціально нерівноправні громадяни — написи з території Боспору є безцінними свідченнями для реконструкції релігійного життя тих спільнот, які не мали високого соціального статусу у тогочасному суспільстві.

У контексті релігії докладно розглянуто і деякі питання відправлення релігійних обрядів, що були проникнуті низкою сталих дій, зокрема колективних жертвоприношень тварин, узливань, воскурін та пожертв у вигляді плодів, зерна та дорогих посудин, зокрема з дорогоцінних металів, до святилищ. Цей бік життя у північнопонтійських полісах добре задокументований численними присвятними написами, а також матеріалами розкопок міських та позаміських святилищ. Епіграфічні пам'ятки Ольвії та Фанагорії надають чимало інформації і про колективні ритуальні трапези, які зазвичай супроводжували ритуальні дії — на цьому питанні авторка також докладно зупинилася. Детально розбираючи храмові пожертви та їх роль у сакральному житті громади, авторка не обійшла і такого «приземленого» питання як їх фінансування, зокрема із священної скарбниці та у кризові роки — з боку приватних осіб, таких як Протоген з Ольвії.

Окремий підрозділ присвячено такому важливому питанню для розуміння життя античного поліса як агоністичні свята. Спираючись на свідчення античних авторів, таких як Павсаній, Арістотель, Плутарх, авторка небезпідставно стверджує, що святами був наповнений весь календарний рік стародавнього елліна. Агони або змагання влаштовувалися на честь вшанування різних богів, героїв або визначних подій у полісі. Сама ж сутність агонів впливає із гармонійної системи виховання та освіти, яка отримала спеціальну назву — пайдейя. На думку авторки, агони були повноцінним елементом життя громадянина. Авторка збрала свідчення про те, хто міг бути безпосереднім організатором агонів у північнопричорномор-

ських полісах. Ними виступали спеціальні полісні чиновники — агонифети, імена та посади яких згадано в епіграфічних пам'ятках боспорських міст, Тіри та Херсонеса аж до перших століть н. е.; гімнасіархи, відомі за написами з Херсонеса, Горгіппії, Танаїса та Пантикапея. Як приклад, докладно розібрані атлетичні змагання на честь Ахілла (Ахіллеї) в Ольвійському полісі, які відбувалися на Ахілловому дромі (Тендрівській косі) та Гераклії в Херсонесі. Роль гімнасіїв у вихованні молодих громадян у кожному античному полісі є визначною. Авторкою зібрано значну кількість прикладів непрямих свідчень про ймовірну наявність гімнасіїв в містах регіону, навіть якщо їх ще не відкрито археологічно, як в Ольвії. Цікавим є екскурс у конкретні види змагань — біг на короткі та довгі дистанції, метання диска, боротьба.

Крім атлетичних змагань, до поняття агонів входили також музичні агони, серед яких визначну роль відігравали Діонісії. Авторка доречно починає розгляд Діонісій із відомого пасажу Геродота про участь у них скіфського царя Скіла в Ольвії. Значна кількість знахідок графіті з однаковими написами, що наносили учасники процесій у різних північнопричорноморських містах, на думку авторки, переконливо свідчить про наявність в них усталеного ритуалу на честь Діоніса. Завдяки написам, відомо про наявність, зокрема в Ольвії, театру, в якому виголошувалися нагороди громадянам під час діонісійських свят. Публічні нагороди, як підкреслює авторка, мали визначну роль у вихованні громадян; пам'ять про них зберігали для передачі у спадок у вигляді почесних декретів.

Третій розділ книги присвячено вивченню музичної культури. Авторка виходить із загальноприйнятої для середземноморських полісів тези, що музична культура, яка охоплювала віршовані декламування, музику та ритміку, якими опікувалися Музи, також являлася важливою складовою виховання громадянина. Значну зацікавленість викликають підрозділи про грецьку мову північнопонтійських еллінів та про поетичну творчість громадян. Авторка демонструє фахову ерудицію у викладенні складних питань виділення окремих регіональних діалектів на підставі аналізу епіграфічних джерел та аналізу рифмованих надгробних епітафій. Останній дозволив дійти висновку про те, що збільшення кількості епітафій у перші століття н. е., особливо з території Боспору, дозволяє говорити про розквіт поетичної творчості боспорян у цей час. Наявність традиційного виховання та освіти призвели до появи і місцевих істориків

та філософів, діяльність яких докладно проаналізувала авторка. Спеціально наголошено, що громадяни, які народилися в містах регіону, користувалися можливістю отримувати освіту в кращих філософських та риторських школах Афін. На підставі такого висновку авторка констатує соціальну мобільність населення північнопричорноморських міст, значні можливості розкриття власного творчого потенціалу, що їй сприяло, загалом, піднесенню та розквіту античної культури в цьому регіоні.

Окремо було розглянуто низку цікавих та маловідомих широкому загалу питань, пов'язаних з таким явищем у культурному житті полісної громади як музика. Авторка відходить від сучасного трактування цього поняття та пропонує його розгляд на широкому філософському тлі, виходячи із термінологічних словосполучень античної доби. Для цього нею здійснено екскурс у відомі на сьогодні види музичного мистецтва від його появи — читання віршів, пізніше виконання гімнів під акомпанемент інструмента, зазвичай кіфари. Авторка демонструє гарну обізнаність із літературними джерелами, які дають можливість реконструювати поступальний розвиток музики та віршованих співів, які врешті призвели до музичних змагань. Найбільше інформації про такі агони наративна традиція зберегла для Боспорського царства.

На підставі вивчення іконографічних та археологічних джерел авторкою зібрано чимало інформації про музичні інструменти, знайдені в Північному Причорномор'ї. Саме вони дають підстави для висновків не лише про музичне виховання громадян, а й про відправлення тих чи інших культів та свят у полісах регіону, зокрема, Діонісій. Збереглися інструменти, вирізані з кістки, це подвійні флейти (авлоси), які датуються переважно першими століттями н. е. Відомі також свідчення про інші музичні інструменти — труби (сальпінкси), свірелі (сірінги), ліри, барбітони, арфи, кротали тощо. Розмаїття інструментів, а також деякі інші джерела, зокрема надгробок із Мірмекія, розписи боспорських склепів, свідчать також про наявність в перші століття н. е. професійних музикантів. Заслуговує на увагу висновок авторки про те, що музичними інструментами володіли представники різних верств населення, а це означає, що доступ до музичної культури був відкритий всім без винятку мешканцям античних держав регіону.

До категорії музичного мистецтва належить і театральне мистецтво. На його важливу

роль в античній культурі вказують окремі міфологічні персонажі, Музи, які опікувалися трагедією та комедією. Авторка знову здійснює екскурс у походження театральних вистав як початкову частину свята Великих Діонісій, важливим завданням яких було донести до пересічного глядача спільну для еллінів систему цінностей, зробити його учасником драматичного дійства. Відповідно до пам'яток епіграфіки, Діонісії почали відправлятися в Ольвії вже з V ст. до н. е. Авторка доводить, що на кінець розселення еллінів у Північному Причорномор'ї тут вже були відомі три основні тогочасні види грецької драми — трагедія, сатирівська драма та комедія. Саме через театральні вистави громадянське населення сприймало основні міфологічні традиції предків, заохочувалося до гармонійної системи виховання та освіти. Непересічне значення для підтвердження такого висновку мають знахідки численних теракотових статуєток у вигляді акторів, театральних масок та вотивів у вигляді театральних масок. Крім того, театр, який проіснував декілька століть поспіль у Херсонесі, найкращим чином ілюструє роль театральної культури на прикладі окремого північнопричорноморського поліса.

Крім значення театру для античного Херсонеса авторка зупинилася і на дискусійній темі використання перебудованої у перші століття н. е. театральної споруди для вистав за участю гладіаторів. У цьому питанні авторка дотримується точки зору В.І. Кадеєва про ймовірність проведення гладіаторських боїв як типового елемента нової «масової культури», яку принесли з собою до Херсонеса солдати та офіцери римських військових підрозділів. Крім того, авторка вважає, що гладіаторські ристалища могли відбуватися і в Пантікапеї, про що свідчать розписи поховальних склепів.

Загалом, заслуговує на увагу й висновок авторки про те, що музична культура, яка дійсно дістала поширення в Північному Причорномор'ї, цілком відповідала традиційним уявленням еллінів. Це, в свою чергу, свідчить про збереження еллінської ідентичності впродовж значного проміжку часу на віддаленій від Еллади території.

Висновки підбили уявлення авторки у дослідженні широкого спектра питань розвитку духовної культури на теренах Північного Причорномор'я. Встановлено головні чинники, що обумовили специфіку розвитку культури в межах окремих полісів і загалом у межах регіону. Слід погодитися з думкою авторки про

те, що в оточенні варварських племен традиційне виховання допомогло зберігти ті елементи культури, які відрізняли елліна від варвара впродовж всієї античної доби. І, безумовно, заслуговує на увагу важливий висновок про те, що покоління громадян у полісах Північного Причорномор'я виховувалися в єдиній системі культурних цінностей, що ґрунтувалися на сталій релігійній традиції.

Підкреслюючи цілком заслужені багаторічні напрацювання авторки у висвітленні питань культурного розвитку населення античних держав Північного Причорномор'я, слід зауважити, що, як і кожна велика робота, рецензована книжка також не позбавлена певних недоліків. Передовсім, слід звернути увагу авторки на підрозділ, в якому викладено погляд на містобудівельний та архітектурний розвиток регіону. Його наявність в книжці є логічною, оскільки в умовах колонії дотримання звичного способу організації навколишнього простору (побутового, сакрального, громадського, поховального) було необхідним для послідовної передачі культурної традиції. Проте, низка історіографічних положень, якими користувалася авторка, зокрема ідея про стихійну забудову міських ділянок, в яких простежено лише певну загальну регламентацію, а в такому місті як Тірітака була взагалі іррегулярною, вже застаріла і не відповідає сучасному стану вивчення цієї проблеми. Станом на сьогодні вже переглянуто етапність освоєння території Ольвії в VI ст. до н. е., а також ідею про те, що заглиблена забудова в Ольвії та інших містах мало нагадувала міську. Стосовно Пантикапея слід зазначити, що найраніші житлові споруди, відкриті останнім часом на схилах акрополя, не належить до землянкового типу. До того ж, заглиблені споруди навряд чи можна пояснювати економічними та господарчими складнощами перших колоністів — тут, на нашу думку, працювали інші, більш практичні важелі.

Вже не відповідає дійсності точка зору про те, що найраніші фортифікаційні споруди всюди були представлені земляними валами та дерев'яними спорудами. Це дійсно справедливо для Ольвії (проте ці дані ще не залучено до обігу), а на Боспорі такі споруди кінця VI ст. до н. е. збудовані з каменю та носять стаціонарний характер. Є певні недоречності в позиції авторки стосовно раннього Херсонеса — тут викладено застарілу точку зору про те, що планувальна структура цієї пам'ятки була закладена раніше, ніж наземне будівництво, яке

з'являється пізніше. Навряд чи можна стверджувати, що близькість варварського оточення сприяла появі нерегулярного планування міст. Авторка звернула увагу на новий тип архітектурних споруд, таких як терми в Херсонесі, Пантикапеї, Хараксі як типово римські споруди. Це дійсно так, проте хотілося б почути більше про появу в перші століття н. е. нового для античної культури явища публічних омовень, які мали не лише гігієнічний, а й публічний характер і певною мірою замінили комунікаційний простір агори у доримські часи.

Слабко прозвучала теза про протистояння ідеї еллінізму, на підтримку якої і було спрямовано всю розгалужену систему освіти, варварству. Для більшого обґрунтування значущості збереження еллінської культури слід залучити статтю Д. Ашері (The Achaeans and Heniochi. Reflections on the Origins and History of a Greek Rhetorical Topos, in: G.R. Tsetskhladze (ed.). The Greek colonisation of the Black Sea area: historical interpretation of archaeology / Historia: Einzelschriften, H. 121. Stuttgart: Steiner, 1998, 265—285), в якій червоною ниткою проходить теза, що найбільше греки боялися не еллінізації варварів, а своєї варваризації, як це трапилося із заблуканими в різний час у морі ахейцями та геніохами. Згадуючи місцеву еліту, яка виконувала функції державних службовців та жерців і, таким чином, відігравала значну роль в політичному і культурному житті полісів регіону, авторка не згадала книжку А. С. Русяєвої та О. Б. Супруненка, присвячену дослідженню історичних біографій цих відомих мешканців полісів і представників варварської еліти (А. С. Русяева, А. Б. Супруненко. Исторические личности эллино-скифской эпохи (культурно-политические контакты и взаимовлияния. Киев; Комсомольск: ИА НАНУ, Археология, 1993).

Є зауваження і до ілюстративного апарату. Книжка багато ілюстрована, і цей момент значно полегшує сприйняття непростого матеріалу, проте якість ілюстрацій досить часто незадовільна. До того ж, не всюди вказано джерело запозиченої ілюстрації. Зазначу також, що посилання на античних авторів краще сприймалися б традиційною латиною.

Проте, викладені зауваження не носять критичний характер і не перекреслюють аналітичні здобутки авторки, оскільки не впливають на загальну високу оцінку роботи, що була зроблена. Більше того, вважаю, що рецензована монографія О. А. Ручинської цілком заслуговує на друге видання, в якому, сподіваюсь,

будуть враховані викладені вище побажання. Книга читається легко, вона написана гарною мовою, всі складні давньогрецькі терміни, якими вміло користується авторка, мають свої пояснення. Авторка не ухиляється від дискусії зі своїми опонентами, відстоюючи свій погляд на ті, чи інші питання. Виклад тексту пронизано однією ідеєю, якої авторка дотримувала-

ся впродовж усієї роботи — дати загальний нарис культурного розвитку населення античних міст Північного Причорномор'я впродовж тисячолітнього періоду їх існування. Це завдання авторці вдалося виконати. Впевнена, що ця книжка знайде не лише свого зацікавленого читача, а й займе чільне місце у вітчизняній історіографії античності.

Ю. О. П у г о л о в о к.

Будівельна справа літописних сіверян

Опішне: Українське народознавство, 2016. — 360 с.

Серед ранньосередньовічних старожитностей Східної Європи археологічні пам'ятки літописних сіверян (волинцевська й роменська археологічні культури), що мешкали на значних територіях лісостепової й лісової зон Дніпровського Лівобережжя, займають особливе місце, втілюючи в собі рештки матеріальної та духовної культури переддержавного етапу розвитку сіверян, одного з найбільших за територію розповсюдження східнослов'янських племен, що наприкінці I тис. н. е. межували з кочовим і напівкочовим світом значною мірою синхронно з їм Хозарського каганату. Сіверяни пройшли особливий і складний шлях свого соціально-економічного та культурного розвитку, зберігаючи та примножуючи східнослов'янські традиції матеріального й духовного світу, і, разом із тим, знаходячись під впливом тісних контактів із іншими навколишніми племенами і народами.

Незважаючи на більш ніж столітнє вивчення роменських старожитностей і значний доробок кількох поколінь вітчизняних і зарубіжних науковців, окремі проблеми життя й побуту сіверян дотепер залишаються дискусійними з причин недостатньої вивченості і наявності різних підходів до вирішення окремих проблем і питань попередниками і сучасними вченими. Одним із таких питань залишається будівельна справа означених племен.

2013 р. Ю. О. Пуголовок успішно захистив дисертацію на здобуття ученого ступеня кан-

дидата історичних наук на тему «Будівництво населення роменської культури Дніпровського Лівобережжя». Кваліфікацію було підтверджено у 2014 р. Ще близько двох років знадобилось досліднику, щоб доопрацювати означену тему, а також довести її до публікативного стану і за підтримки Інституту керамології — відділення Інституту народознавства Національної академії наук України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному випустити в світ рецензовану монографію. Однак, вважаємо, очікування було того варте.

Важливість і актуальність зазначеної монографії важко переоцінити, оскільки саме в будівництві втілюється і технічний та технологічний рівень розвитку суспільства, і рівень розуміння й опанування навколишнім середовищем, пристосування ландшафту та місцевої сировини для якісного вирішення господарчопобутових питань. У домобудуванні втілені важливі культурні й світоглядні традиції етносу. Житло відбиває рівень побуту народу, його соціальні та міжкультурні взаємини, сімейні й

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-4786-0369, gorbanenko@gmail.com

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, завідувач навчально-дослідної археологічної лабораторії, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, ORCID 0000-0002-8614-2039, koloda.v@gmail.com

© С. А. ГОРБАНЕНКО, В. В. КОЛОДА, 2019

родинні стосунки. Актуальності рецензованої роботи додає й той факт, що завдяки збільшенню кількості та якості сучасних польових досліджень щорічно значно поповнюється база даних, яка потребує узагальнення фактів з використанням нових підходів, що плідно було втілено у праці Ю. О. Пуголовка. Переконливості викладення додає той факт, що автор самостійно проводить дослідження й широко використовує власні польові надбання в теоретичних побудовах тобто: йде від матеріалу, що завжди цінувалося науковим товариством.

Монографія структурно поділена на вступ, чотири розділи і висновки, та численні додатки (зокрема списки архівних джерел і літератури, іменний та географічний покажчики). У **вступі** окреслено актуальність теми, межі дослідження, його цілі й завдання тощо. Вступна частина чітко сформульована і допомагає подальшому сприйняттю розділів; приємним доповненням у вступі вважаємо детальний перелік подяк автора всім причетним людям, які сприяли проведенню дослідження. Основним об'єктом дослідження стали матеріали роменської археологічної культури; предметом дослідження — будівельна справа слов'ян кінця VIII — початку XI ст. на Лівобережжі Дніпра у широкому географічному сенсі. Джерельна база проведеного дослідження склалася внаслідок понад столітніх археологічних розкопок роменських пам'яток, з яких дані про понад шість десятків пам'яток лягли в основу монографії. Завдання, необхідні для розкриття теми, зводяться до опрацювання попереднього наукового доробку для виділення актуальних проблем, збору та аналізу джерельної бази з будівельної справи (зокрема фортифікації, житлових та господарських споруд), огляду технологічних можливостей будівництва, хронологічно-територіального порівняльного аналізу спільного й особливого у будівельній справі.

Розділ I (с. 20—75) присвячено огляду розвитку наукової думки щодо будівельної справи сіверян, а також — джерельної бази, необхідної для плідної праці. З нашої точки зору, логічніше було б саме на початку розділу зробити огляд джерел на тлі історії розкопок, а вже потім на цій основі аналізувати історіографію окреслених питань. Утім, вважаємо, що застосований автором підхід також цілком припустимий. Відповідно до огляду, проведеному у двох попередніх підрозділах, розділ завершено описом методики, що лягла в основу праці та особливо — її аналітичної частини. У цілому, розділ цілком логічний і завершений.

У наступних трьох розділах проаналізовано будівельні рештки, технологію та особливості будівельної діяльності сіверян роменського етапу. Велика кількість додатків та якісних ілюстрацій, що супроводжують текстове викладення матеріалу, значно полегшують сприйняття матеріалу і додають аргументованості висновкам (хоча подекуди й стають приводом для дискусій) слід вважати, безумовно, позитивними рисами рецензованої монографії.

У **розділі II** (с. 78—151) інформацію проаналізовано за принципом «від більшого до меншого»: послідовно розглянуто влаштування городищ; основних споруд, якими, безперечно, є житлові; господарські споруди у широкому сенсі слова. У підрозділах переважно використано доробок попередників, доповнений власними спостереженнями автора. Завдяки такому підходу, Ю. О. Пуголовок не лише детально розглянув усі категорії будівельних решток роменської культури, але й зміг уточнити окремі моменти, важливі для розкриття теми. Вважаємо такий підхід не лише виправданим, але й максимально корисним для поступального розвитку науки загалом, і для вивчення будівельної справи слов'ян зокрема. На противагу поширеному серед дослідників прагненню створювати власні типології й класифікації, повністю відкидаючи вже існуючі доробки попередніх науковців.

Однак, деякі положення II розділу видаються нам дискусійними. Так, у преамбулі до розділу автор аргументує принцип подання матеріалів наступним чином: *«Будівельні або архітектурні об'єкти в археології представлені залишками різних споруд — фортифікаційних, житлових, пов'язаних з економічною діяльністю, а також культовою сферою. Для середньовічних слов'янських культур це, в першу чергу, городища, які візуально добре виділяються на місцевості. Окрім них досить чіткій ідентифікації піддаються залишки жител, коли вони фіксуються на поверхні за своєрідними западинами. Виробничі та невиробничі об'єкти в меншій мірі визначаються при візуальному огляді пам'ятки»* (с. 78). Така аргументація (*лише* за візуальними ознаками — *вали, рови, западини від жител*) видається дещо спрощеною, формальною і не відбиває ані значення будівельних об'єктів для життя людини, ані історичний розвиток будівельної справи. За кількістю, часом виникнення, значущістю для життя людини та різноманітністю структурних елементів і будівельних прийомів саме житла повинні бути на першому місці в розгляді археологічного матеріалу.

Кількість господарських об'єктів (будівель) також перевищує кількість городищ. До того ж, за часом створення вони практично синхронні житлам. Тому, на наш погляд, під час аналізу будівництва слід йти від житла до оборонних споруд. Не зовсім коректним, на наш погляд, є застосування терміну «псевдоескарпи» для штучного підрізання схилу «під час реконструктивних... робіт з відновлення укріплень» з напільного боку (с. 86). Зазначимо, що всі ескарпи є штучними створеннями. Правильнішим видається термін «укріплені ескарпи», що відразу вказує на відмінність технології створення різних ескарпів.

На с. 85, посилаючись на східне джерело, «Худуд ал-Алам», в якому повідомлено про наявність у слов'ян замків (кала) і фортець (хисар), а також незначної кількості міст, з посиланням на А. П. Новосельцева (2000), та запропонований О. В. Григор'євим (2000) розподіл роменських городищ за площею, автор припускає наявність у сіверян-роменців «замків», «фортець» і поселень «міського чи протоміського типу» (побіжно вводячи IV тип (?) городищ). Це викликає заперечення.

— По-перше, не можна так мимохідь, вирішувати проблему виділення міст чи-то замків, тим більше автор не спирається на жодну з робіт по урбаністиці взагалі.

— По-друге, арабські автори перенесли поняття східного арабського світу на слов'янські реалії, в той час, коли самі не були у слов'янських землях. Про плутаність відомостей цих авторів неодноразово висловлювалися дослідники-мовознавці (наприклад: Т. М. Калініна, І. Г. Коновалова).

— По-третє, такі поняття як «замок», «місто» відповідають класовому суспільству, і під час їх виділення потрібно враховувати загальний соціально-економічний стан суспільства, наявність навколишніх відкритих поселень.

— По-четверте, щодо давньоруського періоду є критерії виділення міста, вони містяться в статті А. В. Кузи, що є в роботі «Город. Замок. Село» (1985), на що автор не спирається.

На нашу думку, помилковим є зарахування колодязів до фортифікаційних елементів (с. 90), адже це звичайний елемент життєзабезпечення, як клуні, льохи, зернові ями. Фортифікаційний елемент (спрощено) — є тим, що захищає мешканців від нападу ворога, перешкоджаючи їм опанувати певною площею чи-то людьми. Колодязь може грати стратегічну роль в обороні, але він не є елементом фортифікації.

Наступне зауваження стосується не тільки Ю. О. Пуголовка, а й більшості авторів, які аналізують житлові споруди. Автор монографії традиційно визначає орієнтацію жител за сторонами світу (с. 101, табл. 5), не знаходячи закономірностей в цьому, що теж є традиційним для вивчення цього питання. Дані про сторони горизонту в орієнтації жител, на нашу думку, вже давно не є критеріями домобудування слов'ян, особливо під час масового їх обчислення. Врахування просторової орієнтації житлової споруди по сторонах світу сягає тих часів, коли намагалися прив'язати орієнтацію домобудування до язичницької релігії. На нашу думку, на їхню орієнтацію впливали інші чинники: роза вітрів в конкретній місцевості (особливо врахування осінніх і зимових потоків), напрям схилу площадки поселення і можливих дощових водотоків, зручність для господарчих потреб (місця розміщення господарчих комплексів в межах садиби), загальне планування поселення (вуличне, родовими осередками, хаотичне), характер стосунків із мешканцями сусіднього домогосподарства тощо.

Поряд з тим, аналізуючи конструкції стін автор правильно підмічає, що жодна із запропонованих до цього часу типологічних схем не враховує комбінаторні технології зведення стін (с. 102). Одним з найбільш вдалих моментів дослідження є запропонована типологія житла за рештками їхніх нижніх частин (с. 103—112), що не викликає жодних заперечень, і вона може бути взята за основу в майбутніх дослідженнях. Подальше прив'язування інших ознак житла до запропонованої типології тільки підтверджує правильність методики автора. Усе це вкладається і в хронологію розвитку культури.

Розділ III (с. 154—239) присвячений питанням «практичного змісту»: вивченню сировинної бази, деревообробної справи й необхідного інструментарію, а також системі вимірювання (с. 154—164); реконструкції будівельних форм (с. 165—223) і планування поселенських структур (с. 224—239). У **підрозділі 3.1** увагу зосереджено на суто практичних питаннях, пов'язаних з будівельною справою. Нині лишається тільки висловити жаль стосовно того, що масив природничих визначень порід деревини, зокрема й слов'яно-руського періоду для лівобережних пам'яток, почав входити до наукового обігу фактично після завершення дослідження. Утім, вважаємо, що це може слугувати гарним приводом для повернення до теми сировинної бази в будівельній справі літописних сіверян.

Методи реконструкцій за будівельними рештками (*підрозділ 3.2*), а також планувальної структури поселень (*підрозділ 3.3*) не викликають заперечень, хоча можуть бути предметом наукових дискусій. Додамо також, що, очевидно, не останню роль у створенні реконструкцій відіграв і достатньо поважний досвід автора у цьому напрямі: від безпосередньої участі в розкопках роменських об'єктів до подальшої камеральної обробки отриманих матеріалів і наукового осмислення опрацьованої інформації.

Логічним завершенням монографічного дослідження є **розділ IV** (с. 241—285), присвячений розшукам початків та витоків будівельних традицій носіїв роменської культури. Багато у чому дискусійний розділ автор зміг подати доволі коректно: частина піднятих там питань нині не знаходить достатньої аргументації для підтвердження чи скасування озвучених раніше тез. Утім, така ситуація достатньо типова загалом для розвитку наукової думки; у цьому випадку вважаємо, що чітке окреслення актуальних питань, що потребують подальших досліджень, також є вагомим досягненням.

Висновки (с. 288—291) сконцентровано містять усі основні положення, присутні у розділах монографії. Вважаємо за необхідне підкреслити наступне: якщо такі аспекти монографії як домобудування та господарчі споруди автор своїм дослідженням виводить на новий рівень узагальнення і розуміння проблеми, то аналіз фортечного будівництва в такому обсязі і такої якості для роменської культури зроблено вперше. І в цьому є значна новизна цього дослідження. Зауваженням загального характеру, з нашої точки зору, є відсутність інфографіки, яка б структурувала кількісні дані, використані в монографії, і суттєво сприяла б полегшенню сприйняття такої інформації за рахунок її візуалізації. Утім, використання такого наглядного матеріалу завжди залишається на розсуд автора.

Таким чином, монографія Ю. О. Пуголовка є, безсумнівно, новою відносно попередніх праць з дослідження роменських старожитностей. Вона є першим узагальнювальним багатовекторним дослідженням всього комплексу досліджених нині будівель на поселеннях

роменської археологічної культури середини VIII — початку XI ст. У ньому комплексно вирішуються питання зміни форми і конструкції будівель, виділяються певні етапи розвитку домобудування та планування поселень. У роботі, на підставі репрезентативної кількості комплексів, показано еволюцію житла у населення Дніпровського лісостепоного Лівобережжя з кінця I до початку II тис. н. е. і обґрунтовані всі можливі варіанти влаштування інтер'єру житла, конструкції оборонних і господарських споруд.

Окремі положення монографії є дискусійними, що, однак, не є недоліком роботи, а лише основою для подальшого наукового дослідження. В цілому ж, робота Ю. О. Пуголовка «Будівельна справа літописних сіверян», в якій, по суті, втілено практично віковий досвід вивчення означеної проблеми, є важливою узагальнювальною працею зі східнослов'янського домобудування кінця I — початку II тис. н. е. Упевнені, що вона стане в нагоді багатьом дослідникам будівельної справи народів Європи і тим, хто досліджує переддержавний та ранньодержавний періоди історії східних слов'ян.

* * *

На завершення додамо також тезу загального характеру, що стосується подальших глобальних перспектив дослідження теми будівництва останньої чверті I тис. н. е. у слов'ян і їхніх східних сусідів — носіїв салтівської культури. Дослідження Ю. О. Пуголовка фактично стало першим доступним для широкого загалу виданням. Наприкінці 2018 р. дисертацію із подібної теми на слов'янських матеріалах Правобережної України захистив львівський дослідник Я. В. Погоральський; на початку 2019 р. відбувся захист кандидатської дисертації харківського науковця В. І. Квітковського, який вивчав домобудівництво у носіїв салтівської культури. Отже, широко сподіваємося, що незабаром стане можливим масштабне дослідження з домобудівництва на широких теренах півдня Східної Європи передодня утворення Давньої Русі на новому науковому рівні.

ДО 70-річчя БОРИСА ВІКТОРОВИЧА МАГОМЕДОВА

Не кожен з нас має щастя святкувати подвійний ювілей. Але на долю Бориса Вікторовича Магомедова саме таке щастя випало цього року. Ця чудова людина, друг, колега, наставник, фахівець з археології римського часу та доби Великого переселення народів, видатний дослідник з європейським ім'ям, доктор історичних наук цьогогоріч святкує і своє 70-річчя, і 50-річчя роботи в Інституті Археології НАН України.

Нещодавно на розкопках у Комарові один зі студентів запитав мене: *«А Ви справді особисто знайомі з Магомедовим?»*. І, почувши ствердну відповідь, зауважив: *«Неймовірно. Знаєте таку людину! Це ж бо жива легенда!»*. І важко з тим не погодитись. Хто з нас не читав книжок нашого ювіляра, не знає бодай однієї історії з його життя, не цитує його афоризми? У житті наша «жива легенда» — надзвичайно проста, порядна і завжди відкрита для спілкування людина з тонким почуттям гумору.

Народився й живе Борис Вікторович у Києві. Знайомство з майбутньою професією відбулося ще в 1964 р., коли цей 15-річний хлопець разом з однокласником Сергієм Буйських записався до археологічного гуртка на чолі з Д. Я. Телегіним. Трохи пізніше в гуртку з'явилися ще кілька близьких по духу хлопців: серед них були Ростислав Терпиловський та Сергій Полін. Перший польовий досвід вони (нині — метри європейської науки) набували у Надпоріжжі на розкопках неолітичної пам'ятки Деріївка та ранньосередньовічного гончарного осередку в балці Канцерка. А вже у 1965 р. у замітці про розкопки зарубинецького могильника Корчувате, надрукованій у «Вечірньому Києві», зазначалося, що *«10-класник Борис Магомедов вправно працює розчисточним пензликом»*.

За черняхівську проблематику Борис Вікторович серйозно взявся вже на початку 1970-х. До цього часу він уже мав за плечима роботу в

Лабораторії прикладної антропології Київського державного університету імені Тараса Шевченка, вступ на заочне відділення історичного факультету цього вишу, працевлаштування в Інститут археології Академії наук УРСР на посаду майстра-реставратора, участь в експедиціях під керівництвом В. Д. Барана, В. О. Круца, А. Т. Сміленко, О. В. Цвек та А. І. Кубишева. Тоді молодим співробітником й зацікавилася Н. М. Кравченко, запропонувавши йому спробувати типологізувати гончарні глечики з черняхівських пам'яток України та Молдови. Спроба виявилася вдалою, і результати дослідження невдовзі були опубліковані в «Археології».

Відтоді професійне зацікавлення «черняхівом», особливо його південним варіантом, не полишало дослідника ніколи. У 1973 р., працюючи у складі Периферійного загону Ольвійської експедиції, який проводив тоді масштабні розвідки вздовж берегів Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів, Борис Вікторович відкрив і досліджував могильник Каборга. У 1976 р., вже очолював дослідження могильника і городища Городок на Мико-

лаївщині. Впродовж 1977—1978 рр. керував рятивними роботами на поселенні Кам'янка-Анчекрак, поруч з яким також виявив і дослідив могильник.

Саме тоді, в Кам'янці, він здобув і свою найціннішу знахідку — Лідію Орлову — яка приїхала в експедицію на другий сезон розкопок і невдовзі стала дружиною та найближчим другом Бориса Вікторовича.

А далі, як-то кажуть, закрутилося. Щорічні виїзди в поле, розвідки, розкопки, звіти, публікації нових матеріалів. Скільки їх було за півстоліття роботи в Інституті — тепер не пригадає і сам ювіляр. Наведемо назви лише деяких черняхівських пам'яток, досліджених Борисом Магомедовим: Лугове, Олександрівка, Утконосівка, Велика Снітинка, Гребінки, Ржищів-Ріпниця, Вінниця-Вишенька, Курники, Шершні, Петриківці, Глинськ, Козлів, Легедзине. А чого вартий сезон 1982 р., коли по трасі майбутнього газопроводу «Уренгой-Ужгород» йому довелося перетнути всю Вінницьку область! А як не згадати розкопки на Чукотці 1991 р., де Борис Вікторович у складі експедиції Інституту археології СРСР брав участь у дослідженнях багатошарової стоянки ескімоських мисливців-рибалок!

Польовий досвід та «фарт» нашого ювіляра вражає. Так, у липні 2008 р. до нього звернувся керівник Трипільської експедиції ІА НАНУ В. О. Круц із проханням провести розвідки на предмет наявності пам'яток черняхівської культури у Тальнівському р-ні на Черкащині, де вже багато років ведуться розкопки знаменитих трипільських поселень-гігантів. Така зацікавленість черняхівськими матеріалами пояснювалася прагненням дирекції заповідника у с. Легедзине в Державному історико-культурному музей-заповіднику «Трипільська культура» мати не лише трипільську експозицію, але й показати інші періоди давньої історії України, на які так багата черкаська земля. Вже в день свого приїзду в Легедзине Борис Вікторович відкрив потужне черняхівське поселення та могильник, де в першій же невеликій траншеї було виявлено декілька поховань. Розкопки Легедзинського могильника тривають і досі: досліджено понад 80 поховальних комплексів, а в заповіднику «Трипільська культура» планується відкриття «Готського залу».

Та наукова діяльність Бориса Вікторовича аж ніяк не обмежується польовими роботами та публікаціями нових матеріалів. У 1982 р. він отримав ступінь кандидата історичних наук, захистивши дисертацію на тему «Черняхівські

племена Північно-Західного Причорномор'я». У 1991 р. став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки за колективну монографію «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период». У 1995—1996 рр., пройшов стажування в Інституті пра- та ранньої історії та провінційно-римської археології при Університеті Людвіга Максиміліана (м. Мюнхен). У 1999 р. наш ювіляр блискуче захистив докторську дисертацію на тему «Черняхівська культура. Проблема етносу» і невдовзі був обраний членом-кореспондентом Deutsche Archäologische Institut.

Результатом плідної праці Бориса Вікторовича стали понад 230 наукових праць, присвячених проблемам етнічного складу черняхівської культури та історії її населення, зв'язкам з Римською імперією, реконструкції житлових споруд та поховального обряду, а також типології кераміки, предметів озброєння, окремих категорій прикрас та одягу. А його монографія «Черняхівська культура. Проблема етносу» перетворилася на справжню біблію черняхівознавства.

У Бориса Вікторовича врівноваженість, досвід і мудрість уживаються з юнацьким запалом, любов'ю до пригод та далеких подорожей. Пригадую одну історію. У травні 2008 р. в Ізмірі мала відбутися велика міжнародна конференція. Учасниками з української сторони були Борис Вікторович з дружиною, Кирило Мизгін та автор цих рядків. Ми прибули за два дні до конференції, аби мати час спокійно оглянути місто та побачити руїни античної Смірни. Аж тут виявили, що конференцію... скасовано. Наша з Кирилом реакція була панічною: *«Що робити...? Треба негайно міняти квитки на літак... Або треба купити нові квитки... Але ж ми вже заплатили за номер у готелі... А скільки грошей ми марно витратили на переліт...»*. Натомість Борис Вікторович спокійно підсумував: *«Ну, як знаєте. А ми з Лідією непогано проведемо тут час і без конференції»*. Відтак, нашу паніку як рукою зняло. За тиждень ми повернулися, сповнені чудових вражень від античних міст Егейського узбережжя, Стамбулу, музеїв, моря й східного колориту.

Це далеко не все, що хотілося б згадати про нашого ювіляра. Але знаю, що він, як людина скромна, не любить дифірамбів. Вітаємо, Борисе Вікторовичу, зичимо Вам нових відкриттів, подорожей, радісних вражень, невтомності й міцного здоров'я!

С. В. ДІДЕНКО, кандидат історичних наук,
Національний музей історії України

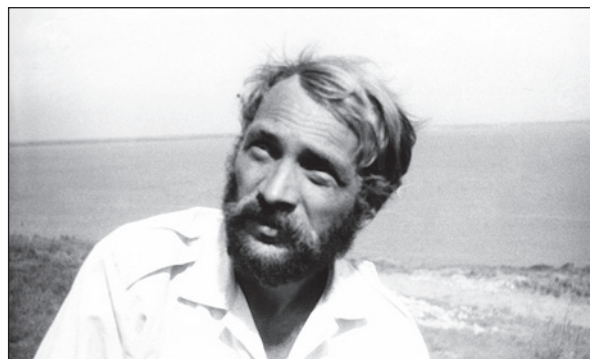
СЕРГІЙ БОРИСОВИЧ БУЙСЬКИХ: ПОРТРЕТ ОСОБИСТОСТІ У КІЛЬКОХ ВИМІРАХ

Влітку цього, 2019 року, виповнилося сімдесят років від дня народження відомого українського вченого, добре знаного у нас і за кордоном археолога-антикознавця, невтомного дослідника античних старожитностей Надчорноморщини (насамперед, Ольвії та її хори), кандидата історичних наук, вдумливого науковця, члена Співки археологів України, члена Одеського Товариства історії та старожитностей, члена Національної Співки письменників України — Сергія Борисовича Буйських.

Наш ювіляр владною долею з самого початку був пов'язаний з обраною згодом професією — він народився у дорозі 27 липня 1949 р. біля міста з промовистою археологічною назвою Курган (РФ). Оскільки батько його був військовослужбовцем, у дитинстві Сергію довелося багато помандрувати — він жив на Уралі, в Сибіру, Москві, Криму, Латвії.

1959 р. його родина врешті-решт осіла з Києві і весь подальший перебіг життя Сергія Буйських буде нерозривно пов'язаний з ним — містом найулюбленішим і найріднішим. Ще в школі, захопившись археологією і беручи активну участь у гуртку «Юний археолог» при ІА АН УРСР, яким керував тоді Д. Я. Телегін, Сергій об'їздив з різними експедиціями майже всю Україну, на власні очі побачивши всю різноманітність і багатство її археологічних пам'яток.

Після закінчення середньої школи Сергій у 1966—1971 рр. навчався на історичному факультеті Київського держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка, де доля звела його з великим і мудрим наставником і вчителем — Лазарем Мойсейовичем Славиним, який відкрив для нього Ольвію. Це античне місто назавше стало для Сергія Буйських живодайним джерелом його наукової та поетичної творчості. За сприяння Л. М. Славина восени 1971 р. Сергій вступив до аспірантури академічного Інституту археології. Успішно закінчивши її у 1974 р. він сумлінно пропрацював в Інституті сорок (!) років — спочатку молодшим, потім науковим, згодом старшим науковим співробітником у відділі античної археології.

Постать ювіляра в нашій науці неординарна, харизматична, яскрава, багатобічна. Тому, щоб під ювілейним кутом змалювати його більш-менш достеменний портрет, треба розглядати особистість С. Б. Буйських не у одному, а у кількох вимірах.

Отож, перший вимір — звичайно, науковий, археологічний — польовий та кабінетний. Тут творчий доробок ювіляра складає: кандидатська дисертація (1984), 240 наукових праць (1974—2019) з питань античної культури, історії та археології Надчорномор'я, що вийшли друком як в Україні, так і у солідних виданнях за її межами, серед яких п'ять монографій (особистих та колективних), зокрема «Сельская округа Ольвии» (1989), «Античные поселения Нижнего Побужья» (1990), «Фортификация Ольвийского государства» (1991), «Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum» (2006), понад 300 виявлених у розвідках по Надчорноморщині давніх поселень, 20 ретельно досліджених ним городищ, поселень та некрополів на хорі Ольвії, 50 доповідей на представницьких наукових форумах в Україні, Росії, Грузії, Польщі, Болгарії, Сербії, Греції, Італії, Іспанії, Німеччині, Франції, Данії, Великобританії.

Другий вимір — науково-організаційний. Очолюючи у 1972—1984 рр. Раду молодих вчених нашого Інституту, С. Буйських не жалів свого часу, енергії та сил для організації молодіжних наукових конференцій (він провів їх п'ять — у 1974, 1976, 1978, 1981, 1983 рр.), ви-

дання збірок наукових праць молодих вчених (за його ініціативи було надруковано 7 збірок і підготовлено два випуски квартальника «Археологія»), переводу здібної молоді з лаборантів в м. н. с. чи прийому до аспірантури. С. Б. Буйських особисто сприяв відчутній активізації роботи інститутської (і загалом республіканської) молоді. Завдяки діяльності С. Б. Буйських була підготовлена ціла плеяда здібних молодих дослідників, яка з часом склала якісне кадрове ядро Інституту впродовж багатьох років. На сьогодні він підготував двох кандидатів наук — О. Г. Кузьміщева та М. В. Новіченкову.

Третій вимір особистості ювіляра — педагогічний. Ніколи не вдасться злічити кількості усіх студентів, які пройшли не формальну, а справжню, археологічну практику в експедиціях С. Б. Буйських, навчилися в нього фаховій майстерності, опанували методику розкопок і обробки масового археологічного матеріалу, перейняли від нього любов до копіткої польової роботи і відданість своїй професії. Важко порахувати і кількість курсових та дипломних робіт, науковим керівником яких був С. Б. Буйських, і які, як правило, захищались на «відмінно». Багато років поспіль він плідно співпрацює з МАН, завжди підтримуючи здібну учнівську молодь, що цікавиться археологією.

Не можна оминати словом і те, що впродовж усієї своєї польової діяльності С. Буйських завжди брав до своєї експедиції «безнадійних», «пропавших», «незручних» вихованців спеціалізованих та сиротинців, займаючись у полі не тільки суто археологією, а й рятуванням зневірених і понівечених юних душ, яким він щедро дарував частку своєї душі і повертав віру в себе, в силу добра, в майбутнє.

Четвертий вимір особистості С. Буйських — це літературна, передусім, поетична творчість ювіляра, яку надихає улюблена, але нелегка праця археолога, незабутні зустрічі на експедиційних дорогах та пульсуюче життя рідної країни, драматичний перебіг якого не залишає байдужим поета. На цей час Сергій Буйських видав 10 збірок віршів, прози та співаної авторської поезії українською та російською мо-

вами, а саме — «Пыль золотая» (1994), «Україна ніколи не вмере» (2012), «Весноосінь» (2012), «Зимолете» (2013), «Остання Ожина» (2015), «Анти-Путин-фест» (2016), «Гумус» (2016), «Неторкана струна» (2016), «Андреевский спуск» (2018), «Ольвийский дневник» (2018).

П'ятий вимір особистості ювіляра — це громадянський. Будучи росіянином за народженням, Сергій Буйських за покликом свого щирого серця став справжнім патріотом України. Він довів це активною участю у двох революційних народних майданах (2004 та 2013—2014 рр.), дієвою волонтерською діяльністю на допомогу воїнам АТО, своєю непохитною громадянською позицією в Інституті і поза ним (2012; 2016).

І, нарешті, шостий вимір до портрету ювіляра (і, вочевидь, не останній) це людський вимір, а точніше людяний, бо чесноти, за яких С. Б. Буйських зажив собі за багато років роботи в Інституті повагу, пошану, поцінування та велику симпатію у широкому колі товаришів, колег, соратників, однодумців та учнів, несуть в собі, насамперед, саме людяність. Це власлива йому щирість, чесність, добросердість, небайдужість, незлостивість, принциповість, почуття великої поваги до колег (особливо до старших), вдячність вчителям у науці, вірність дружбі, безвідмовність у будь-якій справі, непохитна віра в справжні цінності життя і ще — невтомне працелюбство і справжня відданість професії.

Підсумовуючи вищесказане, ми бачимо, що наш ювіляр у всіх вимірах зустрічає таку поважну та солідну дату у своєму житті з притаманним йому молодим завзяттям і чималим якісним доробком. Але спочивати на лаврах — нема коли! — попереду нові висоти, нові шляхи, нові пошуки та злети у науковому, літературному та громадському житті.

То ж щиро вітаючи Вас, вельмишановний Сергію Борисовичу, зі славним ювілеєм ми щиросердно зичимо Вам міцного здоров'я, невичерпної енергії та великої творчої наснаги для втілення усіх Ваших нових задумів, проєктів і планів у всіх вимірах.

Хай щастить Вам у творчості та житті!

Колеги, товариші, друзі, учні.

ПОДВІЙНИЙ ЮВІЛЕЙ

(до 70-річчя Ростислава Всеволодовича Терпиловського)

Ювілеї зазвичай є традиційним приводом для підбиття підсумків, тим більше у випадках, коли йдеться про ювілеї подвійні, як от у випадку Р. В. Терпиловського: 70 років від дня народження та 50 років офіційного наукового досвіду.

Утім, офіціоз та вельмишановний ювіляр, попри його, ювіляра, цілком статечний «формулярний список», поєднуються вкрай погано. Почати хоча б з того, що у професію Р. В. Терпиловський прийшов саме неформально, як один зі школярів-гуртківців археологічного гуртка Д. Я. Телегіна. Натомість, формальний старт наукової кар'єри вийшов вкрай складним: вступити на історичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка йому вдалося лише з третьої спроби, вже маючи за плечима два роки т. зв. «робітничого стажу». Причому навчатися судилося на вечірньому відділенні, та останнє було радше перевагою: навчання відбувалося паралельно з роботою в Інституті археології АН УРСР, тож теорія єдналася з практикою.

«Червоний» диплом (1974), захист кандидатської дисертації (1980), вихід друком першої монографії (1984), звання лауреата Державної премії України у галузі науки та техніки (1991) як співавтора колективної монографії «Славяне юго-восточной Европы в предгосударственный период» (1990), захист докторської дисертації (1995), звання професора та повернення в *Alma Mater* на посаду завідуючого кафедри археології та музеєзнавства (2004).

За цим сухим переліком формальних кар'єрних сходиночок — місяці роботи «в полі» щосезону, незлічені години, проведені в лабораторії за опрацюванням матеріалу, а також за письмовим столом, втіленням чого є численні публікації, лік яких вже давно переважив за дві сотні (тільки монографій, одноосібних та колективних, натеper понад десяток). За цим переліком — реноме бездоганного «польовика», глибоко ерудованого знавця старожитностей I тис. н. е. та дуже обережного інтерпретатора цих старожитностей. За цим переліком,

зрештою, накопичений протягом десятиліть досвід дискусій з колегами, дискусій, в яких Ростислав Всеволодович завжди коректний та виважений.

Останніми роками левову частку часу професор Р. В. Терпиловський витрачає на те, щоб передавати накопичені знання. Йдеться не лише про читання лекцій в університетській аудиторії та наукове керівництво дисертантами, а й про участь у створенні підручників «Археологія України» (2005) та «Давні слов'яни. Археологія та історія» (2012). Останнє видання, без жодних перебільшень, є унікальним, адже не має аналогій у жодній слов'янській (чи, тим більше, неслов'янській) країні. Концепцію цього видання та манеру подавати матеріал у ньому визначено структурою та наповненням університетського курсу лекцій «Археологія ранніх слов'ян», що вже півтора десятиліття викладає Р. В. Терпиловський. Варто зазначити, що основним завданням цієї книги було познайомити студентський загаль не лише із матеріалом класичних опорних пам'яток, а й з найновішими знахідками, а отже — з найновішими концептуальними узагальненнями, зробленими за результатами досліджень останніх 20 років.

Та передавання досвіду з лекторської кафедри та сторінок підручників є, знов таки, радше формальним, чи пак — нормативним процесом, а в археології не менше важать саме неформальні речі. Важко сказати скільки сотень студентів, чиє знайомство з археологією обмежалося оглядовим курсом лекцій та кількома тижнями обов'язкової археологічної практики. Зрозуміли, що воно таке — служіння науці, побачивши як титулований метр з європейським ім'ям у разі необхідності «стає на лопату» разом із практикантами-першокурсниками. Для Р. В. Терпиловсько-

го, доктора наук, професора, лауреата, члена численних редколегій та різноманітних комісій, такий спосіб дії ніколи не був «показовими виступами», просто звичайним «робочим моментом» на розкопі, звична модель поведінки.

Насамкінець, залишається зазначити, що ювілейні підсумки є хіба що проміжними, Р. В. Терпиловський аж ніяк не налаштований спочивати на лаврах, а продовжує щоденну наукову та викладацьку працю. Тож зичимо йому доброго здоров'я на сто років плідного творчого життя!

*Є. В. СИНИЦЯ
кандидат історичних наук, доцент
Київського національного університету
імені Т. Шевченка*

ПАМ'ЯТІ ВАЛЕРІЯ ВІКТОРОВИЧА КРУТІЛОВА

25 липня 2019 р., рано вранці, на п'ятдесятому році життя відійшов у вічність науковий співробітник відділу античної археології, багаторічний дослідник античних міст Ольвія та Борисфен (поселення на о. Березань) Валерій Вікторович Крутілов. Він помер під час польового сезону на о. Березань міжнародної експедиції, якою керував з 2005 р. Сказати, що це сталося несподівано — майже не сказати нічого.

Валерій Вікторович народився 4 січня 1970 р. у м. Пенза (Росія). У п'ятирічному віці з батьками переїхав до м. Світлодарськ Донецької обл., де вони працювали на Вуглегірській ДРЕС. Закінчивши середню школу (1987), працював майже рік на посаді електромонтера на тому ж підприємстві (до вступу до збройних сил СРСР).

Два роки (1988—1990) минули на військовій службі у складі Західної групи військ НДР. Після демобілізації Валерій Вікторович вступив на історичний факультет (кафедра археології та музеєзнавства) Київського університету ім. Тараса Шевченка, який він закінчив у 1995 р. з кваліфікацією історика-археолога.

Вибір Валерієм кафедри не був випадковим. Ще школярем він двічі (сезони 1985 та 1986 рр.)

приїжджав до Ольвії, де працював у складі Луганського (Ворошиловградського) загону. З 1992 р. він постійно працював у Ольвійській експедиції спочатку лаборантом, а потім заступником керівника розкопу і керівником розкопів. У листопаді 2004 р., після трагічної загибелі керівника Березанської експедиції В. В. Назарова, її очолив саме В. В. Крутілов. Інших кандидатур, здатних керувати розкопками на такій складній, але дуже важливій пам'ятці, годі було знайти.

Розкопки на незаселеному острові — це не тільки наукова діяльність, але і дуже складна логістика: постійний контроль погодних умов, ресурсів і, головне — питної води. І це усе Валерій робив відмінно. Мабуть, це стало можливим завдяки тому, що він був дуже доброзичливою людиною, абсолютно не мав ворогів, але мав багато професійних навичок у найрізноманітніших галузях життя, і постійно використовував їх у своїй діяльності.

Сферою наукових інтересів В. В. Крутілова була антична археологія, зокрема міст Північно-Західного Причорномор'я, їх металовиробництво, гончарство, нумізматику. Він працював над кандидатською дисертацією за темою: «Металовиробництво та металообробка Борисфена (рубіж VII—VI — V ст. до н. е.)», яку, на превеликий жаль, не встиг закінчити.

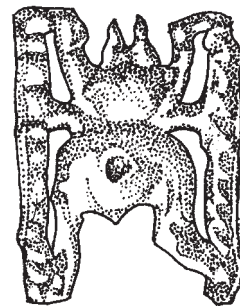
Серед найважливіших наукових публікацій дослідника відзначимо: 1) Железодельательная мастерская с сырцовыми стенами на территории теменоса Березанского поселения (Древности Северного Причерноморья в античное время. Симферополь, 2007, с. 117—126. МАИЭТ Suppl., 4); 2) Ковальська майстерня на території теменоса Березанського поселен-

ня (Емінак, 1, 2007, с. 29—35); 3) Новая железодельательная мастерская на территории Березанского поселения (X Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы. Керчь, 2009, с. 243—248); 4) Керамічні обпалювальні печі Борисфена сер. VI ст. до н. е. (у співавтор.). (Емінак, 3—4 (9), 2014, с. 30—43); 5) Керамічні обпалювальні печі Борисфена сер. VI ст. до н. е. (Археологія, 2, 2015, с. 116—124).

За своє коротке життя В. В. Крутілов зробив багато відкриттів, але найважливішим серед них стала саме знахідка під час розкопок Борисфену унікального археологічного комплексу — гончарного району середини VI ст. до н. е. з випалювальними керамічними печами. Деякі печі були зруйновані під час виробничого процесу та містили залишки місцевої керамічної продукції — сіроглиняні світильники і столовий посуд, який був імітацією кераміки північної Іонії.

Завжди гірко, коли помирає людина, подвійно — коли у розквіті життєвих і творчих сил. Прах Валерія був розвіяний на острові Березань, який навічно став йому і науковою, і поховальною пам'яткою...

Колеги і друзі

НОВІ ВИДАННЯ ВІДДІЛУ АРХЕОЛОГІЇ РАНИХ СЛОВ'ЯН: ДО 45-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ

Для відділу археології раних слов'ян 2019 р. виявився багатим на знакові ювілеї і пов'язані з ними події. Цього року відділ святкує 45-річчя створення.

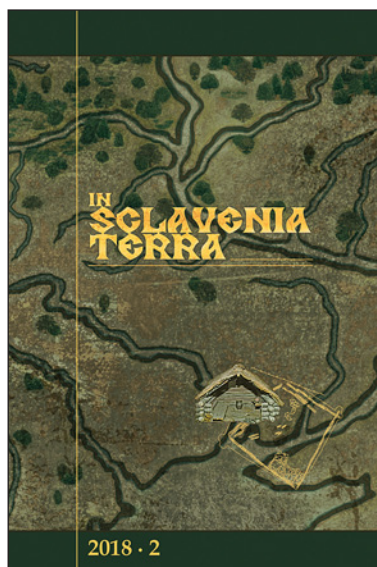
Окрім того, у 2019 р. відсвяткували свої ювілеї наші шановні колеги: **Борис Вікторович Магомедов** і **Ростислав Всеволодович Терпиловський**. Ми повністю розділяємо оцінку наукової діяльності ювілярів, яка друкується окремими статтями у поточному номері журналу «Археологія» і приєднуємося до привітань на їх адресу.

Також, із ювілеєм пов'язаний і вихід чергових випусків двох серій відділу: «Oium» та «In Sclavenia Terra». У 2017 р. відсвяткував своє 90-річчя видатний український дослідник, засновник відділу археології раних слов'ян **Володимир Данилович Баран**. Цій визначній даті свого часу було присвячено кілька заходів. Так, 29 серпня 2017 р. Науково-дослідний інститут українознавства разом з Інститутом археології НАН України провели спільний захід «Урочиста академія з нагоди 90-річчя від дня народження Володимира Барана». Того самого року відділ провів міжнародну наукову конференцію у м. Меджибіж. Конференція мала назву «Культурний та історичний розвиток слов'янських племен у I тис. н. е.» і була пов'язана з основними напрямками діяльності дослідника. Упродовж двох наступних років відділ підготував та видав означені випуски, що побачили світ цього року.

Таким чином, цього року відділ «відзначає» свої ювілейні дати гарним науковим доробком: двома збірками статей, а також монографією, співавтором якої є один із наших шановних ювілярів.

In Sclavenia terra. Київ: ІА НАН України, 2018, 2, 150 с.

ISBN 978-966-02-8143-1 (загальний); ISBN 978-966-02-8752-5 (вип. 2).

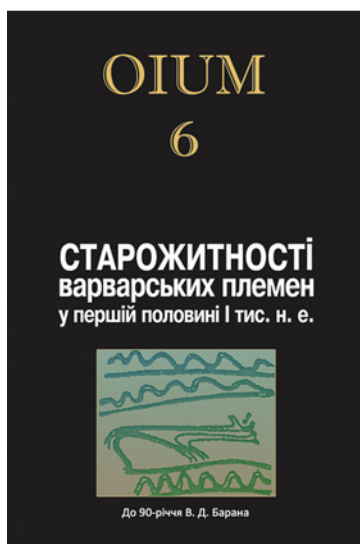
Статті, що увійшли до випуску, висвітлюють питання етнокультурного та соціального розвитку слов'ян від середини I тисячоліття н. е., тобто за доби їх великого розселення і напередодні утворення держави. Запропоновані статті різноманітні за змістом: від джерелознавчих публікацій до інтерпретації археологічних комплексів, аналізу окремих категорій матеріалів і висвітлення дискусійних проблем походження та історичного розвитку слов'ян.

Для археологів, істориків, етнологів, викладачів і студентів, а також всіх, хто цікавиться стародавньою історією.

Старожитності варварських племен у першій половині I тис. н. е.: до 90-річчя В. Д. Барана. Київ: ІА НАН України, 2019, 262 с. (Oium, 6).

ISBN 978-617-7810-03-1

Збірка містить статті, присвячені проблемам археологічних старожитностей першої половини I тис. н. е. на території Південної, Східної та Центральної Європи. В основі статей — доповіді учасників чергової міжнародної конферен-

ції в м. Меджибіж, яка відбулась у жовтні 2017 р. Конференція фахівців із проблем археології Східної Європи I тис. н. е. була присвячена ювілею В. Д. Барана і мала назву «Культурний та історичний розвиток слов'янських племен у I тис. н. е.». Статті у випуску містять публікації нових матеріалів, аналіз окремих категорій матеріальної культури та висновки історичного характеру.

Абашина, Н. С., Магомедов, Б. В., Рейда, Р. М. 2019. *Пам'ятки черняхівської культури Полтавської області*. Київ: ІА НАН України, 136 с. ISBN 978-617-7810-02-4

Монографія містить каталог поселень, могильників та окремих знахідок черняхівської культури (III — початок V ст. н. е.), виявлених та досліджених у Полтавській обл. У ній розглянуто історію та результати вивчення цих старо-

житностей як джерела для реконструкції історії, економіки та побуту людності України середини I тис. н. е. Для археологів, істориків, краєзнавців і всіх, хто цікавиться минулим Полтавщини.

* * *

Пріоритетним напрямом роботи відділу з моменту його заснування є і залишається дослідження етногенезу та ранньої історії слов'ян. За роки його існування не тільки отримано і впорядковано значну масу археологічного матеріалу з цієї проблематики, а й створено оригінальну концепцію походження слов'ян. Безумовно, більш детально про здобутки відділу доречно буде написати в ювілейному році його заснування

О. В. ПЕТРАУСКАС
кандидат історичних наук, завідувач відділу
Інституту археології НАН України